

TIGHT BINDING BOOK

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY
TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192083

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. ^{S 491.5} V 46 P . Accession No. S 185

Author १२-२७१३ -

Title शांभुतः शांभुतः १९१४

This book should be returned on or before the date last marked below.

--	--	--	--

PRAKRITA PRAKASA

Of

VARARUCHI

WITH

- (1) *The prose commentary of Bhamaha entitled Manuṣṛīṅga, (2) the verse commentary of Katayana entitled Manjari (3) footnotes and different readings, (4) the substance of the chapters, (5) exercises at the end of the chapters, (6) several appendices, (7) a long introduction dealing with Prakrit Language and Literature and with the lives of Vararuchi and the two commentators, (8) an alphabetical index of the Prākṛit words, (9) an alphabetical index of the Sūtras, (10) a simple Bengali translation, &c. &c.*

EDITED BY

BASANTAKUMAR CHATTOPADHYAYA, M.A.,

MEMBER, ROYAL ASIATIC SOCIETY OF GREAT BRITAIN AND IRELAND.

S. K. LAHIRI AND CO.,

56, COLLEGE STREET, CALCUTTA

1914.

All rights reserved.

Rs. 1/8

ایضاح

S-185

Checked 1963

महामुनि-वररुचि-प्रणीत-

प्राकृत-प्रकाशः

भामहकृत-मनोरमाख्य-गद्यवृत्त्या, कात्यायन-प्रणीत-मञ्जरौ-
नान्मया छन्दोवृत्तवृत्त्या, तथा विविध-टीका-टिप्पणी-
पाठान्तरादिभिश्च समुद्भासितः, प्रतिपरिच्छेदं सार-
मङ्गलनीभिः, परिच्छेदान्तेऽनुशीलनीभिर्बहु
परिशिष्टे दीर्घभूमिकया, वर्णानुक्रमिक-
शब्दसूचौ-सूत्रसूचौभ्यां, सरल-
वङ्गानुवादेन तथा शब्द-
धातुरूपादिभिश्च
समन्वितः

लण्डन-रयाल-एसियाटिक-सोसाइटीतिख्यातसमितेर्वङ्गीय-
साहित्यपरिषदश्च सदस्येन,
एम्, ए, इत्युपनाम्ना

श्रीवसन्तकुमार गर्भार्या चट्टोपाध्यायेन

सम्पादितः।

সম্পাদকীয় বক্তব্য ।

—:—

প্রাকৃতপ্রকাশ গ্রন্থ প্রাকৃত ভাষার সরল, সংক্ষিপ্ত ও প্রাচীন ব্যাকরণ। সংস্কৃত ও পালি ভাষায় এম্. এ. পরীক্ষার্থীদের জন্য কলিকাতা বিশ্ববিদ্যালয়ে এই গ্রন্থ পাঠ্যরূপে নির্দিষ্ট হইয়াছে। সংস্কৃত নাটক সমূহের প্রাকৃতভাষা সকল বুদ্ধিবীর জন্য বি, এ, পরীক্ষার্থী ও সংস্কৃত সাহিত্যের মধ্য ও উপাধি পরীক্ষার্থীদেরও এই গ্রন্থ অবশ্য-পাঠ্য। সংস্কৃত সাহিত্যের মধ্য ও উপাধি পরীক্ষার জন্য গ্রন্থখানি বর্ষদ্বয় পূর্বে পাঠ্যরূপে নির্দিষ্ট হইয়াছিল। এই প্রাকৃতপ্রকাশ গ্রন্থের ছাত্রোপযোগী সংস্করণ না থাকায়, এবং সংস্কৃত কলেজের ভূতপূর্ব অধ্যক্ষ পণ্ডিত ই, বি, কাউএল মহোদয়ের সংস্করণও অপ্রাপ্য হইয়া পড়ায়, সর্বশ্রেণীর পাঠার্থীগণের বিশেষ উপযোগী করিয়া এই গ্রন্থ সম্পাদিত হইল।

মনস্বী পণ্ডিত ই. বি. কাউএল মহোদয় ভামহকৃত মনোরমা টীকা, ইংরাজী অনুবাদ ও একটা উপক্রমণিকা সহ এই গ্রন্থের প্রথম সম্পাদন করিয়াছিলেন। তৎসম্পাদিত গ্রন্থের মূল্য ১২ শিলিং অর্থাৎ ৯ টীকা নির্দিষ্ট ছিল। কিন্তু তদীয় সংস্করণ এক্ষণে পুনর্মুদ্রণভাবে অপ্রাপ্য।

বর্তমান সংস্করণে বহু অতিরিক্ত বিষয় সন্নিবিষ্ট হইয়াছে। মহামতি কাউএলের সংস্করণে কেবল মাত্র ভামহ কৃত মনোরমা টীকা ছিল—বর্তমান সংস্করণে কাত্যায়ন মুনি প্রণীত মঞ্জরী নামী ছন্দোবদ্ধ টীকা অধিক প্রদত্ত হইয়াছে। নীরস ও দুর্গহ স্তব্ধসমূহ আয়ত্ত করা যেরূপ কঠিন, ছন্দোবদ্ধ বিষয় সমূহ আবৃত্তি দ্বারা কণ্ঠস্থ করা সেইরূপ অপেক্ষাকৃত অস্বাভাবিক।

সেই জন্তই এই ছন্দোবদ্ধ টীকার সন্নিবেশ। প্রত্যেক পরিচ্ছেদের প্রারম্ভে পরিচ্ছেদস্থ বিষয় সমূহের যে সারসঙ্কলন প্রদত্ত হইয়াছে তাহাতে অল্প সময়ে বহু বিষয় উত্তমরূপে আয়ত্ত করিবার বিশেষ সুবিধা হইবে বলিয়া আশা করা যায়। আর সময়ের অল্পতা ঘটিলে ঐ অংশগুলি পড়িলেই প্রাকৃত ভাষায় সাধারণ জ্ঞান জন্মিবে। অনুশীলনী সমূহের উত্তম লিখিবার চেষ্টা করিলে অধীত বিষয় সমূহ ছাত্রগণের অন্তঃকরণে গভীর ভাবে অঙ্কিত হইয়া যাইবে। উপক্রমণিকায় প্রাকৃত ভাষা ও প্রাকৃত সাহিত্য বিষয়ে বহু জ্ঞাতব্য তথ্য সন্নিবিষ্ট হইয়াছে। বরুটি ও টীকাকারদ্বয়ের সংক্ষিপ্ত জীবনীও প্রদত্ত হইয়াছে। পরিশিষ্ট সমূহ মধ্যে শব্দসাদৃশ্য, শব্দসূচী ও সূত্রসূচী সাহিত্যিকগণের বিশেষ উপযোগী হইবে। সর্বশ্রেণীর ছাত্রগণের সুবিধার জন্ত শব্দ ও ধাতু সমূহের রূপ প্রদত্ত হইয়াছে। বঙ্গানুবাদের মধ্যে বহু স্থলে টীকাকারদ্বয়ের মতবৈধেব সামঞ্জস্য করিবার চেষ্টা করা হইয়াছে। এত বিষয়াধিক্য সত্বেও মূল্য অতি সুলভ করা হইয়াছে।

সাধারণের বোধ সৌকার্যার্থ টীকার বহু স্থলে সন্ধি যোগ করা হয় নাই। যথা “আলু, হুল্ল, উল্ল, আল, বন্দ, হন্দ হস্তিত আদিয়া মনুপ: স্থানি ভবন্তি”। এস্থানে সন্ধি যোগ করিলে “আল্বিল্লোল্লাল বন্দন্তন্তি” ইত্যাদি হইয়া পড়ে। তাহাতে টীকা সরল না হইয়া দুর্বোধ হইয়া যায়।

সুদূর মফস্বলে বসিয়া কলিকাতার প্রেসে গ্রন্থ মুদ্রণে বহু মুদ্রাকর-প্রমাদ জুটিয়াছে এবং গ্রন্থপ্রকাশেও কিঞ্চিৎ অনাবশ্যক বিলম্ব হইয়াছে। আশা করি পাঠকগণ ক্রটি গ্রহণ করিবেন না।

এই গ্রন্থপ্রকাশব্যাপারে মদীর শ্রদ্ধাস্পদ সুহৃৎ শ্রীযুক্ত বসন্তরঞ্জন রায় বিদ্যদ্বন্দ্ব মহাশয় ও পরিষদের দক্ষিণ-হস্ত শ্রীযুক্ত বামকমল সিংহ

মহাশয়ের নিকট নানা বিষয়ে সাহায্য পাইয়াছি। তজ্জন্ম তাঁহাদিগের নিকট আমার আন্তরিক কৃতজ্ঞতা প্রকাশ করিতেছি।

গ্রন্থখানিকে আধুনিক সময়ের উপযোগী করিবার জন্ম যথেষ্ট পরিশ্রম করা হইয়াছে। এক্ষণে এ গ্রন্থ যাহাদের জন্ম অভিপ্রেত তাঁহাদের উপকাব দর্শিলেই শ্রম সার্থক জ্ঞান করিব। ইতি

ভবানীপুর, কলিকাতা,
১১ই জ্যৈষ্ঠ, ১৩২১।
২৫শে মে, ১৯১৪।

শ্রীবসন্তকুমার চট্টোপাধ্যায়।

উপক্রমণিকা ।

—*—

প্রাকৃত চর্চার উপযোগিতা ।

যে যুগে পণ্ডিত মণ্ডলীর অনুসন্ধান ও গবেষণার ফলে দিন দিন নূতন নূতন তথ্য আবিষ্কৃত হইতেছে, লুপ্তপ্রায় তাম্রশাসন, শিলালিপি, প্রতিষ্ঠা-শাসন প্রভৃতির উদ্ধার হইতেছে, ইতিহাসের অযত্ন-মলিন পত্র উজ্জ্বল হইতেছে, ভাষাতত্ত্বের গুপ্ততম ও জটিল রহস্য লোকচিন্তার বিষয়ীভূত হইতেছে, মুদ্রায়ন্ত্রের সৌকর্য্য বশতঃ কাব্য, নাটক, উপন্যাসাদি অতি সুলভ মূল্যে বিক্রীত হইতেছে, সে যুগের শিক্ষিত সমাজের নিকট প্রাকৃত ভাষা ও সাহিত্যের অনুশীলনের প্রয়োজনীয়তা বুঝাইয়া দিবার আবশ্যকতা নাই বলিলেও বোধ হয় অত্যাক্তি হয় না। প্রাকৃত ভাষা না জানিলে কি প্রহতত্ত্বের আলোচনা, কি ভাষাতত্ত্বের অনুশীলন, কি কাব্যরসের আন্বাদন কিছূই সুন্দররূপে হইতে পারে না। খ্রীষ্টপূর্ব পঞ্চম শতাব্দী হইতে খ্রীষ্টীয় দশম শতাব্দী পর্য্যন্ত পঞ্চদশ শত বৎসরের ভারতেতিহাস ঘন-অন্ধকারাবৃত। সে কালের সামাজিক প্রথা, রাজনৈতিক অবস্থা, আচার ব্যবহার, রীতি নীতি, রাজকীর্তি, লোককীর্তি, কবিকীর্তি, বিদ্যাচর্চা, ধর্মচর্চা, সমরচর্চা প্রভৃতি ঘিষয়ে অনুসন্ধান করিতে হইলে সর্বাগ্রে লুপ্তপ্রায় প্রাকৃত গ্রন্থ-গুলির উদ্ধার ও প্রচার একান্ত প্রয়োজনীয় হইয়াছে। প্রাকৃত ভাষা ভারতের আধুনিক ভাষা সমূহের জননী। সুতরাং ভাষাতত্ত্বের আলোচনা করিতে হইলে প্রাকৃতের জ্ঞান একান্ত আবশ্যক। আর ভাষাতত্ত্বের আলোচনা না করিয়াই যদি কেহ ভারতের আধুনিক ভাষাগুলি শিখিতে

চাহেন, তাহা হইলে এক প্রাকৃত ভাষা আয়ত্ত কবিতো পারিলেই তাঁহাব পক্ষে সমস্ত ভাষাগুলিই সরল হইয়া পড়িবে। আবার সংস্কৃত নাটকেব অধিকাংশ পাত্রের উক্তিই প্রাকৃত ভাষায় লিখিত; সূত্রাং প্রাকৃত না জানিলে সেই উক্তিগুলিব মন্থ অবগত হওয়া যায় না। তাহা ছাড়া জৈন-দিগেব যাবতীয় ধর্ম গ্রন্থগুলি প্রাকৃত ভাষায় লিপিবদ্ধ। অতএব প্রাকৃত না জানিলে জৈন সাহিত্যেব আলোচনা অসম্ভব। পালি ভাষা ও প্রাচীন মাগধ প্রাকৃত অভিন্ন এবং বৌদ্ধদিগের ধর্ম গ্রন্থগুলি এই পালি ভাষায় লিখিত সূত্রাং বৌদ্ধ সাহিত্যেব অনুশালন করিতে হইলেও প্রাকৃতের জ্ঞান আবশ্যক। এতদ্বিন্ন প্রাচীন খোদিত লিপিগুলি যে ভাষায় লিখিত তাহা বুঝিতে হইলেও প্রাকৃত জানা চাই। অতএব দেখা বাইতেছে যে কি প্রত্নতত্ত্ববিৎ, কি ভাষাতত্ত্বজ্ঞ, কি সাহিত্যাত্মোদী সকলেব নিকটেই প্রাকৃত ভাষার মূল্য আছে।

প্রাকৃত শব্দের ব্যুৎপত্তি।

প্রাকৃত শব্দের বিবিধ ব্যুৎপত্তি প্রাচীন কালেব পণ্ডিতগণ কর্তৃক আবিষ্কৃত হইয়াছে। নিম্নে কয়েকটি প্রদত্ত হইল।

১। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তত আগতং তত্র ভবম্বা প্রাকৃতম্।

—হেমচন্দ্র ৮।১।১

২। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তত্র ভবত্বাৎ প্রাকৃতং স্মৃতম্।

—প্রাকৃত চন্দ্রিকা

৩। প্রাকৃতশ্চ তু সর্বমেব সংস্কৃতম্ যোনিঃ।—প্রাকৃত সঞ্জীবনী।

৪। প্রকৃতিঃ সংস্কৃতম্ তদ্ বিকৃতিঃ প্রাকৃতম্।

৫। প্রকৃত্যা স্বভাবেন সিদ্ধমিতি প্রাকৃতম্।

৬। প্রাকৃত জনানাং ভাষা প্রাকৃতম্ ।

৭। প্রকৃষ্টঃ অকৃতঃ অকার্যো যস্মিন্ তৎ প্রাকৃতম্ ।—শব্দকল্পদ্রুম ।

খ্রীষ্টীয় অষ্টম শতাব্দীর কবি বাকৃপতি তদীয় গোড়বধ নামক মহাকাব্যে প্রাকৃত ভাষাসম্বন্ধে নিম্নলিখিত পঞ্চটি লিখিয়াছেন :—

“সয়লাও ইমং বায়া বিসস্তি এত্তো য় গেষ্তি বায়াও ।

এত্তি সমুদ্দংচয় গেষ্তি সায়বাওচ্চিয় জলাইং ॥৯৩॥” (১)

“এই প্রাকৃত ভাষাতেই সকল ভাষা নির্বিষ্ট হয় এবং এই প্রাকৃত ভাষা হইতেই সকল ভাষা নির্গত হয়। জল (আসিয়া) সমুদ্রেই প্রবেশ কবে এবং সমুদ্র হইতেই (বাপ্পরূপে) নির্গত হইয়া যায়।” বাকৃপতির শ্লোকের অর্থ এইরূপ যে প্রাকৃত ভাষা অত্র কোনও ভাষা হইতে উৎপন্ন হয় নাই ; সংস্কৃত ভাষা প্রাকৃত হইতেই উদ্ভূত হইয়াছে এবং শেষে প্রাকৃতেই বিলীন হইয়াছে। অর্থাৎ পাণিনিশাসিত সংস্কৃত ভাষা তৎকাল প্রচলিত কথিত অপভ্রংশ ভাষা হইতে উৎপন্ন হইয়াছে এবং পরে সেই সংস্কৃত ভাষা অপ্ৰচলিত হইলেও প্রাকৃত জীবিত ছিল। অতএব উল্লিখিত ব্যুৎপত্তি সপ্তকেব মধ্যে পঞ্চমটি তাঁহার মতেব অনুকূল।

বৈদিক যুগে কথিত ভাষা ।

ভারতের প্রাচীন সাহিত্যের ভাষাকে দুইটি প্রধানভাগে বিভক্ত করা যায়, বৈদিক ভাষা ও লৌকিক সংস্কৃত ভাষা। হোমরের ভাষার সহিত প্রাচীন গ্রীকভাষার যেরূপ সম্বন্ধ; সালিক মন্ত্রের লাটিনের সহিত বারোব লাটিনের যেরূপ সম্বন্ধ বৈদিক সাহিত্যের ভাষার সহিত লৌকিক সংস্কৃত

(১) সকলা ইমং বাচো বিশস্তি ইতচ্চ নির্ঘস্তি বাচঃ ।

আগচ্ছন্তি সমুত্রমিব নির্গচ্ছন্তি সাগরাদিব জলানি ॥৯৩॥

সাহিত্যের ভাষারও সেইরূপ সঙ্কট। অতি প্রাচীনকালের বৈদিকভাষা ও উত্তরকালের বৈদিক ভাষাতেও সামান্য সামান্য প্রভেদ পবিলক্ষিত হয়। কাবণ প্রাচীন ভাষার বিকাশেই পববর্তী যুগের ভাষার উৎপত্তি হইয়াছে। প্রাচ্যবিজ্ঞাবিদ ইউরোপীয় পণ্ডিতগণের মতে বৈদিকযুগের যাজক, অধ্বযুঁ ও পুরোহিতগণের কথিত ভাষা ও ছান্দোবদ্ধ বেদের ভাষায় কিঞ্চৎ পার্থক্য ছিল। আবার তাঁহাদের ভাষা ও তাৎকালিক অশিক্ষিত জনসাধারণের কথিত ভাষায়ও প্রভেদ ছিল। থাকিবারই কথা; সাহিত্যের ভাষা ও জনসাধারণের কথিত ভাষায় বর্তমান কালেও মহান্ প্রভেদ পরিলক্ষিত হয়। আবার চতুষ্পাঠী অধ্যাপক ও পুরোহিত শ্রেণীর লোকের কথিত ভাষা জনসাধারণের ভাষা অপেক্ষা একটু পরিমার্জিত। প্রাচীন কালেও এইরূপ ছিল। বৈদিকযুগের কথিত ভাষার নাম ছিল “আৰ্ষ অপভ্রংশ” বা “আৰ্ষ প্রাকৃত।” এই আৰ্ষ প্রাকৃতির জন্ত হেমচন্দ্র বিবিধ বিকল্প সূত্রের প্রণয়ন করিয়াছেন। (১)

ভাষার প্রকৃতি—পরিবর্তনশীলতা।

ভাষা একভাবে থাকে না—যুগে যুগে ভাষার পরিবর্তন হইয়া থাকে। শিশুর শরীর যেমন দিন দিন পুষ্টলাভ করিয়া বর্দ্ধিত হইয়া থাকে, ভাষাও তেমনই ব্যবহারের দ্বারা দিন দিন বিকাশ প্রাপ্ত হইয়া থাকে।

যাহারা ভাষার ব্যবহার করে তাহারই অবশ্য এই পরিবর্তন সাধন করিয়া থাকে। কিন্তু সেই পরিবর্তন তাহার লক্ষ্য করিতে পারে না,—

(১) হেমচন্দ্রের ব্যাকরণ ৮।১।৩, ৮।১।৪৬, ৮।১।৫৭, ৮।১।৭২, ৮।১।১১৮, ৮।১।১২১, ৮।১।১৫১, ৮।১।১৭৭, ৮।১।২২৮, ৮।১।২৫৪, ৮।২।১৭, ৮।২।২১, ৮।২।৩৬, ৮।২।১০৪, ৮।২।১০১, ৮।২।১৪৬, ৮।২।১৭৪ ও ৮।৩।১৩২ সূত্র দ্রষ্টব্য।

পরিবর্তন অজ্ঞাতসারেই হইয়া থাকে। জননী স্নেহে শিশুর লালন পালন করিয়া থাকেন, মুহূর্তের জন্তও তাহাকে চক্ষুর অন্তরাল করিতে পারেন না। কিন্তু কখন শিশুর কোন্ অবয়বটী কতটুকু বর্ধিত হইল তাহা কি তিনি লক্ষ্য করিতে পারেন? অবশ্য দুইবৎসর অতীত হইলেই তিনি সন্তানের অবয়বে পরিবর্তনের উপলব্ধি করিয়া থাকেন। ভাষার পরিবর্তনও কতকটা এইরূপ। যখন পরিবর্তন হয় তখন তাহা লক্ষিত হয় না। পরে পূর্বকালের ভাষার সংরক্ষিত আদর্শের সহিত তুলনা করিলেই পরিবর্তনের উপলব্ধি হয়। এই পরিবর্তন আবহমান কাল হইতে চলিয়া আসিতেছে এবং শেষ মুহূর্ত পর্য্যন্ত চলিতে থাকিবে।

লৌকিক সংস্কৃতির উদ্ভব।

বৈদিকযুগে সাহিত্যের ভাষা ও কথোপকথনের ভাষার মধ্যে একটা ব্যবধান ছিল, তাহা পূর্বেই উক্ত হইয়াছে। ক্রমে কথিত ভাষার প্রভাবে সাহিত্যের ভাষা অল্পে অল্পে পরিবর্তিত হইতে লাগিল। উচ্চারণের সৌকর্য্য সাধিত হওয়ায় “প্রগল্ভ”, “বল্‌ম্ মীক”, “শল্‌ক্‌ক্‌”, “গৰ্ভ্‌” প্রভৃতি শব্দ যথাক্রমে “প্রগল্ভ”, “বল্‌মীক”, “শল্‌ক্‌”, “গৰ্ভ্‌” প্রভৃতিরূপে প্রাপ্ত হইল। কথিত ভাষার বহু শব্দমালাও সাহিত্যে ব্যবহৃত হইতে লাগিল। ভাষার রীতি (Idiom) ও একটু পরিবর্তিত হইল। এইরূপে বৈদিকভাষার বিকাশে ভাষান্তরের উদ্ভবের সূত্রপাত হইল। পরে একে একে মাহেশ, যাক্‌, পাণিনি প্রভৃতি বৈয়াকরণগণের শব্দানুশাসনের প্রভাবে তাৎকালিক ভাষা “সংস্কৃত” অর্থাৎ মার্জিত হইল। অধ্যাপক মাকডোনেল বলেন যে এই সংস্কৃত শব্দের প্রথম প্রয়োগ বাস্মীকির রামায়ণে দৃষ্ট হয়। (১)

স্থানভেদে লৌকিক সংস্কৃতের রীতি-বিভিন্নতা ।

যখন “সংস্কৃত” ভাষা পাণিনির ব্যাকরণেব গণ্ডীব মধ্যে অবরুদ্ধ হইল, তখন তাহা কথিতরূপে প্রচলিত ছিল এবং বিভিন্ন প্রদেশের ভাষাব রীতি বিভিন্ন প্রকারের ছিল । উত্তরদেশবাসী ও পূর্বদেশবাসী আচার্য্য দিগের প্রতি সম্মান প্রদর্শনপূর্বক পাণিনি তাঁহাদিগের প্রয়োগগুলি বিকল্পে শিষ্ট বলিয়া গ্রহণ করিয়াছেন । (১)

কথিত ভাষাব জ্ঞাও তিনি বিধি প্রণয়ন করিয়াছেন । (২) যাক্ (৩), বররুচি (৪), এবং পতঞ্জলি ও (৫) পাণিনির ছায় প্রাদেশিকত্বের উল্লেখ

(১) অষ্টাধ্যায়ী ১।১।৭৯, ২।৪।৬০, ৪।১।১৭, ৪।১।৪৩, ৪।১।১৫৩, ৪।১।১৫৭, ৪।১।১৬০, ৪।২।১২০, ৪।২।১৩৯, ৭।৩।১৪, ৫।৪।১০১, ৭।৩।২৪, ৫।৩।৮০, ৫।৩।৯৮, ৩।৪।১৮, ৩।৪।১৯, ইত্যাদি সূত্র দ্রষ্টব্য ।

(২) অষ্টাধ্যায়ী ১।২।৩৩, ৬।১।১৮১, ৬।২।১৬ প্রভৃতি সূত্র দ্রষ্টব্য ।

(৩) নিরুক্ত ২।১।১, ৩।২।১।৪ দ্রষ্টব্য ।

(৪) সর্কে দেশান্তরে ।

(৫) প্রিয়তাক্ততা দাক্ষিণাত্যাঃ । লোকেবেদে চেতি প্রযোক্তব্যে যথা লৌকিক বৈদিকেধিতি প্রযুক্ততে ।

—জীবানন্দের সংস্করণ, ২৭ পৃঃ ॥

বাক্যে বাক্যমিতিহাসঃ পুরাণং বৈদ্যকমিত্যেতাংবাঙ্কশ্চ প্রয়োগ বিষয়ঃ । এতা বহুঃ শব্দশ্চ প্রয়োগ বিষয় মনুনিশম্য সন্ত্য প্রযুক্তা ইতি বচনং কেবলং সাহসমাত্রমেব । এতস্মিন্শ্চাতি মহতি শব্দশ্চ প্রয়োগ বিষয়ে তে তে শব্দান্তর তত্র নিরত বিষয়া দৃশ্যন্তে । তদৃ বধা । শবতি গঁতিকণা কষোজ্জেষেব ভাবিতো ভবতি । বিকার এন মার্ঘ্যা ভাষন্তে শব ইতি । হয়তিঃ হুরাষ্ট্ৰেবু । রংহতিঃ প্রাচ্য মধ্যেবু । গমিষেব ভার্ঘ্যাঃ প্রযুক্ততে । দান্তি ল'বপার্ধে প্রাচ্যেবু দাক্ষমুদীচ্যেবু । মে চাপ্যেতে ভবতোঃপ্রযুক্তা মতাঃ শকা- এতেবামপি প্রয়োগোদৃশ্যতে ॥

—জীবানন্দের সংস্করণ ৩১—৩২ পৃঃ ।

করিয়াছেন। তাহা হইলেই দেখা যাইতেছে যে পাণিনির সময়ে সংস্কৃত ভাষা সাধারণ কথোপকথনে ব্যবহৃত হইত এবং সংস্কৃত ভাষায় স্থানভেদে রীতি বিভিন্নতা ছিল।

পাণিনি ও সংস্কৃত ।

পাণিনির পরে সংস্কৃত ভাষায় আব বিশেষ কোন পরিবর্তন ঘটে নাই। তিনিই পরিবর্তন বন্ধ করিয়া দিয়াছেন। উত্তরকালে কবিগণ অতিসাবধানে তাঁহার শব্দানুশাসনের অনুবর্তন করিয়াছেন। কাব্য অপাণিনীয় প্রয়োগ তখন অপপ্রয়োগ বলিয়া উপেক্ষিত ও উপহাসিত হইত। মেদিনীকোষে সংস্কৃত শব্দের অর্থ লিখিত হইয়াছে “লক্ষণোপেতম্” অর্থাৎ লক্ষণযুক্ত। কিরূপ লক্ষণযুক্ত? তদন্তরে অমর টীকায় ভারত লিখিয়াছেন—“পাণিণ্যাদিকৃত ব্যাকরণ সূত্রেণ উপেত উপগতো লক্ষণোপেতঃ সাধুশব্দঃ” অর্থাৎ পাণিনি প্রভৃতি বৈয়াকরণদিগের ব্যাকরণসূত্রে ভাষার যেকণ লক্ষণ উক্ত হইয়াছে সেইরূপ লক্ষণযুক্ত। (১)

সংস্কৃত ভাষার গতিরোধ ও প্রাকৃত ভাষার অভ্যুত্থান ।

সজীব ভাষা ব্যাকরণেব কৃত্রিম নিয়ম মানিয়া চলিতে পারে না। ব্যাকরণই ভাষার অনুসরণ করিয়া থাকে, ভাষার রীতি ও প্রয়োগ লক্ষ্য করিয়া তাহা হইতে সাধারণ বিধি প্রণয়ন করে, আবার ভাষার রীতির পরিবর্তন ঘটিলে উপবিধি প্রণয়নপূর্বক বা পূর্বেপ্রণীত বিধির পরিবর্তনসাধন-পূর্বক ভাষার সহিত ব্যাকরণের সামঞ্জস্য রক্ষা করে। ব্যাকরণের

(১) অমর কোষ সংস্কৃত শব্দ ত্রষ্টব্য।

অধিকার ইহা অপেক্ষা অধিক নহে। ভাষা স্বাধীন, ব্যাকরণ ভাষাব
অধীন। ভাষাকে সংযত করিয়া ব্যাকরণের কৃত্রিম নিয়মের অধীন
করিতে যাইলে ভাষার নৈসর্গিক বিকাশ রুদ্ধ হইয়া যায় এবং ভাষা গতপ্রাণ
হইয়া পড়ে। পাণিনির ব্যাকরণের প্রভাবে সংস্কৃত ভাষারও এই দশা
হইল। রাজকীয় ধর্ম্মাধিকরণ, অধ্যাপকের চতুষ্পাঠী ও শিক্ষিত সমাজের
মধ্যে সংস্কৃতের ব্যবহার সীমাবদ্ধ হইল, সাধারণ কথোপকথনে প্রাকৃতের
ব্যবহারই সমধিক প্রচলিত হইল, এবং তাহার প্রভাব ক্রমে ক্রমে বৃদ্ধি
পাইয়া নাটকাদিতেও প্রাকৃতের প্রয়োগ অনুমোদিত হইল।

প্রাকৃতের উৎপত্তি—আর্ষ অপভ্রংশ হইতে—সংস্কৃত হইতে নহে।

বৈদিক যুগে যে ভাষা কথোপকথনে ব্যবহৃত হইত তাহাকে “আর্ষ
অপভ্রংশ” আখ্যা দেওয়া হইয়াছে। এই আর্ষ অপভ্রংশ হইতে প্রাকৃত
অপভ্রংশের উৎপত্তি হইয়াছে এবং প্রাকৃত অপভ্রংশ মর্জিত হইয়া সাহিত্যেব
প্রাকৃত হইয়াছে। প্রাকৃত বৈয়াকরণগণ সাধাবণত সংস্কৃতের প্রতি অসাম
ভক্তি প্রদর্শনপূর্বক তাহাকেই প্রাকৃতের প্রকৃতি বলিয়া নির্দেশ
করিয়াছেন। কিন্তু প্রাচীন কালেও কেহ কেহ (১) ইহার প্রতিকূল মত
পোষণ করিতেন। লৌকিক সংস্কৃতে অপ্রচলিত বহু বৈদিক প্রয়োগ
প্রাকৃতে সংরক্ষিত রহিয়াছে। সংস্কৃত হইতে প্রাকৃতের উৎপত্তি হইলে
সংস্কৃতের যুগে অপ্রচলিত ঐ প্রাচীন প্রয়োগগুলি প্রাকৃতে কি প্রকারে
আসিয়া থাকিতে পারে? এই জন্মই পাশ্চাত্য পণ্ডিতগণ (২) বলেন যে

(১) বধা বাক্যপতি।

(২) বধা—মোকমুলয়, হইটনি, কোলত্রক প্রভৃতি।

প্রাকৃত সংস্কৃত হইতে উদ্ভূত হয় নাই এবং তাহা সংস্কৃত অপেক্ষা অর্কাচীন নহে।

বৈদিক ভাষার সহিত প্রাকৃতের সাদৃশ্য ।

(১) প্রথমাব একবচনে বৈদিক ভাষায় ওকারের প্রয়োগ দেখিতে পাওয়া যায়। যথা—সংবৎসরো অজায়ত, সোচিং, ইত্যাদি। প্রাকৃতেও প্রথমাব একবচনের চিহ্ন ওকাব। যথা—দেবো, বচ্ছো, ইত্যাদি।

(২) তৃতীয়াব বহুবচনে বৈদিক ভাষায় “পূর্বেভিঃ”, “দেবকশ্বেভিঃ”, “দেবেভিঃ”, “বজ্জেভিঃ”, “জ্যেষ্ঠ্যেভিঃ”, “স্বতেভিঃ”, “গম্ভীবেভিঃ”, প্রভৃতি পদ দৃষ্ট হয়। প্রাকৃতেও তৃতীয়াব বহুবচনে এই প্রকার “পূর্বেহি”, “দেবকশ্বেহি”, “দেবেহি”, “জ্জেহি”, “জ্যেট্ঠেহি”, “স্বতেহি”, “গম্ভীরেহি”, প্রভৃতি পদ হয়।

(৩) পঞ্চমীর একবচনে বৈদিক ভাষায় “উচ্চা”, “নীচা”, “পশ্চা”, প্রভৃতি পদ দৃষ্ট হয়; প্রাকৃত “দেবা”, “বচ্ছা”, “পচ্ছা” প্রভৃতি পদ এই গুলিবই অনুরূপ।

(৪) চতুর্থী বিভক্তির স্থানে বৈদিক ভাষায় বিকল্পে ষষ্ঠী বিভক্তির প্রয়োগ হয়। পাণিনি—“চতুর্থার্থে বহুলং ছন্দসি ২।৩।৬২” প্রাকৃতেও চতুর্থী স্থানে অবিকল্পে ষষ্ঠীর প্রয়োগ হয়।

(৫) প্রাকৃতে দ্বিবচনের স্থানে বহুবচনের প্রয়োগ দৃষ্ট হয়। বৈদিক ভাষায়ও বহু স্থলে প্রথমাব দ্বিবচনে আকারান্ত প্রয়োগ দৃষ্ট হয়। যথা “ইন্দ্রা বরুণো” স্থানে “ইন্দ্রা বরুণা”, “মিত্রা বরুণো” স্থানে “মিত্রা বরুণা”, “যোম্মরথো রথিতমো দিবিস্পৃশাবশ্বিনো” স্থানে “যা ম্মরথারথীতমা দিবিস্পৃশা অশ্বিনা,” “নরোহে” স্থানে “নরাহে”, ইত্যাদি। এই

আকারকে বহুবচনের চিহ্ন ভিন্ন আৰু কি বলা যাইতে পারে? এই আকাৰ হইতেই প্রাকৃতে প্রথমার বহুবচনের চিহ্ন আকাৰের উৎপত্তি হইয়াছে বলিয়া অনুমান হয়।

(৬) বৈদিক ভাষায় বহুস্থানে অন্ত্যব্যাঞ্জনব লোপের উদাহরণ দৃষ্ট হয়। যথা—“পশ্চাৎ” স্থানে “পশ্চ” বা “পশ্চা” (পশ্চ পশ্চা চ্ছন্দসি। পাঃ। ৫।৩।৩৩), “যুস্মান্” স্থানে “যুস্মা”, “উচ্চাৎ” স্থানে “উচ্চা”, “নীচাৎ” স্থানে “নীচা” ইত্যাদি। প্রাকৃতে সৰ্বত্রই অন্ত্য ব্যঞ্জনব লোপ হয়। প্রাকৃত প্রকাশ ৪।৬ সূত্র দ্রষ্টব্য।

(৭) সন্নিহিত স্ববদ্বয়েব সন্ধি বৈদিক ভাষায় ইচ্ছাধীন দেখা যায় এবং প্রায়শই সন্ধিব অভাব পবিদৃষ্ট হয়। যথা “তিরোঅহ্মাম্” “দেবাসো অদ্রহঃ”, “মা শিবাসো অবক্রমুঃ”, “তে নো অত্রত”, “তে নো অবস্ত”, “প্রাণো অঙ্গে অঙ্গে অদীব্যৎ”, “পুয়া অবিষ্টু”, “স্বজাতে অশ্বহনূতে”, ইত্যাদি। প্রাকৃতেও এইরূপ সন্ধিব অভাব পবিলক্ষিত হয়। যথা— চারিত্তেণ বিহীণো অড্ঢো বিঅ ছগ্গদো হোই”—মৃচ্ছকটিক। “কস্ স তুলং তমুমজ্জো অহরেণ রদদর্ট্ঠ ছবিবীদেণ”—মৃচ্ছকটিক। “জই মবই এথ অত্তিআ, ভোদি সিআল সহস্ স পজ্জত্তিআ”—মৃচ্ছকটিক।

(৮) গো শব্দের ষষ্ঠীর বহুবচনে বৈদিক ভাষায় স্থানে স্থানে গো-নঅম্” পদ দৃষ্ট হয়। অত্রাত্ বহুশব্দেবও এই প্রকাৰ রূপ হইয়া থাকে যথা—“দেবানঅম্”, “ঋষীনঅম্”, “ঋতুনঅম্”, ইত্যাদি। এই “নঅম্” হইতেই প্রাকৃত ষষ্ঠী বহুবচনের চিহ্ন “ণং” আসিয়াছে।

সংস্কৃতে অপ্রচলিত এইরূপ বহু বৈদিক প্রয়োগ প্রাকৃতে সংরক্ষিত হইয়াছে। গ্রন্থ বাহুল্য ভয়ে আর উদ্ধৃত করিলাম না। এই কারণে পণ্ডিতগণ অনুমান করেন যে প্রাকৃত ভাষা সংস্কৃত ভাষা হইতে উদ্ভূত হয় নাই।

প্রাকৃত ভাষায় সংস্কৃত শব্দমালা ।

লৌকিক সংস্কৃত ভাষা ও প্রাকৃত ভাষা একই সময়ে প্রচলিত ছিল । আমরা কালিদাসের নাটকে দেখিতে পাই যে উচ্চ শ্রেণীর পাত্রগণ সংস্কৃত ভাষায় কথা কহিতেছেন ; কিন্তু নিম্নশ্রেণীর পাত্রগণ প্রাকৃতভাষী হইলেও সংস্কৃত বৃষ্টিতে পাবে । এই সমসাময়িকতা বশতঃ প্রাকৃত ভাষা যখন সাহিত্যে প্রযুক্ত হইতে লাগিল, তখন তাহা সংস্কৃতের সমৃদ্ধিতেই পবিপুষ্ট হইতে লাগিল । সেইজন্য আমরা বহু সংস্কৃত শব্দ ও প্রয়োগ প্রাকৃতে প্রচলিত দেখিতে পাই ।

প্রাকৃত ও সংস্কৃত ভাষা ।

প্রাকৃত ভাষা সবল ও মধুব, সংস্কৃত ভাষা জটিল ও আড়ম্বর পূর্ণ । প্রাকৃত ভাষা সহজে উচ্চারিত হয়, সংস্কৃত ভাষা উচ্চারণ কবা অপেক্ষাকৃত আয়াস-সাধ্য । প্রাকৃত স্বববহুল, সংস্কৃত ব্যঞ্জন-বহুল । প্রাকৃতে যুক্ত ব্যঞ্জেব সংখ্যা অতি অল্প, সংস্কৃতে যুক্ত ব্যঞ্জনের সংখ্যা অনেক অধিক । প্রাকৃত প্রধানতঃ কথিত ভাষা, সংস্কৃত প্রধানতঃ সাহিত্যের ভাষা । প্রাকৃত ব্যাকরণেব নিয়মেব অধীন ছিল না, সংস্কৃত ব্যাকরণেব নিয়ম উল্লঙ্ঘন কবিতে পারিত না । প্রাকৃত ও সংস্কৃতে এই কয়টি বিশেষত্ব লক্ষ্য করা যাইতে পারে । স্থানাভাব বশতঃ উদাহরণ দিলাম না—গ্রন্থমধ্যেই উদাহরণ পাওয়া যাইবে । প্রাকৃত ভাষা বিষয়ে বাক্যপতি লিখিয়াছেন :—

“গবমথ-দঃসগং সংণিবেস-সিসিরাও বন্ধ-রিদ্ধীও ।

অবিরলমিগমো আ-ভুবণ-বন্ধমিহ গবর পয়য়ম্মি ॥” (১)

(১) নবমর্ষদর্শনং সন্নিবেশশিশিরা বন্ধর্দ্বং ।

অবিরলমেতদাভবনবন্ধমিহ কেবলং প্রাকৃতে ॥

জগতের সৃষ্টিকাল হইতে কেবল প্রাকৃত্তেই অভিনব বিষয় ও সন্নিবেশ-সৌষ্ঠবে-মধুর-প্রবন্ধ সম্পত্তি প্রচুর। তিনি আরও লিখিয়াছেন :—

“হরিস-বিসেমো বিয়সাবও য় মউলাবও য় অচ্ছীগ।

ইহ বহি-ছন্তো অন্তো-মুহো য় হিয়য়স্ বিপ্-ফুরই ॥” (১)

প্রাকৃত ভাষা অধ্যয়ন করিবার সময়ে হৃদয়ে এক অভূতপূর্ব হর্ষ অনুভূত হয়। চক্ষুর্দ্বয় যুগপৎ মুদ্রিত ও প্রসারিত হয়। আনন্দ অভাস্তবে ও বহির্ভাগে স্ফুরিত হয়।

কর্পূর মঞ্জরী প্রণেতা কবি রাজশেখর লিখিয়াছেন ;—

“পরুসা সন্ধিবন্ধা পাউদবন্ধো বি হোই স্তুউমারো।

পুরিসমহিলাগং জেত্তিঅমিহস্তরং তেত্তিঅমিমাগং ॥” (২)

অর্থাৎ সংস্কৃত ভাষা পরুষ এবং প্রাকৃত ভাষা স্ত্রীকুমার; পুরুষ ও মহিলাব মধ্যে যে প্রভেদ, এই উভয় ভাষার মধ্যেও সেই প্রভেদ।

প্রাকৃত ও পালি ভাষা।

পালি ভাষাও প্রাকৃতের গ্রায় সরল, মধুর ও কথিত ভাষা। কিন্তু প্রাকৃত অপেক্ষা দুই চারিটা অতিরিক্ত বর্ণের অস্তিত্ব পালিতে দেখিতে পাওয়া যায়। য ফলা (্) বা র ফলার অস্তিত্ব প্রাকৃতে না থাকিলেও পালিতে আছে। যথা—ভাসেযা, বিহিংসেযা, ব্রাক্কণো, ভদ্রং, ক্রমি, ইত্যাদি। পালি ভাষায় দন্ত্য ন কারেরও অস্তিত্ব আছে, কিন্তু প্রাকৃত

(১) হর্ষবিশেষো বিকাসকো মুকুলীকারকশাক্কোঃ ।

ইহ বহিমুখোহস্তমুখশ্চ হৃদয়স্ত বিস্ফুরতি ।

(২) পরুসাঃ সংস্কৃতবন্ধাঃ প্রাকৃতবন্ধোহপি ভবতি স্ত্রীকুমারঃ ।

পুরুষমহিলার্যাবদিহাস্তরং ত্রাবদনরোঃ ॥

ভাষায় তাহা নাই। (১) পালি ভাষা ব্যঞ্জনবহুল না হইলেও প্রাকৃতের
 ঞায় স্বববহুল নহে। পালি ও প্রাকৃত উভয় ভাষাতেই ছইয়ের অধিক
 ব্যঞ্জন একত্র সংযুক্ত দৃষ্ট হয় না; এবং ঞ, ঞ, ঞ্, ঞ্, ঞ, ঞ, এবং ঞ, এই
 কয়েকটা বর্ণের অস্তিত্ব নাই। পালি ও প্রাকৃতের প্রভেদ প্রদর্শনের জগ্ন
 নিম্নে ছই একটা উদাহরণ প্রদত্ত হইল।

পালি—অপুত্রকং ঘরং সূঞঞং দেসং সূঞঞং অরাজিকং ।

অপঞঞস মুথং সূঞঞং সবব সূঞঞং দরিদ্রকং ॥

প্রাকৃত—অউত্তঅং ঘরং সূঞং দেসো সূঞো অবাঅও ।

অপ্পগ্গস মুহং সূঞং সববসূঞং দারিদ্রঅং ॥

সংস্কৃত—অপুত্রকং গৃহং শূত্রং দেশঃ শূত্রঃ অরাজকঃ ।

অপ্রোক্তশ্চ মুথং শূত্রং সৰ্ব্বশূত্রং দারিদ্রকম্ ॥

পালি—যদা দ্বয়েসু ধম্মেসু পারগু হোতি ব্রাহ্মণো ।

অথহসু সবেব সংযোগা অথং গচ্ছন্তি জানতো ॥

প্রাকৃত—জদা দ্বোসু ধম্মেসু পারও হোই বম্ হণো ।

অথ অসু সবেব সংযোগা অথং গচ্ছন্তি জ্ঞানন্তসু ॥

সংস্কৃত—যদা দ্বয়োৰ্ধম্ময়োঃ পারগো ভবতি ব্রাহ্মণঃ ।

অথাস্ত সৰ্ব্বে সংযোগা অন্তং গচ্ছন্তি জানতঃ ॥

পালি—ন জটাহি ন গোত্তেহি ন জচ্চা হোতি ব্রাহ্মণো ।

যম্ হি সচ্চং চ ধম্মো চ সো সূচী সো চ ব্রাহ্মণো ॥

প্রাকৃত—ণ জড়াহিং ণ গোত্তেহিং ণ জাইএ হোই বম্ হণো ।

জহিং সচ্চং অ ধম্মো অ সো সূচী সো অ বম্ হণো ॥

(১) হস্তলিখিত জৈন ধৰ্মগ্রন্থ সমূহে দন্ত্য নকারের অস্তিত্ব দেখা যায়। তন্তিন্ন
 পৈশাচী ভাষায় নকার ও মাপধী ভাষায় শ কার আছে।

সংস্কৃত—ন জটাভিন্ গোত্রৈ ন জাত্যা ভবতি ব্রাহ্মণঃ ।

যস্মিন্ সত্যং চ ধর্মশ্চ স শুচিঃ স চ ব্রাহ্মণঃ ॥

উল্লিখিত উদাহরণগুলি হইতে সংস্কৃত, প্রাকৃত ও পালি বর্ণ ব্যত্যয় বিষয়ে নিম্নলিখিত হ্রত্ব বিধিবদ্ধ হইতে পাবে ।

সংস্কৃত		পালি		প্রাকৃত
ञ	=	ঞ্‌ঞ	=	ঙ
ञ्	=	ঞ্‌ঞ	=	ঙ
झ	=	झ	=	ম্‌হ
ञ	=	ञ	=	র
म, ध, ख, ड	=	म, ध, ख, ड	=	হ
क, ग, च, ज, } त, द, य, व, प, }	=	{ क, ग, च, ज, त, द, य, व, प, }	=	অ
न	=	न	=	ণ
य	=	य	=	জ
अः	=	ओ	=	ও

পালি ভাষা অপেক্ষাকৃত প্রাচীন ।

পালি ভাষা অতি পূর্বকাল (খ্রীষ্ট পূর্ব ষষ্ঠ শতাব্দী) হইতে সাহিত্যে ব্যবহৃত হইয়া আসিতেছে । বৌদ্ধদিগের ধর্মগ্রন্থসমূহ নাকি বুদ্ধদেবের আদেশে মাগধী ভাষায় লিখিত হইত । এ বিষয়ে অশ্বঘোষ একটী গল্প উদ্ধৃত করেন । বৌদ্ধ ধর্মে নব দীক্ষিত দুই জন ব্রাহ্মণ বুদ্ধদেবের নিকট নিবেদন করেন, “ভগবন্, প্রব্রজিত ভিক্ষুগণ নিজ ভাষায় বুদ্ধ বচনগুলি

দ্বিত করিতেছেন। অনুমতি পাইলে আমবা তৎসমূহ ছন্দে (সংস্কৃতে) আরোপিত (অনুবাদিত) করি”। বুদ্ধদেব বলিলেন, “না, আমার বচন ছন্দে আরোপিত করিও না, কবিলে তুষ্কৃত নামক পাপ হইবে। নিজ ভাষায় বুদ্ধ বচন গ্রহণ কবিত্তে আমি অনুমোদন কবি”। (১) এই জ্ঞা ভগবান্ বুদ্ধের যুগ হইতে প্রাচীন মাগধী ভাষা সাহিত্যে ব্যবহৃত হয় এবং উত্তরকালে এই ভাষা “পালি” আখ্যা লাভ কবে। অতি প্রাচীনকাল হইতে বৌদ্ধ সাহিত্যেব উৎপত্তি বলিয়া এই ভাষায় বহু প্রাচীন জটিলরূপ বিত্তমান আছে। সাহিত্যে ব্যবহৃত হওয়াব জ্ঞা ঐ জটিলরূপগুলি পালিতে সত্তালাভ কবিয়াছিল, কিন্তু প্রাকৃত বহুকাল কথিত ভাষা ছিল বালয়া তাহাতে সরলরূপগুলিই গৃহীত হইয়াছে। বুদ্ধদেব যখন উপদেশ প্রচার কবেন তখন বৌদ্ধ সাহিত্যেব ভাষা পালি আখ্যা লাভ করে নাই, তিনি “সকায় নিরুত্তিয়া” শব্দেব প্রয়োগ কবিয়াছেন। এই “সকানিরুত্তি” বা নিজ ভাষা তাৎকালিক কথিত ভাষা,—সংস্কৃত হইতে বিভিন্ন। অশ্ব ঘোষ ইহাকে মাগধী ভাষা বলিয়াছেন (২)। বৌদ্ধদিগের মধ্যে প্রবাদ আছে যে এই মাগধী ভাষাই জগতেব আদি ভাষা এবং যাহার কোনও ভাষাব জ্ঞান নাই এইরূপ স্তম্ভপায়ী শিশু নির্জ্ঞান স্থানে নির্বাসিত হইলে মাগধী ভাষায় কথা বলিতে শিখিবে (৩)। এই মাগধী ভাষা প্রাচীন কালেব প্রাকৃত ভাষা ভিন্ন আর কিছুই নহে। অধ্যাপক চাইল্ডারস্ও বলেন যে ধর্মগ্রন্থ শ্রেণী বাচক পালি নামটী ভাষা অপেক্ষা অর্কাচীন (৪)।

(১) বিনয় পিটক, কুল্লবগ্গ, ৩৩৩। Rhys David's Vinaya Texts, Part III, pp. 149-150.

(২) ঐ ঐ।

(৩) মহামহোপাধ্যায় ডাক্তার সতীশচন্দ্র বিদ্যাভূষণ প্রণীত পালি ব্যাকরণের উপক্রমণিকা ৩০-৩১ পৃষ্ঠা দ্রষ্টব্য।

(৪) Childer's Introduction to his Pali Dictionary

গাথাভাষা ।

সর্ব প্রথমে বৌদ্ধগণ বুদ্ধদেবের আদেশে পালি বা মাগধী ভাষায় তাঁহাদিগের ধর্মগ্রন্থগুলি লিখিতেন, জৈনগণ ধর্মকার্যে ও সাহিত্যে প্রাকৃত ভাষার ব্যবহার করিতেন, এবং ব্রাহ্মণ্য ধর্মিগণ এই উভয় ভাষার ঘোব বিদেষী ছিলেন। বৌদ্ধদিগের ভাষা ছন্দে আবোপিত করিলে হুক্ত নামক পাতক হইত, (১) এবং ব্রাহ্মণ্য ধর্মিগণ পালি বা প্রাকৃতেব আলোচনা করিলে তাঁহাদিগকে অধোগামী হইতে হইত। (২) কিন্তু একস্থানের অধিবাসীগণেব এইরূপ ধর্মবিদেষ স্থায়ী হইতে পারে না। হিন্দু মুসলমানের ধর্মবিদেষ উত্তরকালে প্রশমিত হইয়াছিল এবং অত্যাপি হিন্দুগণ সত্যপীবেব সিনি দিয়া থাকেন ও মুসলমানগণ কালী, মনসা প্রভৃতি হিন্দু দেবীর নিকট মানসিক করিয়া থাকেন। বৌদ্ধ, জৈন ও ব্রাহ্মণ্য ধর্মিগণের মধ্যেও উত্তরকালে এইরূপ সদ্ভাব সাস্থাপিত হইয়াছিল। সেই সময় হইতে ব্রাহ্মণ্য ধর্মিগণ বুদ্ধদেবকে ভগবানের অবতাব বলিয়া স্বীকার করিয়াছেন। এই সদ্ভাবের ফলে প্রাকৃতে ও সংস্কতে একটু মেশামেশি হইয়াছিল। সংস্কৃত ভাষাও কিয়ৎ পবিমাণে প্রাকৃত প্রভাব প্রাপ্ত হইয়াছিল। বৌদ্ধ ও জৈনগণও সংস্কৃত শিখিয়াছিলেন, এবং সংস্কৃত ভাষা সাহিত্যে ব্যবহার করিয়াছিলেন। অনভিজ্ঞগণের সংস্কৃত শিক্ষার চেষ্টার ফলে গাথা নামক একটি মিশ্রভাষাব উৎপত্তি হইয়াছে। ললিত বিস্তর হইতে এই গাথা ভাষায় লিখিত ভগবান্ বুদ্ধ ও তদীয় সারথির কথোপ কথনের কিয়দংশ উদ্ধৃত হইল।

(১) উপ'র অঃঃব্য।

(২) “লোকায়তঃ কৃতক্ক প্রাকৃতঃ স্লেচ্ছভাষিতম্। ন শ্রোতব্যং ষিল্লেনৈতদধো নয়তি তদ্ভিজম্” ॥—গরুড় পুরাণ, পূর্বখণ্ড, ৯৮।১৭।

কিং সারথে পুরুষ দুর্বল অন্ন স্থাম

উল্লুক মাংস রুধির স্বচ ন্নায়ুনদ্ধঃ ।

শ্বেত শিরো বিরল দন্ত কুশাঙ্গরূপ

আলম্ব্যদণ্ড ব্রজতেহ স্মখং স্বলন্ত ॥

এষোহি দেব পুরুষো জরয়া ভিভূতঃ

ক্ষীণেশ্চিরঃ স্ফুঃখিতো বলবীৰ্য্য হীনঃ ।

বন্ধুজনেন পরিভূত অনাথভূতঃ

কার্য্যাসমর্থ অপবিদ্ধ বনেব দারু ॥

কুলধৰ্ম্ম এষ অয়মশ্চ হি ত্বং ভগাহি

অথবাপি সৰ্ব্ব জগতোহশ্চ ইয়ং হুবস্থা ।

শীঘ্রং ভগাহি বচনং যথভূত মেতং

শ্রদ্ধা তথার্থমিহ যোনি সঞ্চিস্তয়িষ্যে ॥

নৈতশ্চ দেব কুলধৰ্ম্ম ন রাষ্ট্র ধৰ্ম্মঃ

সৰ্ব্বে জগশ্চ জর যৌবন ধৰ্ষয়াতি ।

তুভ্যাংপি মাতৃ পিতৃ বান্ধব জ্ঞাতি সঙ্ঘো

জরয়া অমুক্তং নহি অন্তগতির্জনশ্চ ॥

ধিক্ সারথে অবুধ বাল জনশ্চ বুদ্ধি

ৰ্যদ যৌবনেন মদমন্ত জরাং ন পশ্যে ।

আবর্তয় স্বিহ রথং পুনরহং প্রবেক্ষ্যে

কিংমহ ক্রীড়রতিভি জরয়া শ্রিতশ্চ ॥

কিং সারথে পুরুষরূপ বিবৰ্ণ গাত্রঃ

সৰ্ব্বেজ্জিয়েচ্চি বিকলো গুরু প্রশমস্তুঃ ।

সৰ্ব্বাদ গুরু উদনাকুল প্রাপ্তকচ্ছু ।

মূত্রে পুরীষ স্বকি তিষ্ঠতি কুৎসনীয়ে ॥

এষোহি দেব পুরুষঃ পরমং গিলানো

ব্যাদীভয়ং উপগতো মরণান্ত প্রাপ্তঃ ।

আরোগ্য তেজ রহিতো বল বিপ্রহীনো

অত্রাণ বীপ্রশরণ ছপরায়ণশ্চ ॥

আরোগ্যতা চ ভবতে যথ স্বপ্ন ক্রীড়া

ব্যাদির্ভয়ঞ্চ ইম ঈদৃশ ঘোররূপম্ ।

কো নাম বিজ্ঞ পুরুষো ইম দৃষ্ট্ৰবস্থাং

ক্রীড়ারতিঞ্চ জনয়ে শুভসং জিতাংবা ॥

কিং সারথে পুরুষ মঞ্চোপরি গৃহীতো

উদ্ধূত কেশ নথ পাংশু শিরে ক্ষিপন্তি ।

পরিচারয়িত্ব বিহরন্তুর স্তাডয়ন্তো

নানা বিলাপ বচনানি উদীরয়ন্তঃ ॥

এষোহি দেব পুরুষো মৃতু জষু দ্বীপে

নহি ভূয় মাতৃ পিতৃ দ্রক্ষ্যতি পুত্রদারাম্ ।

অপহায় ভোগ গৃহ মাতৃ পিতৃ জ্ঞাতি সংঘং

পরলোক প্রাপ্তু নহি দ্রক্ষ্যতি ভূয় জ্ঞাতিম্ ॥

ধিগ্ যৌবনেন জরয়া সমভিদ্ভুতেন

আরোগ্য ধিগ্ বিবিধ ব্যাদি পরাহতেন ।

ধিগ্ জীবিতেন পুরুষো ন চিরস্থিতেন

ধিক্ পণ্ডিতস্ত পুরুষস্ত রতি প্রসঙ্গৈঃ ॥

যদি জরন ভবেয়া নৈব ব্যাদির্নমৃত্যু

স্তথাপি চ মহদুঃখং পঞ্চস্কন্ধং ধরন্তো ।

কিং পুন জর ব্যাদি মৃত্যু নিত্যাম্ভবদ্ধাঃ

সাধু প্রতি নিবর্ত্য চিন্তয়িষ্যে প্রশোচন ॥

কিং সারথে পুরুষ শাস্ত প্রশাস্ত চিত্তে
 নোং ক্ষিপ্ত চক্ষু ব্রজতে যুগমাত্র দর্শী ।
 কাষায় বস্ত্র বসনো স্ত্রপ্রশাস্ত চারী
 পাত্রং গৃহীত্ব ন চ উদ্ধত উন্নতো বা ॥
 এষোহি দেব পুরুষ ইতি ভিক্ষুনামা
 অপহায় কামরতয়ঃ স্ত্রবিনীত চারী ।
 প্রব্রজ্য প্রাপ্তঃ সমমাত্মনো এষমাণে
 সংরাগদ্বেষ বিগতো তিষ্ঠতি পিণ্ডচৰ্ঘ্যা ॥
 সাধু স্ত্রভাষিত মিদং মম রোচতে তং
 প্রব্রজ্যানাম বিহুভিঃ সততং প্রশস্তা
 হিতমাত্মনশ্চ পরসত্ব হিতং চ যত্র
 স্ত্রখর্জাবিতং স্ত্রমধুর মমৃতং ফলঞ্চ ॥—ললিত বিস্তর ।

তৎসম, তদ্ভব, দেশী ।

প্রাচীন কালের ভাষাবিদগণ প্রাকৃত ভাষার শব্দ সমূহকে তৎসম, তদ্ভব ও দেশী এই তিন শ্রেণীতে বিভক্ত করিয়াছেন । সংস্কৃতের সহিত যে সকল শব্দের বর্ণগত কোনও প্রভেদ নাই সেই সকল শব্দ “তৎসম” । যথা, অক্ষ, অক্ষুর, অক্ষ, অঞ্চল, অন্ত, অবসর, অবলা, অলক, অসুব, আগম, আভবণ, আমূল, ইচ্ছা, ইন্দু, উচ্চ, কাল, কারণ, কুঞ্জুর, কুঞ্জ, কুণ্ডল, কুস্তল, কূল, খণ্ড, খুর, গঙ্গা, গন্ধ, গন্তীর, গুণ, গুহা, ঘণ্টা, চঞ্চল, চণ্ডু, চারু, চির, ছল, ছবি, জঙ্ঘা, জস্ত, জম্বু, জল, ঝঙ্কার, টঙ্ক, তস্ত, তমাল, তরু, তল, তারা, তাল, তালু, তিমির, তীর, তুরঙ্গ, তোরণ, দণ্ড, দস্ত, দল, দব, দার, দারু, দারুণ, দাহ, দূর, দেব, দোলা, ধরা, ধবল,

ধারা, ধীর, ধূম, পঞ্জর, পট্ট, পর, পবম্পরা, পরিমল, পরিহার, পামর, পিচ্ছ, পিচ্ছল, পিঞ্জর, পুস্তব, পুঞ্জ, পুরা, ফণী, ফল ফুল্ল, বন্ধ, বন্ধু, বহু, বাল, বালা, বাহু, বিন্দু, বীর, ভঙ্গ, ভব. ভার, ভিত্তি, মরণ, মরাল, মরু, মহাগিরি, মহী, মালা, মুণ্ড, রঙ্গ, বমণ, রবি, রেণু, লজ্জা, লবণ, বল্লরী, বিমল, বিরল, বিলাস, সংকুল, সজল, সঞ্চাব, সলিল, সার, সিকু, সুন্দর, স্রব, ছকার হেয়, ইত্যাদি। সংস্কৃত হইতে যে সকল শব্দ উৎপন্ন হইয়াছে তাহাদিগকে “তদ্ভব” বলে। এই সকল শব্দে সংস্কৃত বর্ণ সমূহ ব্যত্যয় প্রাপ্ত ও সরল হইয়াছে। যথা, অক (অর্ক), অগ্গ (অগ্র), অগ্গি (অগ্নি), অজ্জ (অজ্ঞ), অগ্ন (অজ্ঞ), অন, বা অজ্জ), অহিল (অখিল), আহুই (আহুতি), ইট্ট (ইষ্ট), ইন্দ (ইন্দ্র), ঈসা (ঈশা), উগ্গম (উদাম), উপ্পল (উৎপল), উসুঅ (উৎসুক), ওট্ট (ওষ্ঠ), কজ্জ (কার্য), কপ্পূর (কপূর) কধ (কর্ণ), কোথুহ (কৌস্তভ), খজ্জুব (খজুর), গত্ত (গর্ভ), গব (গর্ব), চক (চক্র) চন্দ (চন্দ্র), ছত্ত (ছত্র), ছোহ (ক্ষোভ), জক্খ (যক্ষ), জোগ্গ (যোগ্য), ঝাণ (ধ্যান), গাহ (নাথ), গিন্দা (নিদ্রা), গহান (স্নান), তহ (তথা), তিঅস (ত্রিদশ), দত্ত (দর্ভ), দপ্পণ (দর্পণ), দাবিদ (দারিদ্র্য), দিট্টি (দৃষ্টি), দিব্ব (দিব্য), ত্তবল (ত্বর্বল), ধম্ম (ধর্ম), ধ্ব (ধ্রুব), পচ্ছা (পশ্চাৎ), পচ্ছিম (পশ্চিম), পড়িমা (প্রতিমা), পথণা (প্রার্থনা), পহু (প্রভু), ফংস (স্পর্শ), বহু (বধু), বোর (বদর), ভত্ত (ভক্ত), ভুই (ভূতি), মইন্দ (মৃগেন্দ্র), মগ্গ (মার্গ), মজ্জা (মধ্য), মহু (মধু), মেহ (মেঘ), রধ (অবণ্য), রুহির (কধির), লহু (লঘু), সল্ল (শল্য), সহী (সখী), সাহা (শাখা), সীহ (সিংহ), হিঅঅ (হৃদয়), ইত্যাদি। এই সকল তদ্ভব শব্দ যে সকল নিয়ম অনুসারে বর্ণব্যত্যয় প্রাপ্ত হইয়াছে তাহা এই ব্যাকরণে প্রদর্শিত হইয়াছে। স্মৃতরাং প্রাকৃত ব্যাকরণকে সাধারণত তদ্ভব শব্দের ব্যাকরণ বলা যাইতে পারে। সংস্কৃতের সহিত যে সকল শব্দের কোনও

সাদৃশ্য নাই এবং যাহা সাধারণ জনমণ্ডলীর কথিত ভাষাতেই ব্যবহৃত হইত তাহাদিগকে “দেশী” শব্দ বলে। যথা, অথক্ক (অনবরত), আনুঙ্খণ (স্পর্শ), উঅহ (পশুত), উক্বাঅ (শুক), ওহর (অবাস্থুথ), কসব (কর্কশ), খুত (নিমগ্ন), খুপ্পই (নিমজ্জতি), চঙ্গ (সুন্দর), চক্থই (আশ্বাদয়তি), চুডুপ (ক্ষত), ছজ্জন্তি (দৌপ্যন্তে), ছিবই (স্পৃশতি), ঝম্বর (তাশুল), ঝিল্লী (লহরী), টিবিডিঙ্কিঅ (প্রসাধিত), গিখাম (মন্দ), গিম্মহই (গচ্ছতি), নুমেই (আচ্ছাদয়তি), তন্নায় (আর্দ্র), দুমেই (পরিতাপে), গিঅহ (পশুত), পথার (সংহতি), পলহী (কার্পাস), পলোট্ট (পর্যাস্ত), পারন্তী (পত্রিকা), পারা (দোহনপাত্র বিশেষ), পুসই (শুদ্ধয়তি), ফুসন্তি (শুদ্ধে), পেহণ (পক্ষ), মঙ্গুল (পাপ), মডহ (অন্ন), বিচ্ছড (সমূহ), বিডপ্প (বাহ), বিচত্ত (অর্জিত), সয়রাহা (শীঘ্রম্), হীর (প্রান্ত), হত্ত (অভিমুখ), হেট্ট (অধঃস্থিত), ইত্যাদি। প্রাকৃত প্রকাশের ধাত্বাদেশ প্রকরণে (৮ম পয়িচ্ছেদে) বহু দেশী ক্রিয়ার উদাহরণ পাওয়া যাইবে।

প্রাকৃতে উপবিভাগ।

বররুচি কেবলমাত্র চতুর্বিধ প্রাকৃতির লক্ষণ লিখিয়াছেন—মহারাষ্ট্রী, শোরসেনী, মাগধী ও পৈশাচী। তন্মধ্যে মহারাষ্ট্রী প্রকৃষ্ট প্রাকৃত অর্থাৎ শিষ্ট বলিয়া সাহিত্যাদিতে ব্যবহৃত হইবার উপযোগী প্রাকৃত। বররুচি প্রথম নয়টি পরিচ্ছেদে এই মহারাষ্ট্রী প্রাকৃত ভাষার লক্ষণ লিখিয়াছেন। এই ভাষা কোন্ প্রদেশে প্রচলিত ছিল তাহাষরে পণ্ডিতগণের মতভেদ আছে। অধ্যাপক জ্যাকোবি বলেন “যে মহারাষ্ট্র দেশের রাজধানী প্রতিস্থান, সেই মহারাষ্ট্র দেশে এই ভাষা প্রচলিত ছিল।” কিন্তু হোরনুলি বর্তমান মারাঠী ভাষার সহিত এই প্রাকৃতির সাদৃশ্য দেখিতে

পান নাই বলিয়া নির্দেশ করিয়াছেন যে ইহা সমগ্র আর্ধ্যাবর্তেই শিষ্ট সমাজের মধ্যে প্রচলিত ছিল। এই মহাবাষ্ট্র প্রাকৃতে সেতুবন্ধ, গোড়বধ, কুমারপালচরিত প্রভৃতি মহাকাব্যগুলি লিখিত হইয়াছে। শৌরসেনী ভাষা শূরসেন অর্থাৎ মথুরা অঞ্চলে প্রচলিত ছিল। মনুসংহিতায় শূরসেন শব্দেব নামান্তর “মথুবা” লিখিত হইয়াছে। পণ্ডিতগণের মতে শৌরসেনী সাধারণ কথোপকথনের ভাষা ছিল। নাটকাদিতে উচ্চশ্রেণীর রমণীগণ শৌরসেনীর ব্যবহার করিয়া থাকেন। কপূরমঞ্জরী নাটিকা এই শৌরসেনী ভাষায় লিখিত। মাগধী মগধ অর্থাৎ বিহার অঞ্চলের ভাষা, এই ভাষা হইতে বঙ্গভাষাব উৎপত্তি হইয়াছে। পৈশাচী অনাৰ্য্যদিগের মুখে উচ্চারিত বিকৃত প্রাকৃত ভাষা। ইহা স্থান বিশেষের ভাষা নহে। ষড়্ ভাষা—চন্দ্রিকার লেখক লক্ষ্মীধব পৈশাচী ভাষাব জন্ম নিয়কপ স্থান নির্দেশ করিয়াছেন। যথা—

“পাণ্ড্য-কেকয়-বাহ্লীক-সহ-নেপাল-কুস্তলাঃ ।

সুদেশ-ভোট-গান্ধার-হৈব-কন্নোজনাস্তথা ॥

এতে পিশাচ দেশাঃ স্যুঃ— ।”

তন্মধ্যে পাণ্ড্য ভাবতের অতি দক্ষিণে সমুদ্রতীরবর্তী রাজ্য বিশেষ। বর্তমান মহরা ও কুমারী এই রাজ্যের অন্তর্গত। কেকয় কৈকেয়ীর জন্মভূমি পঞ্চনদ প্রদেশে। সহ দক্ষিণ ভারতের পশ্চিম উপকূল। কোল্হাপুর ও গোয়া এই প্রদেশের অন্তর্ভুক্ত। নেপাল অযোধ্যা ও ত্রিছতের উত্তরস্থ পার্বত্য প্রদেশ। কুস্তল নর্মদার উৎপত্তিস্থান। বিদর্ভনগর ইহার রাজধানী ছিল। গান্ধার সিহুনদীর পশ্চিমে কাবুল ও পেশোবার অঞ্চল। ভোট আসামের উত্তরবর্তী পার্বত্য প্রদেশ। হৈব হিমালয়ের পাদদেশে পার্বত্য অঞ্চল। নেপালের ও ভোটানের নিবিড় অরণ্যবাসী পার্বত্য জাতি বিশেষ হৈয়ু নামে বিদিত। কন্নোজন—দক্ষিণ মহারাষ্ট্র দেশে

কুনজন নামে একটা জাতি আছে। ইহারা পূর্বে মুসলমান ছিল, এক্ষণে হিন্দু দেবদেবীর অর্চনা করে ও হিন্দু বলিয়া নিজেদের পরিচয় দেয়। এই দক্ষিণ মহারাষ্ট্রের পার্শ্বত্যা অঞ্চলই সম্ভবতঃ কুনজন বা কনোজন। বাহলীক প্রদেশ গান্ধার দেশের পশ্চিমে আফগানিস্থানের অন্তঃপাতী প্রদেশ বিশেষ। বর্তমান বাল্খনগব এই প্রদেশের অন্তর্গত।

এত দূরদেশবর্তী বিভিন্ন স্থানের জাতিগণ যে এক ভাষায় কথোপকথন করিত তাহা বিশ্বাস করা অস্বাভাবিক। পৈশাচী ভাষা নামে বাস্তবিক একটা ভাষা ছিল কি না তদ্ বিষয়েও পণ্ডিতগণের সন্দেহ আছে। বাজকীয় আসিয়াটিক সোসাইটীর অনুবাদ তহবিল হইতে শ্রীযুক্ত গ্রিনার্ন প্রণীত “উত্তর পশ্চিম ভারতের পিশাচ ভাষা সমূহ” নামে একখানি গ্রন্থ ইংবাজী ভাষায় প্রকাশিত হইয়াছে। (২২) গ্রন্থেব প্রতিপাত্ত বিষয় জানি না। কপূর মঞ্জরী সম্পাদক Sten Konow অনুমান করেন উজ্জয়িনী অঞ্চলে পৈশাচী ভাষা প্রচলিত ছিল; এবং তিনি ইহা প্রমাণ করিতে পাবিবেন বলিয়া বিশ্বাস কবেন। (২৩)

ববকচির পরে ষড়্ ভাষাচন্দ্রিকাকাব লক্ষ্মীধব প্রাকৃত ভাষাব ছয়টা উপবিভাগের উল্লেখ করিয়াছেন।

শব্দকল্পদ্রুমে নিম্নলিখিত অষ্টাদশ ভাষার নাম উল্লিখিত হইয়াছে।
যথা ;—

শাস্ত্রীয়াষ্টাদশ ভাষা—

সংস্কৃত, প্রাকৃত, উদীচী, মহারাষ্ট্রী, মাগধী, মিশ্রাধিমাগধী, শকাভীরা, শ্রবস্তী, দ্রাবিড়ী, ওড়ীয়া, পাশ্চাত্যা, প্রাচ্যা, বাহ্লিকা, রস্তিকা,

(২২) Grierson's Pis'āca Languages of N. W. India.

(২৩) Royal Asiatic Society's Journal 1909.

দাক্ষিণাত্য, পৈশাচী, আবন্তী, শৌরসেনী । এতাসাং লক্ষণোগোদাহরণানি
প্রাকৃতলঙ্কেশ্বরব্যাকরণে দ্রষ্টব্যানি ॥

সাহিত্য দর্পণকার বিখনাথ কবিরাজ বোধ হয় এই অষ্টাদশ ভাষাবই
উল্লেখ করিয়াছেন ।

শ্রীযুক্ত নগেন্দ্রনাথ বসু প্রাচ্য-বিদ্যা-মহার্ণব মহাশয় পণ্ডিত শেষচন্দ্রের
প্রাকৃত চন্দ্রিকা হইতে প্রাকৃতের সপ্তবিংশ উপবিভাগের কথা উদ্ধৃত
করিয়াছেন । (২৪) যথা—

“মহারাত্রী তথাবন্তী শৌরসেন্যর্দ্ধ মাগধী ।
বাহ্লীকী মাগধী চৈব ষড়ে তা দাক্ষিণাত্যজাঃ ॥
ত্রাচণ্ড লাট বৈদর্ভাবুপনাগর নাগরৌ ।
বার্করীবন্ত্য পাঞ্চাল টাক্ক মালব কৈকয়াঃ ॥
গৌড়োড়্ দৈব পাশ্চাত্য পাণ্ড্য কোস্তল সিংহলাঃ ।
কালিন্দ্ৰ প্রাচ্য কার্ণাট কাঞ্চ দ্রাবিড় গোর্জ্জরাঃ ॥
আভীরৌ মধ্যদেশীয়ঃ সূক্ষ্ণভেদব্যবস্থিতঃ ।
সপ্তবিংশত্যপভ্রংশা বৈড়ালাদি প্রভেদতঃ ॥

এইরূপ বহুবিধ প্রাকৃত ভাষার উল্লেখ উত্তর কালের গ্রন্থে পাওয়া
যায় । সবগুলিকে প্রাকৃত আখ্যা দিতে সঙ্কোচ বোধ হয় ।

নাটকে পাত্রানুযায়ী ভাষা নির্দেশ ।

পুরুষানাম নীচানাং সংস্কৃতং স্ত্রীং কৃতান্বনাম্ ।

শৌরসেনী প্রয়োক্তব্য্যা তাদৃশীনাঞ্চ যোষিতাম্ ॥

আশামেব তু গাথান্ন মহারাষ্ট্রিং প্রয়োজয়েৎ ।
অত্রোক্তা মাগধী ভাষা রাজাস্তঃপুরচারিণাম্ ॥
চেটানাং রাজপুত্রাণাং শ্রেষ্ঠানাঞ্চার্ক মাগধী ।
প্রাচ্যা বিহুষকাদীনাং ধৃতানাং শ্রাদবস্তিকা ॥
যোধ নাগরিকাদীনাং দাক্ষিণাত্যাঃ দীব্যতাম ।
শকারাণাং শকাদীনাং শাকারীং সম্প্রয়োজয়েৎ ॥
বাল্লীক ভাষা দিব্যানাং দ্রাবিড়ী দ্রবিড়াদিষু ।
আভীরেষু তথাভীরী চাণ্ডালী পুঙ্ক সাদিষু ॥
চেটী নামপ্যনীচানা মপি শ্রাৎ শৌর সেনিকা ।
বালানাং ষণ্ডকানাঞ্চ নীচগ্রহ বিচারিণাম ॥
উন্নতানা মাতুরাণাং সৈব শ্রাৎ সংস্কৃতং কচিৎ ।
ঐশ্বৰ্য্যেন প্রমত্তশ্চ দারিদ্র্যোপস্কৃতশ্চ ॥
ভিক্ষুবন্ধ ধরাদীনং প্রাকৃতং সম্প্রয়োজয়েৎ ।
সংস্কৃতং সম্প্রয়োক্তব্যং লিঙ্গীনীষু ত্রুমাহুচ ॥
দেবী মস্ত্রি স্ত্রতাবেশ্চাস্বপি কৈশ্চিৎতথোদিতম্ ।
যদেশ্চ নীচ পাত্রস্ত তদেশ্চ তশ্চ ভাষিতম্ ॥
কার্য্যতশ্চোত্তমাদীনাং কার্য্যে ভাষা বিপণ্যয়ঃ ॥
যোষিৎ সখী বাল বেশা কিত্বাপ্‌সরসাং তথা ।
বৈদগ্ধ্যার্থং প্রদাতব্যং সংস্কৃতং চাস্তরাস্তরা ॥

সাহিত্য দর্পণ, ৬ষ্ঠ পরিচ্ছেদ ।

আধুনিক ভাষা সমূহ ।

প্রাচ্য ভাষা বিৎ পণ্ডিত হোরনলি আধুনিক ভাষা সমূহের উৎপত্তি

নিম্নলিখিতরূপে হইয়াছে বলেন। যথা “আভীরী হইতে সিন্ধী ও মারবারী ; আবস্তী হইতে পূর্ব রাজপুতানী ; গুর্জরী হইতে গুজরাতী ; বাহ্লীকী হইতে পাঞ্জাবী ; শোরসেনী হইতে পশ্চিম হিন্দী ; মাগধী বা প্রাচ্যা হইতে পূর্ব হিন্দী (মৈথিলী) ; ওড়ীয়া হইতে উড়িয়া ; গোড়ী হইতে বাঙ্গালা ; দাক্ষিণাত্যা বা বৈদর্ভী হইতে মারাঠী এবং পৈপ্পালী হইতে নেপালী”। গোড়ী ভাষা প্রাচীন বাঙ্গালা ভিন্ন আর কিছুই নহে। অধ্যাপক ম্যাগডোনেল বলেন মাগধী হইতে বঙ্গভাষার উৎপত্তি হইয়াছে। আমরাও বিশ্বাস করি যে মাগধীভাষা হইতে বঙ্গভাষার উৎপত্তি হইয়াছে। হোরনলি যে গোড়ীভাষাকে বঙ্গভাষার প্রকৃতি বলিয়া নির্দেশ কবিয়াছেন, সাহিত্যে সে গোড়ী ভাষার কোনও বিবরণ পাওয়া যায় না। মার্কণ্ডেয় কবীন্দ্র কৃত প্রাকৃত সর্বস্ব * নামক ব্যাকবণে গোড়ী ভাষার লক্ষণ লিখিত হইয়াছে—“সমাসাত্যাগোড়ী”। অত্র কোথাও গোড়ী ভাষার লক্ষণ পাই নাই। সাহিত্যে দর্পণেও সমাস বহুল ও আড়ম্বর পূর্ণ রীতিকে গোড়ী রীতি বলা হইয়াছে। যাহাই হউক একরূপ লক্ষণ দ্বারা একটা ভাষাকে লক্ষিত করা কেবল ভাষার সংখ্যা বৃদ্ধি করা মাত্র। গোড়ী ভাষা সংস্কৃত বহুল প্রাচীন বঙ্গভাষা মাত্র। তাহার প্রকৃতি মাগধী ভাষা। মাগধী ভাষার সহিত বঙ্গভাষার যে সাদৃশ্য আমরা অত্যাঁপ লক্ষ্য করিতে পারি তাহার কতিপয় উদাহরণ নিম্নে সংগৃহীত হইল।

(১) মাগধী ভাষায় দন্ত্য স ও মূর্দ্ধশ্ব য স্থানে তালব্য শকারের উচ্চারণ হইত। বঙ্গভাষায়ও আমবা কেবল মাত্র তালব্য শকারের করিয়া থাকি।

(২) প্রথমার এক বচনে মাগধী ভাষায় “ই” এবং “এ” প্রত্যয় প্রযুক্ত হইত। মহারাষ্ট্রী ভাষায় কিন্তু এস্থলে ও কারের প্রয়োগ হইত।

বঙ্গভাষায় ইনি, উনি, তিনি, আমি, তুমি, তুই, মুই প্রভৃতি সর্বনাম শব্দে ই প্রত্যয়ের উদাহরণ পাই। এইরূপ আক্ষে, তোক্ষে, তৌএ, কে, সে, যে, এ প্রভৃতি পদে এ প্রত্যয়ের উদাহরণ পাওয়া যায়। কথিত ভাষায়ও “লোকে বলে,” “বাঘে খায়” প্রভৃতির প্রয়োগ আছে। প্রাচীন বঙ্গ-সাহিত্য অন্বেষণ করিলে এই এ প্রত্যয়ের ভূরি ভূরি উদাহরণ পাওয়া যায়। হিন্দী ভাষায় কিন্তু এই উভয় স্থলে ও প্রত্যয়ের প্রয়োগ হয়। যথা “জো হোগা সো হোগা”, “উন্হোনে কহিন্”, “ ইন্ হোনে লিখিন্” ; ইত্যাদি।

(৩) মাগধী ভাষায় সুবস্তু প্রত্যয়েব স্থানে স্থানে লোপ ও স্থানে স্থানে বিনিময় হইত। যথা—“পশুমাল কলেদি দালুণে।” ‘পশুমাল’ পদে দ্বিতীয়া বিভক্তির লোপ ও ‘দালুণে’ পদে দ্বিতীয়া বিভক্তির স্থানে প্রথমা বিভক্তির প্রত্যয় প্রযুক্ত হইয়াছে। প্রাচীন ও আধুনিক বঙ্গ-ভাষায় এই উভয় লক্ষণের উদাহরণ অবিবল।

(৪) সংস্কৃত “ক্তা” প্রত্যয়ের স্থানে মাগধী ও শোরসেনী ভাষায় বিকল্পে ‘ইঅ’ প্রত্যয়ের ব্যবহার হইত ; কিন্তু মহারাষ্ট্রী ভাষায় “তুণ” বা “উণ” প্রত্যয়ের প্রয়োগ হইত। বঙ্গভাষায় সে স্থানে ‘ইয়া’ ও মারাঠী ভাষায় ‘উন’ ব্যবহৃত হয়। যথা—বান্দালা ‘দেখিয়া’, মারাঠী ‘পাহুন’ ; বাং ‘উঠিয়া’, মাং ‘উঠুন’ ; ‘হইয়া’, ‘হোউন’ ; ‘দিয়া’, ‘দেউন’ ; ‘বহিয়া’, ‘রাহুন’ ; ‘কবিয়া’, ‘করুন’ ; ‘আসিয়া’, ‘যেউন’ ; ‘ধরিয়া’ ‘ধরুন’ ; ‘লইয়া’, ‘ষেউন’ ; ‘রচিয়া’ ‘রচুন’ ; ‘বিদারিয়া’, ‘বিদারুন’ ; ‘তাজিয়া’, ‘টাকুন’ ; ‘মাগিয়া’, ‘মাগুন’ ; ‘ছাড়িয়া’, ‘সোড়ুন’ ; ইত্যাদি।

এইরূপ মাগধী ভাষার বহু লক্ষণ বঙ্গভাষায় বর্তমান রহিয়াছে দেখা যায়। স্থানাভাব বশতঃ বিস্তৃত আলোচনা করিতে পারিলাম না।

প্রাকৃত সাহিত্য ।

এই উপক্রমণিকার প্রথমাংশে প্রাকৃত ভাষার বিষয় সংক্ষেপে বিবৃত হইয়াছে। এক্ষণে প্রাকৃত সাহিত্যের বিষয় কিঞ্চিৎ লিখিত হইল। এই সঙ্কীর্ণ স্থানের মধ্যে আমরা প্রাকৃত সাহিত্যের ইতিহাস লিখিতে বসিয়াছি একথা যেন কেহ অমুমান না করেন। কারণ এক খানা ব্যাকরণের উপক্রমণিকায় সাহিত্যের ইতিহাস লেখা সম্ভবপর নহে। তবে যাহাতে প্রাকৃত সাহিত্যের অনুষ্টীলনে সাধারণের আস্থা জন্মে সেই উদ্দেশ্যে অতি সংক্ষেপে কতিপয় প্রাকৃত গ্রন্থের বিবরণ প্রদত্ত হইল মাত্র।

প্রাকৃত সাহিত্যকে সাধারণতঃ দুই ভাগে বিভক্ত করা যায়। জৈনধর্ম সাহিত্য ও সাধারণ প্রাকৃত সাহিত্য। আমরা প্রথমে জৈনধর্ম গ্রন্থসমূহ ও পরে সাধারণ প্রাকৃত সাহিত্যের বিষয় লিখিব। বলা বাহুল্য প্রাকৃত সাহিত্যের বহু রত্ন এক্ষণে লোক চক্ষুর অন্তরালে নষ্ট হইতেছে। যেগুলি পাওয়া যায় তাহারই বিবরণ সংগৃহীত হইল।

জৈনধর্ম সূত্র ।

জৈনধর্ম গ্রন্থগুলি বহু বিভাগে বিভক্ত। যথা (ক) একাদশ অঙ্গ, (খ) দ্বাদশ উপাঙ্গ, (গ) ষট্ ছেদ গ্রন্থ, (ঘ) চারি মূল গ্রন্থ এবং (ঙ) দশ প্রকীর্তক। দিগম্বর জৈনদিগের ধর্মগ্রন্থগুলির বিষয় পরে উক্ত হইবে।

(ক) একাদশ অঙ্গ ।

১। আচারাজ্য সূত্র (আচারাজ্য স্মরণ)। জৈন সাধু ও সন্ন্যাসিগণের কর্তব্য, এবং জৈন তীর্থঙ্কর মহাবীর স্বামীর জীবন চরিত এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ

আছে। মূল গ্রন্থ অমুদ্রিত। প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ইংরাজী অনুবাদ করিয়াছেন।

Gaina Sutras, Part I. Sacred Books of the East.

২। সূত্র রুদঙ্গ (সূত্রগড় অঙ্গসূত্র)। জিন ধর্মের অভ্যুদয় সময়ে বর্তমান ধর্ম সমূহের (religions) বিবরণ, মানসিক শাস্তি ও সংসারে আসক্তি নাশক তত্ত্বজ্ঞানের বিষয় এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে। প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি এই গ্রন্থেরও অনুবাদ করিয়াছেন। 'Gaina Sutras Part II. Vol 2, Sacred Books of the East.

৩। স্থানাঙ্গ (ঠাণাঙ্গ-সূত্র)। বস্তুনিচয়ের স্থিতিসংখ্যা বিষয়ক অপূর্ব গ্রন্থ। অমুদ্রিত গ্রন্থ।

৪। সমবায়ঙ্গ (সমবায়ঙ্গ সূত্র)। এই গ্রন্থেও বস্তু নিচয়ের তুলনা আছে, যথা—সঞ্চালক গতি ও সংস্থাপক শক্তি। তুলনা চারি বিষয়ে ;— আকাশ (Space), কাল ও বুদ্ধি। অমুদ্রিত গ্রন্থ।

৫। ভগবতী জী বা বিবিহাপন্নতি। এই গ্রন্থ জৈনদিগের পরম প্রিয় মহাসূত্র। এই গ্রন্থের প্রতি তাঁহাবা অত্যন্ত ভক্তি প্রদর্শন করিয়া থাকেন। এটি ধর্মতত্ত্ব-বিষয়ক গ্রন্থ। ধর্ম বিবয়ে গোতমের প্রশ্ন ও মহাবীৰ স্বামীর উত্তর সমূহ এই গ্রন্থে নিবদ্ধ হইয়াছে। গ্রন্থ অমুদ্রিত।

৬। জ্ঞাতাধর্মকথা—(গায়াদর্মকহঙ্গ)। বিশ্বাস, জ্ঞান ও আত্মা বিষয়ে নীতিকাহিনী। একটা গল্পের সারাংশ উদ্ধৃত হইল। দুইটা লোককে একটা করিয়া ময়ূর-অণ্ড প্রদত্ত হইয়াছিল। তাহাদিগের মধ্যে একজনের বিশ্বাস আছে, একজনের নাই। বিশ্বাস হীন ব্যক্তি ডিঘ হইতে কখন কি প্রকারে শাবকোৎপত্তি হইবে তাহা দেখিবার জ্ঞাত পুনঃ পুনঃ ডিঘ স্পর্শ করায় তাহা নষ্ট হইয়া যায়। বিশ্বাসী ব্যক্তি শাবকোৎপত্তি পর্য্যন্ত ধীরভাবে প্রতীক্ষা করিয়া একটি সুন্দর ময়ূর-শাবক

পুরস্কার পাইয়াছিল। লিপিজিগ হইতে ষ্টীফল্ এই গ্রন্থ প্রাকৃত-সংস্কৃত শব্দ নির্ঘণ্ট সহ মুদ্রিত করিয়াছেন।

৭। উপাসকদশা (উবাসগদসাজ্জ)। এই গ্রন্থে কতিপয় উপাসকের (lay-men) জীবনী ও মোক্ষার্থী উপাসকগণের অললক্ষণীয় একাদশ উপায় লিপিবদ্ধ হইয়াছে। প্রাচ্য পণ্ডিত হোরনলি (Hoernle) ইংরাজী অনুবাদ সহ এই গ্রন্থের সম্পাদন করিয়াছেন। গুজরাতী অনুবাদ সহ একটা সংস্করণ বোম্বাই নগরে মুদ্রিত হইয়াছে।

৮। অন্তরুত দশা (অন্তরুত দসা অজ্জ)। সহিষ্ণুতার আদর্শভূত দশজন আচার্যের জীবনী এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ রহিয়াছে। তাঁহারা অষ্টবিধ কর্ম হইতে নিমুক্ত হইয়া মোক্ষলাভ করিয়াছিলেন। অত্র কতকগুলি কেবলীর জীবনীও এই গ্রন্থে আছে। গুজরাতী অনুবাদের সহিত এই গ্রন্থ বোম্বাই নগরে মুদ্রিত হইয়াছে। পৃষ্ঠাসংখ্যা ১৪৩। Bombay, 1893.

৯। অনুত্তরোপপাতিক দশা (অনুত্তরোববান্দিদসাও)। যাহাবা ইহজীবনে অনুত্তর বিমান (মোক্ষের অব্যবহিত পূর্ব দশা) লাভ করিয়াছিলেন একপ দশজন আচার্যের জীবনী। গুজরাতী অনুবাদ সহ বোম্বাই নগরে মুদ্রিত।—১৮৯৪ খ্রীঃ অব্দ।

১০। প্রপ্নব্যাকরণ (পণহাবাগরণং)। কর্ম ও কর্মক্ষয়ের উপায় এই অঙ্গের প্রতিপাত্ত বিষয়। এই গ্রন্থে ছয়টা লেশা বা বাগের উল্লেখ পাওয়া যায়। লেশয়তি আত্মনা সংলিপ্তা ভবতি ইতি লেশা। এই লেশা—আত্মার সহিত সংলিপ্ত হইয়া তাহাকে কর্মে প্রণোদিত করে। ইহাদের নাম (১) কৃষ্ণ লেশা, (২) নীল লেশা, (৩) কাপোত লেশা, (৪) তেজো লেশা, (৫) পদ্ম লেশা (৬) শুক্ল লেশা। পূর্ব পূর্ব লেশা অপেক্ষা পর পর লেশাগুলি অপেক্ষাকৃত উত্তম। কৃষ্ণলেশা সর্বাপেক্ষা

নিকৃষ্ট ও গুরুলেশা সর্কাপেক্ষা উৎকৃষ্ট। এই ছয়টি লেশায় অভিবৃত্ত ছয়জন লোকের কোনও বৃক্ষের ফল খাইতে ইচ্ছা হইয়াছিল। কৃষ্ণলেশাক্রান্ত ব্যক্তির ইচ্ছা হইল বৃক্ষটি কাটিয়া ফেলে; নীল লেশায় অভিবৃত্ত ব্যক্তি শাখাচ্ছেদন করিতে ইচ্ছা করিল; কপোতলেশায় অভিবৃত্ত ব্যক্তি একটি মাত্র শাখাচ্ছেদন করিতে ইচ্ছুক হইল; তেজো লেশায় অভিবৃত্ত ব্যক্তি ফলের স্তবকগুলি ছিঁড়িয়া লইতে ইচ্ছা করিল; পদ্মলেশার প্রভাবে প্রভাবান্বিত ব্যক্তি কেবল সুপক ফলগুলি পাড়িবার ইচ্ছা করিল, কিন্তু গুরুলেশার প্রভাবে ষষ্ঠ ব্যক্তি কেবল মাত্র ভূপতিত ফলগুলি কুড়াইয়া খাইয়াই পরম সন্তোষ লাভ করিল।

১১। বিপাক সূত্র (বিবাগ সূত্র)। পাপ ও পুণ্য কি প্রকারে অর্জিত হয় এবং কি পাপের কি দণ্ড ও কি পুণ্যের কি পুরস্কার তাহা এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে। অষ্টাদশ পাপ ও নব পুণ্যের কথা এই গ্রন্থে বর্ণিত হইয়াছে। নব পুণ্য, যথা—(১) অন্ন পুণ্য, (২) পান পুণ্য, (৩) লয়ন পুণ্য, (৪) শয়ন পুণ্য (৫) বস্ত্র পুণ্য, (৬) মন পুণ্য, (৭) বচন পুণ্য (৮) শরীর পুণ্য ও (৯) নমস্কার পুণ্য। অষ্টাদশ পাপ যথা—(১) প্রাণাতিপাত পাপ (সর্কাপেক্ষা নিকৃষ্ট), (২) মৃষাবাদ, (৩) অদত্তাদান (অপহরণ), (৪) অত্রক্ষচর্যা, (৫) পরিগ্রহ (অতি সঞ্চয়), (৬) ক্রোধ, (৭) মান, (৮) মায়্যা, (৯) লোভ, (১০) রাগ (আসক্তি), (১১) ষেষ, (১২) ক্লেশ (কলহ), (১৩) অভ্যাখ্যান (জনাপবাদ), (১৪) পৈশুণ্য, (১৫) পরপ্রবাদ নিন্দা (দোষাষেষণ), (১৬) রতি অরতি (আত্মসংঘমের অভাব) (১৭) মায়্যামৃষা, ও (১৮) মিথ্যাদর্শন শল্যা (জিন ধর্মের অবিশ্বাস)। বিবিধ পুণ্যের বিবিধ পুরস্কার ও বিবিধ পাপের বিবিধ দণ্ড।*

* দৃষ্টিবান নামে ষাদশ অঙ্গ লুপ্ত হইয়াছে বলিয়া প্রসিদ্ধ। এই অঙ্গে চতুর্দশ পূর্ব বা বিজ্ঞানের বিষয় লিখিত ছিল।

(খ) দ্বাদশ উপাঙ্গ ।

১। ঔপপাতিক সূত্র বা উববাস্তি। অঙ্গ গ্রন্থে নির্দিষ্ট বিবিধ অনুষ্ঠান ও বিবিধ স্থানের বিবরণ।

২। রায় পসেনা। পরদেশ নামক বাজার প্রঙ্গ ও কেশী নামক সাধুব উত্তর এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ। অপ্ৰকাশিত গ্রন্থ।

৩। জীবাভিগম। আত্মা ও তৎসংশ্লিষ্ট পদার্থসমূহের আলোচনা এবং জৈনধর্ম বিষয়ে বহু জাতব্য বিষয়ের বর্ণনা। অপ্ৰকাশিত গ্রন্থ।

৪। (পল্লবণা) প্রজ্ঞাপনা। এই গ্রন্থেব ও প্রতিপাদ্য বিষয় আত্মা ও পদার্থ। গ্রন্থ অমুদ্রিত।

৫। জম্বুদ্বীপ প্রজ্ঞপ্তি (জম্বুদ্বীপ পল্লাতি)। জম্বুদ্বীপের বিবরণ মূলক ভৌগোলিক গ্রন্থ। অমুদ্রিত।

৬। (চন্দ্রপল্লাতি) চন্দ্র প্রজ্ঞপ্তি ও ৭। (সূর্যপল্লাতি) সূর্য্য প্রজ্ঞপ্তি। এই দুই খানি ফলিত ও গণিত জ্যোতিষ বিষয়ক গ্রন্থ। সূর্য্য হইতে পৃথিবীর, ও পৃথিবী হইতে চন্দ্রের দূরত্ব, চন্দ্রগ্রহণ, সূর্য্যগ্রহণ প্রভৃতি বিষয় এই দুই গ্রন্থে বর্ণিত আছে। অমুদ্রিত।

৮। নিরাবলিআ । নবক ও নরকে গত কতিপয় ব্যক্তির বিবরণ। অমুদ্রিত।

৯। কল্পবাটী শয্যা (কল্পবাড়ী সেজ্জা)। স্বর্গের অধোভাগ ও কল্পের বিবরণ ও তত্র গতকতিপয় ব্যক্তির বিবরণ। অমুদ্রিত।

১০। পুষ্পিকা (পুফিয়া)। অন্তরীক্ষ ও তত্রস্থ গ্রহগণের বিবরণ। স্বর্গগমনে উপযোগী রথের ও স্বর্গগমনে অধিকারিগণের বিবরণও এই গ্রন্থে আছে। অমুদ্রিত।

১১। পুফচুলীয়া। পুষ্পচুলা (পুফচুলা) নাম্নী সন্ন্যাসিনীর গুণ প্রশংসা। অমুদ্রিত।

১২। বর্ণহিদসা (বহ্নিদশা)। বিষ্ণুবংশের ইতিহাস। তাঁহারা কি প্রকারে দ্বারকা জয় করিয়াছিলেন তদ্বিবরণও এই গ্রন্থে আছে। এই মতে শ্রীকৃষ্ণ জৈন ছিলেন, এবং ২২শ তীর্থঙ্কর নেমিনাথের ভ্রাতা ছিলেন। পবজন্মে তিনিও তীর্থঙ্কর হইবেন। অমুদ্রিত।

(গ) ষট্ ছেদ গ্রন্থ।

১। ব্যবহার সূত্র, ২। বৃহৎ কল্প, ৩। দশাশ্রুতস্কন্ধ, ৪। নিশীথ।

এই চাবিখানি গ্রন্থে পান, ভোজন, শয়ন, বসন পাত্র প্রভৃতি বিষয়ে পালনীয় নিয়মাবলী এবং সেই নিয়ম অপালনের দণ্ড ইত্যাদি লিপিবদ্ধ আছে। গ্রন্থ অমুদ্রিত।

পঞ্চম ও ষষ্ঠছেদ গ্রন্থ স্থানকবাসী জৈনগণ প্রামাণিক বলিয়া স্বীকাৰ কবেন না, খেতাবধরগণের মতে সে দুই খানিও প্রামাণিক গ্রন্থ।

৫। মহানিশীথ, ও ৬। জিতকল্প।

(ঘ) চতুর্শূল গ্রন্থ।

১। দশবৈকালিক (দসবইকালিক)। জৈন সাধুগণের জন্ম কাল বিভাগ। হরিভদ্র সূরির বৃহৎ স্মৃতিতে দশবৈকালিক সূত্র ও দশবৈকালিক নির্ঘূক্তি প্রকাশিত হইয়াছে। আহমদাবাদ ১৮৯২ খ্রীঃ।

২। উত্তরাধ্যয়ন। কতিপয় খ্যাতনামা সাধুর জীবনী, মহাবীর স্বামীব উপদেশ এবং আত্মা ও পদার্থ বিষয়ক দর্শন। প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ইংরাজী অনুবাদ করিয়াছেন।

৩। আবশুক। জৈনদিগের দৈনন্দিন কৃত্য। মুদ্রিত।

৪। ওঘনির্ঘূক্তি। এটীও কৰ্মকাণ্ডগ্রন্থ।

স্থানকবাসীগণ উল্লিখিত ৩য় ও ৪র্থ সংখ্যক গ্রন্থ দুই খানির স্থানে
নিম্নলিখিত গ্রন্থদ্বয়ের প্রামাণ্য স্বীকার করেন।

৩। নন্দীসূত্র। ৮৪ খানি ধর্মগ্রন্থের ইতিহাস ও তাহাদের ধ্বংস-
বিবরণ। অমুদ্রিত।

৪। অনুযোগ দ্বাব। তর্কগ্রন্থ। অমুদ্রিত।

(ঙ) দশপ্রকার্ক—(দসপয়মা)।

(বিবিধ বিষয়ক গ্রন্থমালা)।

কেবল খেতাস্বরগণ দসপয়মার প্রামাণ্য স্বীকার করেন।

১। চউসরণ (চতুঃশরণ)। অরিহস্ত, সিদ্ধ, সাধু, ধর্ম।

২। সহ্যার পয়মা (সংস্তার প্রকীর্ক)। উপদেশগ্রন্থ।

৩। তন্দুল বেয়ালীয়া । গর্ভস্থ ভ্রূণের কিরূপে
পরিবৃদ্ধি হয়, তাহা এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ।

৪। চন্দ্রবিজ্ঞা (চন্দ্রবিজ্ঞা)। চন্দ্রগ্রহণ, পৃথিবী হইতে চন্দ্রের দৃবদ
ইত্যাদি বিষয়ক কথা।

৫। গণীবিজ্ঞা (গণিত বিজ্ঞা)। পাটীগণিত।

৬। দেবিন্দুথুও (দেবেন্দুস্তব)। দেবেন্দ্রের স্তব।

৭। বীরথুও (বীরস্তব)। মহাবীর স্বামীর স্তোত্র।

৮। গচ্ছাচার—চরিত্র বিষয়ে নীতিশাস্ত্র।

৯। জ্যোতিকরঙ। জ্যোতিষ (ফলিত) বিষয়ক গ্রন্থ। শুভ,
অশুভ, স্বপ্ন প্রভৃতি এই গ্রন্থের প্রতিপদ্য বিষয়।

১০। আয়ুপঙ্কক্খাণ (আয়ুঃপ্রত্যাখ্যান)। মৃত্যুকালে “বাচিলে
পালন করিব” বলিয়া ব্রতগ্রহণ ও আয়ু ভিক্কার গ্রন্থ। হিন্দুগণের
প্রায়শ্চিত্ত কতকটা এইরূপ।

এই দশখানি প্রকীর্তক গ্রন্থ বেনারসে ১৮৮৬ খ্রীঃ অব্দে একত্র মুদ্রিত হইরাছে।

দিগম্বরদিগের ধর্মগ্রন্থ।

- ১। প্রথমানুযোগ। চতুর্বিংশ তীর্থঙ্করের জীবনী ও পুরাণ গ্রন্থ।
- ২। করণানুযোগ।
- ৩। দ্রব্যানুযোগ। দর্শনগ্রন্থ।
- ৪। চরণানুযোগ (আচার ও কর্মকাণ্ড গ্রন্থ)।

সাধারণসাহিত্য।

প্রাকৃত মহাকাব্য।

১। হাল প্রণীত সপ্তশতী (সত সঙ্গ)। দাম্পত্যপ্রণয় বিষয়ক সপ্তশত শ্লোকাত্মক মহাকাব্য। হাল শালিবাহনের নামান্তর। এই শালিবাহন (নাকি) প্রাকৃত ভাষার সর্ব প্রথম কবি। “সংস্কৃতে হ্রাণকবির্বালাকিঃ। প্রাকৃতে শালিবাহনঃ। ভাষা কাব্যে পিঙ্গলঃ ॥”

—প্রাকৃতপৈঙ্গলে লক্ষ্মীনাথ ভট্ট।

২। দ্বিতীয় প্রবরসেন প্রণীত সেতুবন্ধ বা দশমুখ বধ কাব্য। বামায়ণের বিষয় অবলম্বনে রচিত মহাকাব্য; পঞ্চদশ আশ্বাসে বিভক্ত। প্রবর সেন বিত্ততা নদীতে একটা সেতু নির্মাণ করাইয়াছিলেন; সেই সেতুর স্মৃতি স্থায়ী করিবার জন্ত এই মহাকাব্য। প্রবাল এখানি নাকি কালিদাস রচিত। বিশুদ্ধ মহারাষ্ট্রী প্রাকৃতে এই মহাকাব্য লিখিত। দণ্ডী লিখিয়াছেন :—

“মহারাষ্ট্রাশ্রয়াং ভাষাং প্রকৃষ্টং প্রাকৃতং বিদুঃ।

সাগরঃ সৃষ্টি রত্নানাং সেতু বন্ধাদি যন্ময়ম্ ॥”

—কাব্যাদর্শ প্রথম পরিচ্ছেদ।

৩। বাক্‌পতি রচিত গৌড়বধ (গউড় বহো) কাব্য। কাণ্ড-
কুঞ্জাধিপতি যশোবর্ষ দেব তাৎকালিক গৌড়াধিপতিকে পরাজিত করায়
যশোবর্ষ দেবের সভাপণ্ডিত বাক্‌পতি এই মহাকাব্য রচনা করিয়াছিলেন।
এই মহাকাব্যখানি সর্গ বা আশ্বাসে বিভক্ত নহে। ইহাতে সর্বসমেত
১২০৯টি আর্ঘ্যাজাতিতে লিখিত পদ আছে। কথিত আছে এই মহাকাব্য
লিখিয়া বাক্‌পতির কারা মুক্তি হইয়াছিল। বাক্‌পতির সময়ে ভাবতীয়
নৃপগণ কবিসম্বর্ধনায় অভ্যস্ত ছিলেন। এইগ্রে ইতিহাস বিষয়ক বহু
জ্ঞাতব্য তথ্য লিপিবদ্ধ আছে। বাক্‌পতি ও যশোবর্ষ দেব খ্রীষ্টীয় সপ্তম
শতাব্দীর লোক।

৪। মধুমথবিজয় (মহনহবিঅয়ো)। কবি বাক্‌পতি মধুমথ বিজয়
নামে আর এক খানি মহাকাব্য লিখিয়াছিলেন। তাহা তাঁহার গৌড়বধ
কাব্য, প্রভাবক চবিত, বঙ্গভটি সৃবিচবিত ও প্রবন্ধ কোষ নামক গ্রন্থ
হইতে অবগত হওয়া যায়। বাক্‌পতি লিখিয়াছেন :—

“মহমহ বিয়য় পউত্তা বায়া কহ গাম মউলউ ইমন্নি।

পঢ়ম কুসুমাহি তলিণং পচ্ছা কুপ্পমং বনলয়াণ ॥” ৬৯ ॥

অর্থাৎ “মধুমথ বিজয়ে প্রযুক্ত ভাষা কি প্রকারে এই গ্রে পুনমুকুলিত
হইবে? বনলতার প্রথম কুসুম অপেক্ষা পশ্চাৎ কুসুম স্কন্ধই হইয়া থাকে।”
এই মহাকাব্য সম্ভবতঃ লুপ্ত।

৫। কুমার পালচরিত। জৈন কবি হেমচন্দ্র স্থরি বিরচিত দ্ব্যাশ্রয়
কাব্য। তদীয় সিদ্ধ হেমচন্দ্র নামক ব্যাকরণের অষ্টম পাদ প্রাকৃত ভাষার
ব্যাকরণ। এই প্রাকৃত ব্যাকরণের সূত্রগুলির উদাহরণ দিব্যর জন্তই

তিনি এই দ্ব্যশ্রয় কাব্য লিখিয়াছিলেন। এই গ্রন্থের মুখ্য প্রতিপাদ্য বিষয় অনহিল বারা পত্তনের অধিপতি তদীয় শিষ্য কুমার পালের জীবন চরিত ; গৌণ ভাবে এখানি ব্যাকরণ সূত্রের উদাহরণ। কুমার পাল চরিত আট সর্গে বিভক্ত। হেমচন্দ্র তাঁহার সংস্কৃত ব্যাকরণের উদাহরণ দিবাব জন্ত আরও একখানি মহাকাব্য লিখিয়া ছিলেন তাহা বিংশতি সর্গে বিভক্ত ছিল। হেমচন্দ্র ও কুমার পাল খ্রীষ্টীয় একাদশ ও দ্বাদশ শতাব্দীর লোক।

৬। হম্মীর বিজয় মহাকাব্য। নয় চন্দ্রসুরি বিবচিত ঐতিহাসিক মহাকাব্য। বোম্বাই নির্ণয় সাগর প্রেসে মুদ্রিত।

৭। ধম্পদ। সূত্রপ্রতিষ্ঠিত বৌদ্ধগ্রন্থের প্রাকৃত সংস্করণ।

Journal Asiatique 1898 pp. 183-304, (Paris).

৮। হরিদাস কৃত বিক্রম চরিত। অষ্টাদশ সর্গে বিভক্ত। বিক্রমাদিত্যের অদ্বিত কার্যাবলী এই গ্রন্থে লিপিবদ্ধ আছে।

Translated into English by Ragoba Moroba, Bombay
1855.

প্রাকৃত খণ্ডকাব্য।

১। জম্বুদ্বীপ সংঘয়নী (জম্বুদ্বীপ সংগ্রহণী) বা লহসংঘয়নী (লঘু সংগ্রহণী)। ত্রিংশৎ শ্লোকায়ুক্ত জম্বুদ্বীপের বিবরণ। হবিভদ্র সুরি প্রণীত। গুজরাতী অনুবাদের সহিত প্রকরণ মালায় প্রকাশিত। ৪৪-৫১ পৃষ্ঠা। এই প্রকরণ মালা শ্রীযুক্ত হেমশঙ্কর লক্ষ্মীশঙ্কর বর্দ্ধমানকব কর্তৃক প্রকাশিত। আহমদাবাদ :১৯০১।

২। নব তম্ব (নবতত্ত্ব)। জিন ধর্মের নয়টী তম্বের আলোচনা।

৬০ বা ৫০ বা ৭৯ শ্লোকায়ুক কাব্য। তিন সংস্করণে তিন প্রকার।
গুজরাতী অনুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত। গ্রন্থখানি জৈন
সমাজে বিশেষরূপে সমাদৃত।

৩। চৌবীস দণ্ডকো (চতুবিংশ দণ্ডকঃ)। জীবনের চতুবিংশতি
অবস্থা বিষয়ে ৪৭ শ্লোকায়ুক কাব্য। ধবল চন্দ্রের শিষ্য শ্রীযুক্ত গজসার
প্রণীত। জিনহংসের তত্ত্বাবধানে লিখিত।—প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

৪। চৈত্যবন্দন ভাষ্য ৬৩ শ্লোকায়ুক	} জিনধর্ম বিষয়ক প্রাকৃত পদ্য। অমর দেবের শিষ্য শ্রী দেবেন্দ্র গণী বিরচিত। —প্রকরণ মালা।
৫। গুরুবন্দন ভাষ্য ৪১ শ্লো—	
৬। পঞ্চস্থান (প্রত্যাখ্যান—) ভাষ্য ৪৮ শ্লো—	

৭। অষ্টকুলক—(১) বনকুলক, (২) শীলকুলক, (৩) তপঃ কুলক,
(৪) ভাবকুলক, (৫) পুণ্যকুলক, (৬) পুণ্যাপকুলক, (৭) অভব্য কুলক,
(৮) পাপকুলক। জৈন দর্শন বিষয়ক ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র পদ্য। গুজরাতী অনুবাদ
সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

৮। ইন্দ্রিয় পরাজয় শতক। আত্মসংঘম বিষয়ে শত শ্লোকায়ুক পদ্য।
গুজরাতী অনুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

৯। পঞ্চস্থিত সংগ্রহ সূত্র (পঞ্চস্থিয় সংগ্রহ সূত্রং)। অস্তিত্ব বিষয়ে
১৭৩ শ্লোকায়ুক জৈনগ্রন্থ। কুণ্ড কুণ্ড আচার্য্য প্রণীত। Edited by
P. E. Pavolini, Florence 1901.

১০। উপদেশ সিদ্ধান্ত রত্নমালা। খেতাশ্বর, রক্তাশ্বর, ও স্থানক
বাসী জৈনের অপেক্ষা দিগম্বরের উৎকর্ষ জ্ঞাপক ১৬১ শ্লোকায়ুক কাব্য।
নেমিচন্দ্র ভাণ্ডারী প্রণীত। পান্নালাল কর্তৃক হিন্দী অনুবাদ সহ নাগপুর
হইতে প্রকাশিত। ১৮৯৮।

১১। সম্মত্ত সিতরী। জৈন "সম্যক্‌ত্ব" অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে ভগবৎ

প্রসাদ প্রাপ্তির অবস্থা বিষয়ে ৭০ শ্লোকায়ক কাব্য। রত্নচন্দ্র গনী
বিরচিত। জৈন কথা রত্নকোষ নামক গ্রন্থে প্রকাশিত। Vol. iii
pp. 114-35.

১০। জীব বিচার (জীব বিয়ারো)। জৈন মনস্তত্ত্ব (Psychology)
বিষয়ে ৫০ শ্লোকায়ক কাব্য। শাস্তি হুরি প্রণীত। প্রকরণ মালায়
প্রকাশিত।

১৩। নির্বাণ কাণ্ড। সাধুগণের সংসার বন্ধন হইতে মুক্তি বিষয়ে
১৭ শ্লোকায়ক কাব্য। হিন্দী অনুবাদ সহ লক্ষ্মী হইতে ১৯০১ সালে
প্রকাশিত।

১৪। বৈরাগ্য শতক। বৈরাগ্য বিষয়ে শত শ্লোকায়ক কাব্য।
শুভবাতী অনুবাদ সহ প্রকরণ মালায় প্রকাশিত।

১৫। গাথা সহস্রী। সহস্র গাথায়ক বিবিধ বিষয়ক সংগ্রহ।

১৬। বিচার সার প্রকরণ। ঐতিহাসিক কাব্য। প্রদ্যম্ন হুরি
বিরচিত।

১৭। তীর্থকল্প। জিনপ্রভ হুরি প্রণীত জৈনতীর্থ স্থানের বিবরণ
মূলক কাব্য।

১৮। সমাধিশতক। সমাধি, ইন্দ্রিয় নিরোধ; তদ্বিষয়ে শত
শ্লোকায়ক কাব্য। প্রকরণ মালা।

প্রাকৃতছন্দো গ্রন্থ।

১। প্রাকৃত পৈঙ্গলম্। পিঙ্গলাচার্য্য প্রণীত ছন্দোগ্রন্থ। এইখানি
আদি ছন্দো গ্রন্থ। ইহার ভাষা প্রকৃতস্বাধেষীর আলোচ্য। বোধাই
নির্ণয় সাগর প্রেসে মুদ্রিত।

- ২। বৃত্তদর্শন। প্রাকৃতছন্দোগ্রন্থ।
 - ৩। বৃত্ত মুক্তাবলী। সংস্কৃতে লিখিত প্রাকৃত ছন্দোগ্রন্থ।
-

প্রাকৃত কোষগ্রন্থ।

- ১। হেমচন্দ্র স্ববি প্রণীত দেশী-নাম-মালা। Edited by Bühler, Bombay, Central Book Depot.
 - ২। ধনপাল কৃত পয়স লক্ষী নামমালা। Edited by Bühler.
-

ভূগোল বিষয়ে।

- ১। জম্বুদ্বীপ সংঘয়নী বা লঘু সংঘয়নী। খণ্ড কাব্য দ্রষ্টব্য।
 - ২। সংঘয়নী রত্নগং । সংসারের বিবরণ। সমস্ত জগৎ এই গ্রন্থ
 - ৩। লোক গাব সূত্র । দ্বয়ে সুন্দরী রমণীরূপে কল্পিত।
 - ৪। জম্বুদ্বীপ প্রজ্ঞাপ্তি। জৈন দিগেব মে উপাঙ্গ।
-

জ্যোতিষ বিষয়ে।

- ১। চন্দ পল্লাতি। জৈন দিগের ষষ্ঠ উপাঙ্গ।
 - ২। সুরপল্লাতি। জৈন দিগের ৭ম উপাঙ্গ।
 - ৩। চন্দা বিজ্ঞা। চতুর্থ প্রকীর্তক গ্রন্থ।
-

গণিত।

- গণী বিজ্ঞা—পাটীগণিত। মে প্রকীর্তক গ্রন্থ।
-

চিকিৎসা ।

তন্দুল বেয়ালীআ । গর্ভস্থ ক্রণের বৃদ্ধি ও পুষ্টি বিষয়ক গ্রন্থ ।

—দসপয়সা ।

বিবিধ গদ্যগ্রন্থ ।

১। ভদ্র বাহু কৃত কল্পসূত্র । জিন জীবনী ও তৎপ্রতিষ্ঠিত ধর্ম্মানুষ্ঠানের বিস্তৃত বিবরণী । প্রাচ্য পণ্ডিত জ্যাকোবি ইহার ঈংবাজী অনুবাদ করিয়াছেন । Sacred Books of the East Vol. XXII pp. 215-311 ।

২। প্রশ্নোত্তর রত্নমালা । বিমলচন্দ্র হ্রি প্রণীত জৈন দর্শন বিষয়ক প্রশ্নোত্তর । Edited with translation by P. E. Pavolini. Florence 1897 98, Sociata Italiana giornale Vol XI pp 153-263.

৩। গোয়ম পৃচ্ছা (গৌতম পৃচ্ছা) । গুণধর গৌতম কৃত প্রশ্ন সমূহ ও তীর্থঙ্কর মহাবীরস্বামী প্রদত্ত উত্তর মালা । গুজরাতী অনুবাদ সহ জৈন কথা রত্নকোষ নামক গ্রন্থে প্রকাশিত । Vol I pp. 221-306.

৪। মাধবানল কথা (মাহবাণল কথা) । গল্পপুস্তক । Edited and translated by P. E. Pavolini. Florence 1893.

৫। বৃহৎ কথা । পৈশাচী ভাষায় লিখিত ঐতিহাসিক গল্প পুস্তক । সুবন্ধু কৃত । এই উপায়ে গ্রন্থ খানি লুপ্ত বলিয়া কথিত । মহামহো পাধ্যায় শ্রীযুক্ত হরপ্রসাদ শাস্ত্রী মহাশয় নেপাল হইতে সংস্কৃত ভাষায় লিখিত একখানি অসম্পূর্ণ বৃহৎ কথাব পুথির আবিষ্কার করিয়াছেন ।

৬। রাজশেখর কৃত কপূরমঞ্জরী নাটিকা । আমূলান্ত শৌরসেনী ভাষায় লিখিত ।

৭। সমরাদিত্য কথা। ঐতিহাসিক কথা। জৈন যশোবিজয়
গ্রন্থমালা।

সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত (ভাষাসম) । *

- ১। ভট্টি কাব্যের ১৩শ সর্গ সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত ভাষায় লিখিত।
২। সম-সংস্কৃত-প্রাকৃত-জৈন মহাবীর-স্বামী-স্তোত্র। কাব্যমালায়
প্রকাশিত।

প্রাকৃত ব্যাকরণ।

প্রাচীন কালে ভারতের ভাষায় ব্যাকরণ যেরূপ একাধিপত্য কবিতা-
ছিল, অথু কোনও দেশে সেরূপ হয় নাট। পাণিনিরশাস্ত্রা শাসনের
উল্লেখন কবিদিগেরও সাধ্যাতীত ছিল। ব্যাকরণ স্বয়ং ব্রহ্মার তপস্যার
সর্বোৎকৃষ্ট ফল ও অপবর্গের হেতু স্বরূপ বলিয়া বিবেচিত হইত। + এই
জন্তু সংস্কৃত ভাষায় অসংখ্য ব্যাকরণেব সৃষ্টি হইয়াছিল। মাহেশ, যাক,
চন্দ্র, ইন্দ্র, পাণিনি, পতঞ্জলি, কাত্যায়ন, ভট্টোজি দীক্ষিত, নাপেশভট্ট
শাকলা, গার্গ্য, ভারদ্বাজ, গালব্য, আপিশলি, চক্রবর্ত্তা, শৌনক, ক্ষেটায়ান,
ব্যাড়ি, শাকটায়ন, জিনেন্দ্র, কাশকুংস, হেমচন্দ্র, আর কত নাম করিব ?

* শটক যেকবিধেরেব ভাষাত্ত বিবিধা যপি।

বাক্যং যত্র ভবেৎ সোহয়ং ভাষানম ইতীয্যতে ॥ সাহিত্যাদর্পণ ১০ম পরিচ্ছেদ

† আদম্নং ব্রহ্মণশ্চন্য তপসামুত্তমং তপঃ।

প্রথ মং হ্রস্বসা। মঙ্গমাহর্ব্যাকরণং বৃধাঃ।

তদ্বারমপবর্গস্ত বাহুমলানাং চিকিৎসিতম্।

পবিত্রং সর্ব বিদ্যানামধি বিদ্ব্যং প্রচক্ষতে। সর্বদর্শনসংগ্রহ।

সংস্কৃত ভাষার ন্যায় প্রাকৃত ভাষায়ও বহু ব্যাকরণ রচিত হইয়াছিল।
কয়েকটির নাম নিম্নে প্রদত্ত হইল।

- ১। প্রাকৃত রূপাবতার ; সিংহরাজ প্রণীত। ইংলণ্ডীয় রয়েল্
এসিয়াটিক্ সোসাইটি কর্তৃক প্রকাশিত।
- ২। মহামুর্নি বররুচি প্রণীত প্রাকৃত প্রকাশ।
- ৩। প্রাকৃত লঙ্কেশ্বর ব্যাকরণ ক্রমদীপ্তর প্রণীত।
- ৪। নাট্যশাস্ত্র প্রণেতা ভরতাচার্যের প্রাকৃত ব্যাকরণ।
- ৫। কোহল কৃত প্রাকৃত ব্যাকরণ।
- ৬। শাকল্য কৃত প্রাকৃত ব্যাকরণ।
- ৭। প্রাকৃত কল্পলতিকা ব্যাকরণ।
- ৮। হেমচন্দ্র কৃত প্রাকৃত ব্যাকরণ।
- ৮। লঙ্কীধর কৃত ষড়্ ভাষাচন্দ্রিকা।
- ১০। বসন্তরাজ কৃত প্রাকৃত সঞ্জীবনী।
- ১১। চণ্ড কৃত প্রাকৃত লক্ষণ।
- ১২। কৃষ্ণ পণ্ডিতের প্রাকৃত চন্দ্রিকা।
- ১৩। মার্কণ্ডেয় কবীন্দ্র কৃত প্রাকৃত সর্কস্ব।
- ১৪। শেষচন্দ্রের প্রাকৃত ব্যাকরণ।
- ১৫। ভামহ কৃত মনোবমা।
- ১৬। কাত্যায়ন প্রণীত প্রাকৃত মঞ্জরী। ইত্যাদি, ইত্যাদি।

বররুচি, কাত্যায়ন ও ভামহ।

প্রাকৃত প্রকাশের রচয়িতা বররুচি জনৈক প্রাচীন ঋষিও কবি।
তিনি বহু কোষ, পাণিনীয় ব্যাকরণের বৃতি, ছন্দোগ্রন্থ, পত্র কৌমুদী ও

বাক্যপদীয় রচনা করিয়াছিলেন। তদায় জীবনী অনৈতিহাসিকতার ঘন অন্ধকারে সমাচ্ছন্ন। সাহিত্যানুসন্ধানের ক্ষীণ আলোকে দেখা যায় যে খ্রীঃ পূঃ চতুর্থ শতাব্দীতে নবনন্দের রাজধানী পাটলিপুত্র নগরে এই মনস্বী আবিভূত হইয়াছিলেন। কথাসরিৎ সাগরে লিখিত আছে— “পুষ্পদন্ত নামক মহাদেবের জনৈক অনুচর গৌরীর অভিশাপে মর্ত্যলোকে বৎস রাজধানী কৌশাম্বীনগরে সোমদত্ত নামক ব্রাহ্মণের গুহ্রসে কাত্যায়ন ববরুচি-রূপে জন্মগ্রহণ করেন। তাহার জন্মকালে দৈব বানী হয়, ‘এই বালক শ্রুতিবর হইবে, ব্যাকরণ শাস্ত্রে বিশেষ ব্যুৎপন্ন হইবে এবং শ্রেষ্ঠ বিষয়ে রুচি জন্মিবে বলিয়া ববরুচি নামে খ্যাত হইবে।’ মনস্বী বালক একদিন নাটকের অভিনয় দেখিয়া আমূলান্ত আবৃত্তি করেন। ইনি উপনয়নের পূর্বেই ব্যাড়ির মুখে প্রাতি শাখ্য শুনিয়া সমস্ত কণ্ঠস্থ করিয়াছিলেন। বম্বের শিষ্যত্ব গ্রহণ করিয়া ইনি অশেষ শাস্ত্র পাবদশী হইয়ন এবং পাণিনিকে পরাজিত কবেন। অবশেষে মহাদেবের অনুগ্রহে পাণিনির জয়লাভ ঘটে। মহাদেবের ক্রোধশাস্তির নিমিত্ত কাত্যায়ন পাণিনির ব্যাকরণ অধ্যয়ন করেন এবং তাহা সম্পূর্ণ ও সংশোধিত করেন। পরিশেষে তিনি মগধরাজ যোগানন্দের মন্ত্রী হইয়ন।”

জৈন কবি হেমচন্দ্র পুরি প্রণীত স্থবিরাবলা চরিতে ববরুচির বিস্তৃত জীবনী প্রদত্ত হইয়াছে। কল্পক-পুত্র শাকটাল মগধরাজ নবম নন্দের মন্ত্রী ছিলেন। জৈন দিগের অল্পতম শ্রুতকেবলা সুলভদ্র এই শাকটালের জ্যেষ্ঠ পুত্র। দ্বিতীয় পুত্র শ্রীয়ক। মহারাজ নবম নন্দের রাজত্বকালে পাটলিপুত্র নগরে ববরুচি নামে জনৈক দারিদ্র কবি ছিলেন। দারিদ্র গ্রন্থ কবিবর প্রত্যহ ১০৮টি পদ্য রচনা করিয়া আসিয়া রাজসভায় আবৃত্তি করিতেন। মন্ত্রিবর কৃত প্রশংসার অভাবে দীন কবির ভাগ্যে পুরস্কার মিলিত না। অল্পকাল মধ্যেই মনস্বী কবি বুঝিতে পারিলেন যে নৃপতি

মন্ত্রী হস্তে কাষ্ঠ-পুতলিকার শ্রায়। মন্ত্রীর পরামর্শ ব্যতীত তিনি কোনও কৰ্ম্ম করেন না। কাজেই তিনি মন্ত্রী পত্নী ব নিকট গমন কবিয়া কথা-বার্তায় তাঁহাকে ভুলাইয়া ফেলিলেন। গৃহিণীর অনুরোধে শকটাল রাজসভায় বরকচিব কবিতাব প্রশংসা করিলেন। সঙ্গে সঙ্গে নূপবর ও কাবাবসাস্বাদন করিলেন এবং কবিকে ১০৮ দীনার বা স্বর্ণমুদ্রা দানেব আদেশ করিলেন। এইরূপে বরকচি প্রত্যহ ১০৮ পণ্ড রচনা করিয়া ১০৮ দীনার পুরস্কার পাইতে লাগিলেন।

উপযুক্ত তোষামোদেব অভাবে একদা শকটাল বরকচিব উপর রুষ্ট হইলেন, এবং কিসে বরকচিব অনিষ্ট করিবেন সেই চিন্তায় ব্যস্ত হইয়া পড়িলেন। একদিন শকটাল নন্দকে জিজ্ঞাসা করিলেন, “আপনি কেন প্রত্যহ বরকচিকে দীনার দান করেন ?” নন্দ উত্তর করিলেন “তুমি প্রশংসা কব বলিয়াই ত আমি পুরস্কাব দিয়া থাকি।” তদুত্তবে শকটাল বলেন, “ঐ সকল কবিতা পব-বচিত বলিয়াই আমি প্রশংসা কবিয়া থাকি, বর-কচিব কবিতা প্রশংসাহঁনহে।” নন্দ জিজ্ঞাসা কবিলেন, “প্রত্যহ ১০৮টি অভিনব কবিতাব আবৃত্তি কি সম্ভবপর ?” শকটাল বলিলেন, “ও সকল কবিতাব একটিও অভিনব নহে; অনুমতি পাইলে আগামী কলাই তাহা প্রমাণ করিয়া দিতে পাবি।” শকটাল অনুমতি পাইলেন।

মন্ত্রী শাকটালের যক্ষা, যক্ষদত্তা, ভূতা, ভূতদত্তা, এণিকা ও বেণা নামে ছয় কণ্ঠা ছিল। ইহারা যথাক্রমে একবার, দুইবার, তিনবার, চারিবার পাঁচবার ও ছয়বার শুনিলে যে কোনও পদ্যেব আবৃত্তি করিতে পারিত। পবদিন শকটাল ইহাদিগকে রাজসভায় লইয়া গেলেন। বরকচি স্বরচিত পণ্ডগুলি পাঠ করাব পর ইহারা একে একে পণ্ডগুলির পুনরাবৃত্তি করিল। তখন শকটাল নন্দরাজকে বলিলেন, “দেখুন ! এই কবিতাসমূহের একটিও অভিনব নহে, সবগুলিই প্রসিদ্ধ। আমার কণ্ঠাগুলি দৈবী শিক্ষা প্রভাবে

শুনিয়া সকল কবিতারই আবৃত্তি করিতে পারে। বরফুচিও সেইরূপ দৈববলসম্পন্ন হইতে পারে। এবং সেই শক্তি প্রভাবে প্রত্যহ ১০৮টা কবিতা কণ্ঠস্থ করিয়া আসে। সুতরাং কবি-ভ্রমে তাঁহাকে পুরস্কার দেওয়া যুক্তি-সঙ্গত নহে।” সেইদিন হইতে পুরস্কারদান বন্ধ হইল।

কুটিল ব্যক্তির সংসর্গে থাকিলে সরল ব্যক্তিও কুটিল হইয়া পড়ে। দুই শকটালের কুটিলতার শাস্তি দিবার জ্ঞ বরফুচিও কুটিলতা অবলম্বন করিলেন। এই সময়ে পুত্র শ্রীমকের বিবাহোপলক্ষে রাজাকে নিমন্ত্রণ করিবেন বলিয়া শকটাল স্বগৃহে রাজসভা, রাজসিংহাসন, বাজাভরণ ইত্যাদি রাজ-অভ্যর্থনাব উপযোগী যাবতীয় দ্রব্যের গোপনে আয়োজন করিতেছিলেন। বরফুচি গোপনে এই সমস্ত সংবাদ অবগত হইয়া প্রতি-হিংসাবৃত্তি চরিতার্থ করিবার একটা ভীষণ অভিপ্রায় ঠিক করিলেন। সহবের বালকবালিকাগণকে মিষ্টান্ন দ্বারা বশীভূত করিয়া তাহাদিগকে একটা পত্ন শিখাইয়াছিলেন। এই পদ্যের মর্ম এই যে “শকটাল বাজদ্রোহী; সে নন্দকে রাজ্যচ্যুত করিয়া স্বপুত্র শ্রীমককে বাজপদে প্রতিষ্ঠিত করিবার জ্ঞ গোপনে আয়োজন করিতেছে। বাজা যদি তাহা এখনও না বুঝিয়া থাকে ত সে নিতান্ত বোকা।” বরফুচির পরামর্শমত তাহার বাজার সম্মুখে রাজ-পথে এই ছড়া গাহিয়া বেড়াইতে লাগিল। বালকগণকে জিজ্ঞাসা করিয়া বাজা জানিলেন যে বরফুচি তাহাদিগকে ঐ ছড়া শিখাইয়াছেন। গুপ্ত অনুসন্ধানের ফলে নন্দ যাহা জানিলেন তাহাতে তিনি শকটালের উপর অত্যন্ত বিরক্ত হইয়া পড়িলেন এবং শীঘ্রই তাহার প্রাণদণ্ডের ব্যবস্থা করিবেন স্থির করিলেন। ফলে বরফুচি রাজসভায় সর্বোচ্চ সম্মান লাভ করিলেন এবং পুরস্কৃত হইলেন।

শকটাল বিচক্ষণ মন্ত্রী, সমস্তই বুঝিলেন। নিজের জীবনের আশা নাই দেখিয়া শ্রীমককে ডাকিয়া পরামর্শ দিলেন। তিনি বলিলেন. “শ্রীমক।

তুমি যোগ্য পুত্র ; বয়ঃপ্রাপ্ত হইয়াছ। আমার যে অবস্থা দাঁড়াইয়াছে তুমি সকলই বুঝিতেছ। সুতরাং এক্ষেত্রে বৃদ্ধের পরামর্শ শুন। রাজা ক্রুদ্ধ হইয়াছেন ; তাহাতে আমাদের সপরিবারে প্রাণদণ্ড হইবে ইহা আমি বেশ বুঝিতে পারিতেছি। তাঁহাকে বুঝাইবার চেষ্টায় কোনও ফল হইবে না ; কারণ রাজা নির্বোধ। দশজনের জীবন নাশ অপেক্ষা একজনের মৃত্যু বাঞ্ছনীয়। তোমরা বাঁচিয়া থাকিলে আমার বংশরক্ষা হইবে। সুতবাং তোমাব-উপর পিত্রাদেশ এই যে আমি যখন রাজদরবারে উপস্থিত থাকিব, তখন তুমি অকস্মাৎ তথায় যাইয়া আমার শিরচ্ছেদ করিবে, এবং কৈফিয়ৎ-স্বরূপ রাজাকে বলিবে যে একরূপ রাজদ্রোহী ব্যক্তি পিতা হইলেও বধ্য।' তাহা হইলেই তুমি বাজঅনুগ্রহ প্রাপ্ত হইবে।" অনেক অশ্রমোচনেব পর শ্রীযক পিত্রাদেশ পালন করিতে সম্মত হইল।

পিত্রাদেশ পালনেব পব শ্রীযক নন্দের মন্ত্রিপদে প্রতিষ্ঠিত হইল এবং কি প্রকারে পিতৃবাতী বরকচির উচ্ছেদ সাধন কবিবে তাহাই চিন্তা করিতে লাগিল। কিছুকাল পবে শ্রীযক বরকচিব সহিত মিশিয়া তাঁহাকে উপকোশা নগ্নী বেষ্ঠার প্রণয়ে আবদ্ধ করিল। একদিন ঐ বেষ্ঠার সাহায্যে তাঁহাকে মত্তপান কুঝাইল। এবং তৎপবে রাজদরবারে প্রকাশ কবিয়া দিল যে ব্রাহ্মণ বরকচি মত্তপায়ী। ফলে তাহার পরামর্শ মত রাজ-আদেশে বরকচি রাজসভায় পুষ্পবিশেষের ঘ্রাণ লইতে বাধ্য হইলেন। পুষ্পের ঘ্রাণ লওয়ায় তাঁহার বমন হইল ও বমনে মত্ত-গন্ধ বাহির হইয়া পড়িল। মত্তপানের প্রায়শ্চিত্ত স্বরূপ রাজআদেশে উষ্ণ-গলিত সীসক সেবনে বরকচি প্রাণত্যাগ করিলেন। এইরূপে অযোগ্য রাজার অযোগ্য শাসনে কুচক্রী মন্ত্রীর প্রবর্তনায় বরকচির ত্রায় মনস্বী ব্রাহ্মণের প্রাণদণ্ড হইল। এই ঘটনার অনতিকাল পরেই চাণক্যের ক্রোধ বহ্নিতে নন্দবংশ ধ্বংস হয় এবং

রাজ্যে অরাজকতা, দ্বাদশবর্ষব্যাপী অনাবৃষ্টি ইত্যাদি বিবিধ উৎপাত সংঘটিত হয় ।

প্রাকৃত প্রকাশের টীকাকার ভামহ প্রসিদ্ধ আলঙ্কারিক ছিলেন । “কাব্যালঙ্কার” নামক প্রসিদ্ধ অলঙ্কার গ্রন্থ তাঁহারই রচিত । সম্প্রতি Indian Antiquary নামক পত্রিকায় তাঁহার বয়োনির্ণয় বিষয়ে পুনঃ পুনঃ আলোচনা হইয়াছে । এই আলোচনায় স্থিরীকৃত হইয়াছে যে তিনি কাব্যাদর্শ প্রণেতা দণ্ডাচার্যের পূর্বযুগবর্তী, অর্থাৎ দণ্ডাচার্য খ্রীষ্টীয় সপ্তম শতাব্দীর লোক হইলে ভামহ খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীতে জীবিত ছিলেন ।

প্রাকৃত প্রকাশের বৃত্তিকার কাব্যালঙ্কার খ্রীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীতে জীবিত ছিলেন । তিনি সুপ্রসিদ্ধ বাসবদত্তা প্রণেতা শুবন্ধুর মাতুল ।

গ্রন্থবাহুল্য ভয়ে অধিক আলোচনা হইতে বিরত হইলাম ।

প্রাকৃত প্রকাশ্য: ।

প্রথম: পরিচ্ছেদ: ।

প্রথম পরিচ্ছেদের সারসঙ্কলন ।

প্রাকৃতে ঋ, ঌ, ঍, ঐ এবং ঔ, এই কয়টি স্বরের অস্তিত্ব নাই।
তন্মিন্ন যাবতীয় সংস্কৃত স্বরগুলিই প্রাকৃতে আছে ।

যদি সংস্কৃত ঋকারের পূর্বে ব্যঞ্জনবর্ণ না থাকে, তবে ঋকার স্থানে
প্রাকৃতে ঝি হয় ; এবং কখনও কখনও ঋকারের পূর্বে ব্যঞ্জন থাকিলেও
ঝি হয় ও ঐ ব্যঞ্জনের লোপ হয়। যথা ঋণ স্থানে ঝিণ ; ঋদ্ধ, ঝিদ্ধ ;
কীদৃশ, কেরিস ; ইত্যাদি ।

যদি সংস্কৃত ঋকারের পূর্বে ব্যঞ্জনবর্ণ থাকে, অর্থাৎ যদি ঋকাব
ব্যঞ্জনবর্ণে যুক্ত থাকে, তাহা হইলে ঋকার স্থানে প্রাকৃতে অ, ই, বা উ হয় ।
যথা—কৃষ্ণ স্থানে কণ্হ বা কসণ ; ঘৃণা, ঘণা ; তৃণ, তণ ; মৃগাল, মুগাল ;
পৃথিবী, পুহবী ; দৃষ্টি, দিট্টি ; ইত্যাদি ।

সংস্কৃত ঐকার স্থানে প্রাকৃতে এ অথবা অই হয়, এবং কখনও
কখনও বা ই কিম্বা ঐ হয় । যথা—কৈলাস স্থানে কেলাস ; ত্রৈলোক্য,
তেল্লোক ; দৈত্য, দইচ ; সৈন্য, সিহ্য ; সৈধ্যাম, ধীরং ; ইত্যাদি ।

সংস্কৃত ওকার স্থানে প্রাকৃতে ও অথবা অউ হয়, এবং কদাচিৎ উ হয়। যথা—কৌমুদী স্থানে কোমুঈ ; যৌবন, জৌবণ ; পৌর, পউর ; সৌন্দর্য, সূন্দের ; ইত্যাদি।

প্রাকৃত স্বর সম্বন্ধে অধ্যাপক ল্যাসেন নিম্নলিখিত নিয়মগুলি বিধিবদ্ধ করিয়াছেন।

“যুক্ত ব্যঞ্জন পরে থাকিলে পূর্ববর্তী দীর্ঘস্বর প্রাকৃতে হ্রস্ব হয়। যথা—মার্গ স্থানে মগ্গ ; দীর্ঘ, দিগ্ঘ ; পূর্ব, পুব ; ইত্যাদি।

“এবং যেখানে ঐ দীর্ঘস্বরের মাত্রা বজায় রাখা হয়, সেখানে পরবর্তী যুক্ত ব্যঞ্জনের একটা লুপ্ত হয় ও তাহা অযুক্ত হইয়া যায়। যথা—ঈস্বর স্থানে ঈসর বা ইসসর ; ইত্যাদি।

“এবং কখনও কখনও যুক্ত ব্যঞ্জনের পূর্ববর্তী হ্রস্ব স্বর দীর্ঘ হয় এবং পরবর্তী যুক্ত ব্যঞ্জন একক হয়। যথা—জিহ্বা স্থানে জীহা ; ইত্যাদি।”

একার এবং ওকার সংস্কৃতে দীর্ঘস্বর ; কিন্তু প্রাকৃতে এই দুইটা স্বর হ্রস্ব ও দীর্ঘ উভয়ই হয়। প্রাকৃতে এই দুই স্বরের বিশেষ আদর থাকায় যুক্তবর্ণের পূর্ববর্তী ইকার এবং উকার প্রায়ই একার এবং ওকারে পরিণত হইত। যথা—তুও স্থানে তোও ; পুস্তক, পোথও ; পিণ্ড, পেণ্ড ; সিন্দূর, সেন্দূর ; ইত্যাদি।

আদিরসঃ ॥১॥

ভামহুত্তি:—

জয়তি মদ সুদিত মধুকার মধুর কৃতাঙ্কলন কুশিতাপাঙ্ক: ।

কারবিত্তিতগঙ্ক কাঙ্কু বিনোদসুখিতো গণ্যাধিপতি: ॥

वररुचि रचित प्राक्ततलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्धा चकार वृत्तिं संक्षिप्तां भामहः स्पष्टाम् ॥*

आदेरिति । अधिकारोयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम
आदेरतः स्थाने तद् भविष्यतीति वेदितव्यम् । आदेरित्येतदा
परिच्छेदसमाप्तेः । अत इति च आ अकारविधानात् ।
अत इति तकारग्रहणं सवर्णं निवृत्त्यर्थम् ॥

कात्यायनवृत्तिः—

इदमन्वतमो भिच्वा यज्ज्योतिर्भासते परम् ।
नमो भगवते तस्मै सूर्याय परमात्मने ॥१॥
उदेतु भगवान् भानुरुदयाद्रेरिवात्मनः ।
येन वाचः यथार्था नः स्फुरन्ति सगुणाः स्वयम् ॥२॥
प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माध्वर्थमुच्छ्रितम् ।
प्राक्ततच्छङ्गना चक्रे कात्यायनो महामुनिः ॥३॥
व्याकृतं प्राक्ततत्वेन गिरः परिणतिं गताः ।
कोऽन्यः शक्तो भवेत् तस्य कवेः कात्यायनादृते ॥४॥
अहो तत् प्राक्ततं चारु प्रियावक्त्रेन्दु सुन्दरम् ।
सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिष्यन्दनिर्भराः ॥५॥
वन्दे वररुचिं तं च यत्प्रज्ञामञ्जरीमधु ।
अद्याप्यास्वादयन्त्येव हृद्यं विद्वन्मधुव्रताः ॥६॥

(*) पुराणकाले कान्ठे अक्षर आशुक्तिर पूर्व अतीते देवता ७ अक्षरा उगोवात्त-
पक्षेण नात्र चम्पान्त्र त्रीणि द्विज ।

कात्यायनप्रणीतेऽस्मिन् प्राकृताब्धौ तित्तीर्षया ।
 अप्रज्ञाप्रोततन्त्राय नमो मङ्घं निमज्जते ॥७॥
 यावत् प्राकृतसूत्राणि व्याख्यास्यामो वयं पुनः ।
 न विद्यादर्पकण्डुत्या केवलं तद्विवित्सया ॥८॥
 तत् प्रसन्नाशयाः सन्तो दद्युः श्रवणगोचराम् ।
 इमां वररुचिप्रज्ञावल्याः प्राकृतमञ्जरीम् ॥९॥
 विव्रियन्तेऽत्र सूत्रार्था गम्यन्ते रूपसिद्धयः ।
 पठ्यन्ते च गणा स्तेते तत्र तत्र यथायथम् ॥१०॥
 आदेरित्यधिकारोयमा परिच्छेदपूरणात् ।
 अत इत्यपि तस्मात् प्रागात् इत्यपि यो विधिः ॥
 एकस्मिन्नेव शब्दे स्यादेक एवादनकशः ।
 आदेरिति तदादेः स्यान्न पदादेरिति स्मृतिः ॥

अधिकार । ईशान परे आकार विधिर पूर्वं पर्यास्तु याहा बला याहेवे
 ताहा पदेर प्रथम अकार श्नेने प्रयोक्त्या । एथाने 'आदि' शक्तेर
 अर्थ पदादि नहे । पदमध्ये बह अकार थाकिते पारे,—तन्मध्ये प्रथम
 अकारेहे एहे सकल विधिर प्रयोग हहेवे । प्रथम परिच्छेदेर शेष
 पर्यास्तु परवर्ती समस्त श्त्रेहे "आदेः" एहे अश्रुति चणिवे । *

आ समृद्ध्यादिषु वा ॥२॥

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरकारस्य आकारो

भवति वा । समिद्धौ, सामिद्धौ । पञ्चडं, पाञ्चडं । अहि-
जार्दं, आहिजार्दं । मणंसिणी, माणंसिणी । पड़िवआ, पाड़ि-
वआ । सरिच्छं, सारिच्छं । पड़िप्फद्धी, पाड़िप्फद्धी । पड़ि-
सिद्धौ, पाड़िसिद्धौ । पसुत्तं, पासुत्तं । पसिद्धौ, पासिद्धौ ।
असो, आसो । समृद्धि । प्रकट । अभिजाति । मनस्विनी ।
प्रतिपत् । सट्त्त । प्रतिस्पद्धिन् । प्रतिसिद्धि । प्रसुप्त ।
प्रमिद्धि । अश्व । आकृतिगणोऽयम् ॥ *

अनेकेषामकाराणामकारस्यादिभाविनः ।
समृद्धादिषु शब्देषु स्यादाकारो विकल्पतः ॥
समृद्धिरिति सामिद्धौ समिद्धौ वा भवेत् पुनः ।
सट्त्तमिति सारिच्छं सरिच्छं वा निगद्यते ॥
प्रसुप्त इति पासुत्तो पसुत्तो वाभिधौयते ।
शेषेष्वपि विमृश्यन्तामेवं रूपावित्ययाः ॥
समृद्धिश्च सट्त्तश्च प्रसुप्तः प्रकटस्तथा ।
प्रसिद्धिरभिजातिश्च प्रकृतिश्च मनस्विनी ॥
प्रतिस्पद्धीति विज्ञेयः समृद्धादिरयं गणः ।
लक्ष्येऽन्यत्रापि यल्लक्ष्यं तदप्यन्तर्भवं पदम् ॥

समृद्धि प्रवृत्ति शब्देव प्रथम अकारे शब्दे विकल्पे आकार इति ।
यथा—समृद्धि शब्दे सामिद्धौ वा समिद्धौ । समृद्धादिगण—समृद्धि, प्रकट,

* गद्य बुद्धिगुणि भाग्यबुद्धि, एवं पद्यबुद्धिगुणि कात्यायनबुद्धि । अतोऽत्र सट्त्तस्य
नोचे अथने भाग्यबुद्धि, तदपरे कात्यायनबुद्धि ७ तदपरे वक्राश्रुवाप अदत्त इतिनाह ।
अथेव कलेवर्ग बुद्धिद्वये सत्त्वे भाग्य ७ कात्यायनेन नामोच्चेय कर्त्त इति नाह ।

অভিধ্বাতি, মনস্বিনৌ, প্রতিপৎ, সৎক, প্রসুপ্ত, প্রসিদ্ধ, প্রতিস্পর্শী,
প্রতিসিদ্ধি, প্রকৃতি, অশ্ব । আকৃতিগণ শব্দের অর্থ পরিশিষ্টে দ্রষ্টব্য ।

ইষদীষৎ পক্ব স্বপ্ন বেতস ব্যজন

মৃদঙ্গাঙ্গারেষু ॥৩॥

ইষদাদি শব্দেষু আদেৱতঃ স্থানে ইকারাদেণৌ ভবতি । বেতি
নিবৃত্তম্ । ইসি । পিক্বং । সিবিণৌ । বেড়িসৌ । বি-
অণৌ । মুৎগৌ । ইঙ্গালৌ ॥

ইষৎ পক্বং তথা স্বপ্নৌ বেতসৌ ব্যজনং পুনঃ ।

মৃদঙ্গশ্চ তথাঙ্গার এষু শব্দেষু সমসু ॥

অত ইহা ভবেদীষদীসি বা পুনরীস বা ।

পক্বং পিক্বং চ পক্বং চ তথান্যেষ্বপি দৃশ্যতাং ॥

ইত্বমীষৎ পদে কৈশ্বিদীকারস্যাপি চেৎযতে ।

ইসি চুম্বিঅমিত্যাদি রূপং তেন হি সিধ্যতি ॥

ঈষৎ, পক্ব, স্বপ্ন, বেতস, ব্যজন, মৃদঙ্গ ও অঙ্গার শব্দের প্রথম অকার
স্থানে বিকল্পে ইকার হয় । যথা—ঈসি, ঈস, ইসি ; পক্বং, পিক্বং ।
ভামহের মতে এখানে 'বা' এই অন্তবৃত্তির নিবৃত্তি ; কিন্তু কাত্যায়নের মতে
তাঁহা নহে ।

লৌপৌৱরশ্যে ॥৪॥

ৱরশ্য শব্দে আদেৱতৌ লৌপৌ ভবতি ॥ রশ্বং ॥

अरग्यमिति शब्देऽस्मिन्नकारस्यादिवर्तिनः ।

अविकल्पेन लोपः स्यात्ततो 'रस्व' भवेदिदम् ॥

अरग्य शब्देन आदिस्थित अकारेण लोपः ह्य । 'वा' अशुद्धिर्न
एथाने निवृद्धि । र३९ ।

ए शय्यादिषु ॥५॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारो भवति ।
सेज्जा । सुन्देरं । तेरह । उक्केरो । अच्छेरं । पेरन्तं ।
वेज्जो । शय्या । सौन्दर्यं । त्रयोदश । उत्कर । आश्वर्यं ।
पर्यन्त । वल्लि ॥

शय्यादिषु भवेदेत्वं शय्या सेज्जा निगद्यते ।

आश्वर्यं विदुरच्छेरं त्रयोदश च तेरह ॥

शय्या त्रयोदशाश्वर्यं पर्यन्तोत्कर वल्लयः ।

सौन्दर्यञ्चेति शय्यादिगणः शेषस्तु पूर्व्ववत् ॥

शया प्रभृति शब्देन प्रथम अकारे ज्ञाने एकारः ह्य । यथा—शया,
सेज्जा । शयादिगण—शया, त्रयोदश, आश्वर्य, पर्याप्त, उत्कर, वल्लि,
सौन्दर्य ।

आ वदरे देन ॥६॥

वदरशब्दे दकारेण सह आदेरत ओत्वं भवति ॥ वोरं ॥

आदेर्वदरशब्देऽस्मिन्नत ओत्वं विधीयते ।

दकारेण सहैवातो वदरं वोरमुच्यते ॥

बदर शब्दर प्रथम अकार परवर्ती दकारेर सहित मिलिग्न ङकार ह्य ॥
बोरः ।

लवण नवमल्लिकयोर्वेन ॥७॥ *

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारो
भवति । लोणं । णोमल्लिअा ॥

ओकारो वेन लवण नव मल्लिकयोरतः ।

लोणं णोमल्लिएति स्याल्लवणं नवमल्लिका ॥

लवण ङ नवमल्लिका शब्दर प्रथम अकार परवर्ती वकारेर सहित
मिलिग्न ङकार ह्य । लोणं । णोमल्लिअा ।

मयूर मयूखयो र्वावा ॥८॥

मयूर मयूखयो र्गुण्ण्देन सह आदेरत ओत्वं वा भवति ।
मोरो, मजरो । मोहो, मजहो ॥

यूकारेण सहोत्वं स्यादामयूर मयूखयोः ।

मोरो मजरो मोहो वा मजहो वा मताविमौ ॥

मयूर ङ मयूख शब्दर प्रथम अकार ङ परवर्ती यूकाव मिलित ह्येग्न
विकले ङकार ह्य । मोरो, मजरो ; मोहो, मजहो ।

चतुर्थी चतुर्दश्योस्तुना ॥६॥

एतयोस्तुना सह आदेरत ओत्वं भवति वा । चोत्थी,
चउत्थी । चोदही, चउदही ॥

वा चतुर्थी चतुर्दश्यो रत ओत्वं तुना सह ।

भवेच्चोत्थी चउत्थी च चोदही वा चउदही ॥

चतुर्थी ओ चतुर्दशी शब्देर प्रथम अकार ओ परवर्ती तुकार विनिम्ना
विकल्पे ओकार ह्य । चोत्थी, चउत्थी ; चोदही, चउदही ।

अदातो यथादिषु ॥१०॥

अत इति निवृत्तं स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येवमादिषु
आदेरातः स्थाने अकारादेशो वा भवति । जह, जहा । तह,
तहा । पथरो, पथारो । पउअं, पाउअं । तलवेण्टअं,
तालवेण्टअं । उक्खअं, उक्खाअं । चमरं, चामरं । पहरो,
पहारो । चडु, चाडु । दवग्गी, दावग्गी । खइअं, खाइअं ।
सण्ठविअं, सण्ठाविअं । हलिओ, हालिओ ॥ यथा ।
तथा । प्रस्तार । प्राकृत । तालवृन्तक । उत्खात । चामर ।
प्रहार । चाटु । दावाग्नि । खादित । संस्थापित । हालिक ॥

यथादिषु भवेदादेराकारस्य विकल्पतः ।

अत्वं जह जहा वा स्याच्चमरं वाथ चामरं ॥

यथा चामर दावाग्नि प्रहारोत्खात ह्यालिकाः ।
तालवृन्तं तथा चाटु यथादिः स्यादयं गणः ॥

“आतः” এই পৃথক স্থানৌর निर्देश हउयाते “अतः” এই अक्षरवृत्तिर निवृत्ति हईल । यथा प्रभृति शब्देर प्रथम आकार स्थाने विकल्पे अकार हय । येमन यथा स्थाने जह वा जहा । यथादिगण—यथा, तथा, प्रस्ताव, प्राकृत, तानवृत्त, उंखात, चामर, प्रहार, चाटु, दावाग्नि, थादित, संस्थापित, शलिक ।

इत् सदादिषु ॥११॥ *

सदा इत्येवमादिषु आत इकारो भवति वा । सद्, सत्रा ।
तद्, तत्रा । जद्, जत्रा ॥ सदा । तदा । यदा ॥
अव्ययत्वात् सदेत्येतत् समम्यन्तं पदं भवेत् ।
आतस्तत्र त्विकारो वा स्यात् सदा सद् वा सत्रा ॥

सदा प्रभृति शब्देर प्रथम आकार स्थाने विकल्पे ईकार हय । यथा—
सदा स्थाने सद्, सत्रा । सदादिगण—सदा, तदा, यदा ।

इत एत् पिण्डसमेषु ॥१२॥

पिण्ड इत्येवं समेषु इकारस्य एकारादेशो भवति वा ।
पेण्डं, पिण्डं । षेहा, षिहा । सेन्दूरं, सिन्दूरं । धन्मिजं,

धन्मेळं । चेन्धं, चिन्धं । वेण्ण्ण, विण्ण्ण । पेष्टं, पिष्टं ॥
पिण्ड । निद्रा । सिन्दूर । धन्मिळ । चिञ्च । विष्णु ।
पिष्ट । समयहणं संयोगपरस्य उपलक्षणार्थम् ॥

एत्वं पिण्ड समेष्वदेरिकारस्य विकल्पतः ।
भवेत्, पिण्डं विदुः पेण्डं पिष्टं पेष्टं प्रचक्षते ॥
पिण्डं पिष्टं सिन्दूरञ्च धन्मिळो विष्णुरीदृशः ।
द्रष्टव्याः समशब्दार्थाः संयुक्तोत्तरका ध्रुवम् ॥

“हेतः” एते पृथक् स्थानौ निर्देश इत्यत्र “आतः” एते अनुवृत्तिर
निवृत्ति इहेन । पिण्ड प्रकृति शब्देर प्रथम ईकार स्थाने विकल्पे एकार
हय । यथा पिण्ड स्थाने पेण्ड, पिण्ड । सम शब्देर ग्रहणे संयुक्त वर्णेर
पूर्ववर्ती ईकार मात्रेहे एते विधि प्रबोज्य इहाहे उपलक्षित इहेतेछे ।

अत् पथि हरिद्रा पृथिवीषु ॥१३॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्य अकारादेशो भवति । पञ्चो ।
हलहा । पुह्वी ॥

अत्वं पथि हरिद्रायां पृथिव्याञ्च भवेदितः ।
पन्थाः पञ्चो हरिद्रापि हलहा पुह्वी परा ॥

पथिन्, हरिद्रा, ऽ पृथिवी शब्देर ईकार स्थाने अकार हय । एथाने
“वा” अनुवृत्ति नाहे । पञ्चो, हलहा, पुह्वी ॥

দ্বতেস্ত: পদাদে: ॥১৪॥ *

পদাদেৱিতিশব্দস্য যস্তকারস্তস্মাত্ পরস্য ইকারস্য
 অকারো ভবতি বা । ইঅ উঅহ অসহবঅণং । ইঅ বিঅ-
 সন্তীউ চিরং । ইতি পশ্যত অন্যথাবচনম্ । ইতি বিক-
 সন্থ্য: চিরম্ । পদাদেৱিহ ন ভবতি । পিঅৌত্তি, প্রিয়
 ইতি ॥

আদেৱিত্যত্র বাক্যাদেৱিতি শব্দস্য যস্তু ত: ।

ইতস্তদৃ বর্তিন: প্রোক্তমত্বমিত্যুচ্যতামিঅ ॥

বাক্যের আদিস্থিত ইতি শব্দেব ত বর্ণের পরবর্তী ইকাবের স্থানে
 বিকল্পে অকার হয় । ভামহ এখানে মণ্ডুকল্পুতি গ্রামে বিকল্পত্ব আনিয়া-
 ছেন ; কাত্যায়ন কিছুই বধেন নাট । ইঅ উঅহ অসহবঅণং । ইতি
 পশ্যত অত্রথা বচনম্ । “পদাদে:” এই বাক্যের গ্রহণে “পিওত্তি” এই
 স্থানে বর্তমান বিধি প্রযুক্ত হইবে না । সূত্রে “পদাদে:” এই বাক্যের গ্রহণ
 না করিলে অধিকারভূত “আদে:” পদের “বাক্যাদে:” এইরূপ অর্থ
 করিলেই হইবে । ২।২ সূত্রানুসারে তকাবের লোপ ।

উদিত্ত্ব বৃশ্চিকযো: ॥১৫॥

ইত্তু বৃশ্চিকযো রিত: স্থানি উত্বং ভবতি ॥

উচ্ছ্ৰ্ । বিচ্ছ্ৰ্, অৌ ॥

इतस्तावदुकारः स्यादित्तु वृश्चिकशब्दयोः ।

इत्तु रुच्छू भवत्यत्र वृश्चिकश्चापि विच्छूओ ॥

इक्कू ओ वृश्चिक शब्दोर इकाव स्थाने उकार इय । यथा—इक्कू उच्छू ।
वृश्चिक, विच्छू ।

ओ च द्विधाकृतः ॥१६॥

कृज् धातु प्रयोगे द्विधा शब्दस्य आदेरिकारस्य ओकारो भवति । चकारादुत्वं च । द्विधाकृतम् । दोहाइअं, दुहाइअं । द्विधाक्रियते । दोहाइज्जइ, दुहाइज्जइ ॥

कृजोऽधस्ताद्विधा शब्दे य इकारः प्रयुज्यते ।

तस्य स्यादोत्वमुत्वं च चकारेणिति दृश्यते ॥

द्विधाक्रियत इत्यत्र दोहाइज्जइ जायते ।

दुहाइज्जइ वापि स्यादेवं रूपान्तरेष्वपि ॥

कृ धातुर् प्रयोगे परे থাকिले पूर्ववर्ती द्विधा शब्दोर इकाव स्थाने
ओकार ओ चकारेण प्रभावे उकार इय । द्विधा क्रियते—दोहाइज्जइ,
दुहाइज्जइ ।

ईत् सिंह जिह्वयोश्च ॥१७॥ *

एतयोरादेरिकारस्य ईकारो भवति । सीहो । जीहा । चकारोऽनुक्त समुच्चयार्थः । तेन वीसत्यो वीसन्धो इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥

ईकारः स्यादिकारस्य शब्दयोः सिंह जिह्वयोः ।

सिंहो निगद्यते सीहो जिह्वा जीहा निगद्यते ॥

सिंहं ও জিহ্বা শব্দের ইকার স্থানে ঐকার হয়। যথা—সীহো, জীহা।
সূত্রে চকারের গ্রহণে “এই প্রকার অন্ত্যন্ত শব্দেও ইকার স্থানে ঐকার
হয়” ইহাই বুঝাইতেছে। সেই জন্ত বিশ্বস্ত স্থানে বীসথো, এবং বিশ্বস্ত
স্থানে বীসন্তো প্রভৃতি পদ নিষ্পন্ন হয়।

द्वे लोपः ॥१७॥क॥

द्वे शब्दे त्विकारस्य लोपोनित्यं भविष्यति ।

यथा राआव रुद्धोव कहं वेत्यादि सिध्यति ॥

ইব শব্দের উকারের নিত্য লোপ হয়। যথা—রাআব।

द्वितीयः पानीयादिषु ॥१॥

पानीय इत्येवमादिषु आदेरीकारस्य इकारो भवति ।
पाणिञ्चं । अलिञ्चं । वलिञ्चं । तन्नाणिं । करिसो । दुद्धञ्चं ।
तद्धञ्चं । गहिरं । पानीय । अलीक । व्यलीक । तदा-
नीम् । करीष । द्वितीय । तृतीय । गभौर ॥

पानीयादिष्विकारः स्यादीकारस्यादिवर्त्तिनः ।

पानीयं पाणिञ्चं विद्यादलीकमलिञ्चं तथा ॥

पानीय व्रीडितालीक द्विद्वितीयकरीषकाः ।

गभीरञ्च तदानीञ्च पानीयादिरयं गणः ॥

पानीय प्रभृति शब्देर ज्ञेकार श्राने इकार ह्य । यथा—पानीय, पानि-
अः, इत्यादि । पानीयादिगण—पानीय, अनौक, बालीक, तदानीय,
करीष, द्वितीय, तृतीय, गभीर, व्रीडित ।

एन्नीड़ापीड़ कौटशेष्टेषु ॥१६॥

नीड़ादिषु ईकारस्य एकारो भवति । णेड्ड' । आमेलो ।
केरिसो । एरिसो ॥

नीड़ापीड़े दृशेष्वीतः कौटशेष्येत्वमिथ्यते ।

तद्यथा णेड्डमामेलो एरिसो केरिसो क्रमात् ॥

नौड़, आपीड़, कौटश ७ ज्ञेदृश शब्देर ज्ञेकार श्राने एकार ह्य ।
णेड्डः, णेड्डः । केरिसो । एरिसो ।

उत ओत्तुण्डरूपेषु ॥२०॥

तुण्ड इत्येवं रूपेषु आदेरकारस्य ओकारो भवति ।
तोण्ड' । मोत्ता । पोक्खरो । पोत्यओ । लोक्खी ।
कोट्टिमं ॥ तुण्ड । मुत्ता । पुक्कर । पुस्सक । लुब्बक ।
कुट्टिम । रूपग्रहणं संयोगपरोपलक्षणार्थम् ॥

तुण्डरूपेषु वै शब्देष्वादेरोत्वमुतो भवेत् ।
 तुण्डं तोण्डं विदुः प्राञ्जालुब्धकं चापि लोह्वञ्च ॥
 तुण्ड लुब्धकमुण्डाञ्च कुट्टिमञ्चापि पुष्करम् ।
 ज्ञातव्या रूप शब्देन बुधैः संयुक्ता पूर्वकाः ॥

तूञ् प्रभृति शब्दे संयुक्त वर्णैर पूर्ववर्ती उकार स्थाने ङकार इय ।
 यथा—तूञ् स्थाने तोञ् ; तूञ्, मोञ् ; पुञ्क, पोथञ् ; इत्यादि ।

उलूखलेलू वा ॥२१॥

उलूखलशब्दे लूशब्देन सह उकारस्य ओकारो भवति
 वा । ओक्खलम् । उलूहलम् ॥

लूकारेण सह स्याद्वा पुनरोत्वमुलूखले ।
 ओहलं तद् विदुः सन्तः पक्षे विदुखलूहलम् ॥

उलूखल शब्देर उकार ङ लूकार भिन्न्या विकल्पे ङकार इय । ङक्खलं,
 उलूहलं, ङहलं ।

अन्मुकुटादिषु ॥२१॥

मुकुट इत्येवमादिषु आदेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति ।
 मउडं । मउलं । गरुञ्चं । गरुई । जहिड्डिलो । सो-
 अमञ्चं । अवरि । मुकुट । मुकुल । गुरु । गुर्वी ।
 युधिष्ठिर । सौकुमार्यं । उपरि ॥

आदेवतो भवेदित्त्वं पदेषु मुकुटादिषु ।
 मुकुटं मउडं विद्यामुकुलं मउलं तथा ॥
 मुकुटं मुकुलं गुर्वी मुकुमारो बुधिष्ठिरः ।
 अगुरुपरिशब्दश्च मुकुटादिरयं गणः ॥

मूकूट अङ्गुति नक्षत्र अथम उकार ज्ञाने अकार इत्य । यथा—मूकूट,
 मउडर । मूकूटोदिगण—मूकूट, मूकूण, उकू, श्वी, बुधिष्ठिर, अकूमार,
 मोकूमाया, अकूक, उपरि ।

इत् पुरुषि रोः ॥२३॥ *

पुरुषशब्दे यो रेफस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो ॥

योऽसौ पुरुष शब्दे ऽस्मिन् रेफस्तश्च स्थितस्य तु ।

उकारस्य भवेदित्त्वं पुरुषः पुरिसो भवेत् ॥

चोच्यते ननु सूत्रे ऽस्मिन् अधिकारो विरुध्यते ।

अतौतमपि यत् सूत्रमित्येता इति तत्र च ॥

स्यादेतत् परिहर्तव्यं यत् सूत्रे त्वत्र चोच्यते ।

“एकवारमनुप्राग्यं खलितं चम्यतामिति ॥”

इति इति यच्चोच्यं तथाभासो न बाध्यते ।

अथवा इत्य निर्वृत्तौ इयोर्नेहास्ति दूषणम् ॥

इत्यस्मिन्नेव शब्दे स्यादिति च विवक्षितं सुखे ।

प्रायोपस्यो तदेतन्नापीह काचपिचिर्मरः ॥

পুরুষ শব্দের রুকারস্থ উকার স্থানে ইকার হয়। পুরিসো। বর্তমান সূত্রে ও পূর্ববর্তী ১৪শ সংখ্যক সূত্রে “আদেঃ” এই অনুবৃত্তি নাই। এই দুই স্থলে ওকারস্থ ইকার ও রুকারস্থ উকারেই বিধিভঙ্গ যথাক্রমে প্রযোজ্য। *

उटूतो मधूक् ॥२४॥

मधूकशब्दस्य उकारस्य उकारो भवति । मधुश्च ।
योऽसौ मधूकशब्दे ऽस्मिन्नूकारः सम्प्रतिष्ठितः ।
उकारो विहितस्तस्य मधूको मधुश्चो मतः ।

मधूक शब्দের উকার স্থানে উকার হয়। মধুশ্চ ।

अद् कुले वा लस्य द्वित्वम् ॥२५॥

दुकूल शब्दे उकारस्य अकारो भवति वा । तत् संयोगिन
लकारस्य द्वित्वम् । दुग्गलं । दुकूलं ॥

* বর্তমান পরিচ্ছেদের প্রথম সূত্রে “আদেঃ” এই অধিকার সমস্ত পরিচ্ছেদের জন্য বিহিত হইয়াছে। কিন্তু ১৪শ ও ২৩শ সূত্রে যথাক্রমে তকারের পরস্থিত ইকার ও রুকারস্থ উকারে বিধিভঙ্গ প্রযোজ্য বলাতে অধিকার বিরোধ ঘটতেছে। কিন্তু এ দুইটা বিশেষ সূত্র বলিয়া ও এক একটা শব্দের জন্য বিহিত বলিয়া এবং পৃথক স্থানীর নির্দেশ হওয়াতে বিরোধ কাটিয়া যাইতেছে। কাব্যায়ন ১৪শ সূত্রের পাদটীকার প্রদত্ত পাঠান্তর গ্রহণ করিয়া আদি শব্দের “বাক্যাদি” এইরূপ অর্থ করিয়া সেস্থানের বিরোধ নষ্ট করিয়াছেন। অবশ্য এই দুই সূত্র ভিন্ন, পরিচ্ছেদের সর্বত্রই “আদেঃ” এই অধিকার আছে।

अत्वन्मूतो दुक्कुली वा स्यात्तदा सस्य च द्विता ।

दुकूलं तु दुअन्नं वा दुऊलं वा निगद्यते ॥

दुकूल शब्देर उकार स्थाने विकल्पे अकार হয় ; এবং অকাব হইলে পরবর্তী লকারের দ্বিত্ব হয় । দুঅন্নং, দুউলং ।

एनूपुरे ॥२६॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति । षोडशं ॥

ऊतो नूपुरशब्दे ऽस्मिन्नेकारस्तु विधीयते ।

आदेशत्वेन तेनेह नूपुरो षोडशो मतः ॥

নূপুর শব্দের উকার স্থানে একার হয় । বা অল্পবৃত্তির নিবৃত্তি । ষোড়শং ।

ऋतोऽत् ॥२७॥

आदेर्ऋकारस्य अकारो भवति । तणं । घणा । मअं ।

कअं । वहो । वसहो ॥ ढण । घृणा । सृत । ऊत ।

वृह । वृषभ ॥

ऋकारस्य त्वकारः स्यादुत्सर्गेण पदे पदे ।

वृहं वहं, सृदु मउ, कृष्णाः कण्हे। सृडो मडो ॥

শব্দের প্রথম ঋকার স্থানে অকার হয় ।* যথা—ভূণ, ভণং ; ঘৃণা, ঘণা ; মৃগ, মও ; ইত্যাদি ।

* কিছু ঋকার বাঙ্গলার সহিত বৃহ না থাকিলে হয় না । পরবর্তী মূলভবি উভেৎ ।

इदृष्यादिषु ॥२८॥

ऋषि प्रभृतिशब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति । इसी ।
 विसी । गिह्री । दिह्री । सिह्री । सिंगारो । मिषङ्को ।
 भिङ्को । भिङ्गारो । हिश्रभं । विइण्हो । विंहिश्रं ।
 किसरो । किष्वा । विच्छुभो । सिशालो । किई । किसी ।
 किवा ॥ ऋषि । वृषी । गृष्टि । दृष्टि । सृष्टि । शृङ्गार ।
 मृगाङ्ग । भृङ्ग । भृङ्गार । हृदय । वितृष्ण । वृंहित ।
 कृशर । कृत्वा । वृश्चिक । शृगाल । कृति । कृषि । कृपा ॥

ऋष्यादिषु पदेष्वित्वमृकारस्य विधीयते ।

तस्मादृषिरिसौ वाच्यो दृष्टिर्दिह्री कृशः किसो ॥

ऋषिर्दृष्टिः कृशो घृष्टिः कृपा शृङ्गार वृश्चिकाः ।

मृदङ्को हृदयं भृङ्गः शृगालकृति सृष्टयः ॥

विमृष्टश्च मृगस्तद्वद् भृत्यश्च कृसरस्तथा ।

आकृतिः प्रकृतिश्चैव स्यादृष्यादिरयं गणः ॥

ऋष्यादि शब्देषु प्रथम ऋकारे स्थाने ईकार इत्यत्र । यथा—ऋषि स्थाने
 इसी ; वृषी, विसी ; भृङ्ग, भिङ्गो ; इत्यादि । ऋष्यादिगण—ऋषि वृषी,
 गृष्टि, दृष्टि, शृङ्गार, मृगाङ्ग, भृङ्ग, भृङ्गार, हृदय, वितृष्ण, वृंहित,
 कृशर, कृत्वा, वृश्चिक, शृगाल, कृति, कृषि, कृपा, कृश, दृष्टि, विमृष्ट,
 आकृति, प्रकृति ।

उदृत्यादिषु ॥२९॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्ऋकारो भवति । उदू ।

मुणालो । पुह्वी । वृन्दावणं । पाउक्षो । पउत्ती । विउदं ।
 संबुदं । णिव्वुदं । वुत्तन्तो । परहुभो । माउओ । जामाउओ ॥
 ऋतु । मृणाल । पृथिवी । वृन्दावन । प्रावृष् । प्रवृत्ति ।
 विवृत । संवृत । निर्वृत । वृत्तान्त । परभृत । माटक ।
 जामाटक । इत्येवमादयः ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यादकाराणामुकारता ।

भवेदतुरुदू वृन्तं वुंठं प्रावृट् च पावुभो ॥

ऋतुर्वृन्दावनं वृन्तं वृत्तान्तो विवृतं वृतम् ।

मृणाल पृथिवी प्रावृट् तालवृन्त प्रवृत्तयः ॥

वृत्तिः परिवृतश्चेति स्यादृत्वादिरयं गणः ।

अत्र स्युः किल केषाञ्चिद् भ्राट्-जामाट्-मातरः ॥

ऋतु प्रभृति शब्देन प्रथम ऋकारे स्थाने उक्ताव ह्य । यथा—ऋतु
 स्थाने उदू ; मृणाल, मुणालो ; पृथिवी, पुह्वी ; इत्यादि । ऋत्वादिगण—
 ऋतु, मृणाल, पृथिवी, वृन्दावन, प्रावृष्, प्रवृत्ति, विवृत, संवृत, निर्वृत,
 वृत्तान्त, परभृत, वृत्ति, परिवृत, वृन्त, माटक, जामाटक, ज्राटक, प्रभृति ।

अयुक्तस्य रिः ॥३०॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्य पादेऋकारस्य रिकारो भवति । रिचं ।
 रिची । रिच्छो ॥ ऋण । ऋह । ऋक्ष ॥

अयुक्तस्य हला रित्वमृकारस्य विधीयते ।

ऋक्षमाहुर्बुधा रिच्छं ऋहं रिचं ऋणं रिचं ॥

পদাদিশ্চিত্ত ঋকার ব্যঞ্জনবর্ণে যুক্ত না হইলে তাহার স্থানে ণি হয় ।
যথা—ঋণ, ঝিণঃ ; ঋক, ঝিকো ; ঋক, ঝিচ্ছা ; ইত্যাদি ।

ক্বচিদ্যুক্তস্যাপি ॥৩১॥

বর্ণান্তরেণ যুক্তস্যাপি ক্বচিদৃ ঋকারস্য ঝিকারো भवति ।
এরিমো । সরিমো । তারিসো ॥ ইদৃশ । সদৃশ । তাদৃশ ॥

যুক্তস্যাপি ক্বচিদ্রিত্বং স্যাৎকারস্য তদৃ যথা ।

কৌদৃশং কেরিসং বিদ্যাদৌদৃশং পুনরেরিসং ॥

সদৃশো যাদৃশস্তদ্বদেতাদৃশ ইতীদৃশৌ ।

মাদৃশাস্তাদৃশৌ চেবং যুস্মাদৃশ ভবাদৃশৌ ॥

ত্বাদৃশৌঃন্যাদৃশস্তদ্বৎ কৌদৃশৌদৃশতাৎদৃশাঃ ।

প্রায়শঃ ক্বচিদিত্যুক্তং তথা লক্ষ্যেণ দৃশ্যতাম্ ॥

কখনও কখনও ব্যঞ্জনেব সহিত যুক্ত ঋকারের স্থানেও ঝিকার হয় ।
যথা—ঐদৃশ স্থানে এরিসো, তাদৃশ, তারিসো ; সদৃশ, সরিসো ; মাদৃশ,
মাবিসো ; ইত্যাদি । এই সকল স্থানে ঋকার-স্পৃষ্ট ব্যঞ্জনের লোপ হয় ।

বৃদ্ধে বেন কুর্ষা ॥৩২॥

বৃদ্ধশব্দে বকারেণ সহ ঋকারস্য স্থানে ককারো भवति
বা । কক্বৌ । কক্বৌ । অবস্থিত বিभाषा জ্ঞাপনাৎ ক্বত্ব
পদে ন भवति । ক্বত্ব পদে তু নিত্যমেव भवति ॥

বৃদ্ধ শব্দে বকারেণ সহ ক্বত্বস্বতঃ স্মৃতম্ ।

বিকल्पেণ বিদুবৃদ্ধং কক্বং বা কক্বমেব বা ॥

वृक्ष शब्दे वकारेण सहित ऋकारेण स्थाने विकल्पे रू ह्य; एवं रुकार हईले ऋ स्थाने 'कृथ' ह्य, अग्रथा छ ह्य। यथा—रुकृथो, वच्छे। व्यावस्थित विभाषा।

लृतः क्लम इलिः ॥३३॥

क्लम शब्दे लृकारस्य इलि इत्ययमादेशो भवति । क्लित्तं । तदेवमादेशान्तराविधानात् प्राकृते ऋकार लृकारौ न भवतः ॥

केवलस्या प्रयुक्तत्वाद् लृतः क्लमे स्थितस्य तु ।

इत्यादेशो भवेत् क्लमं क्लित्तं कथ्यते बुधेः ॥

कृथ शब्देर ऋकार स्थाने इलि आदेश ह्य । क्लित्तं । आदेशान्तर ना थाकाय प्राकृते ऋ उ ऋ वर्णैर अस्तित्व नाई ईशई वृत्तिते इईवे ।

एत इद् वेदना देवरयोः ॥३४॥

वेदना देवरयोरेकारस्य इकारो भवति । विघ्नणा । दि-
घ्नरो । वा ग्रहणाद् अनुवृत्तेः क्वचिद् विघ्नणा, देघ्नरो
इत्यपि ॥

एत इद् वेदना शब्दे देवने च विधीयते ।

वेदना विघ्नणा तद्देवरो दिघ्नरो मतः ॥

विघ्नणा देघ्नरो चेति लक्ष्ये भवति चेदिह ।

वेन इर्वेत्यतो वेति स्यान्मण्डूकान्नुति क्रमात् ॥

वेदनां ओ देवरः शब्देर एकारे श्चाने ईकारे ह्य । बिअणा, दिअबो ।
वेअणा एवः देअरो पदेर ओ प्रयोगे नृष्टे ह्य । ३२श श्चरेर वा अन्नृत्ति
मधुक प्रूति श्चाने एथाने आनिया ईरूप पदेर साधन करा श्चहिते पावे ।

ऐत एत् ॥३५॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । सेच्च । एरा-
वणो । केलासो । तेन्नोळं ॥ शैल । शैत्य । ऐरावत ।
कैलास । त्रैलोक्य ॥

ऐकारस्य भवेदेत्वमुत्सर्गेण पदे पदे ।

शैलो निगच्छते सेलो शैवलं सेअलं मतम् ॥

शब्देर प्रथम ईकाव श्चाने एकारे ह्य । यथा—शैल श्चाने सेलो ;
शैवल, सेअलः ; शैत्य, सेळः ; इत्यादि ।

दैत्यादिष्वद् ॥३६॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अद् इत्ययमादेशो भवति ।
दइच्चो । चइत्तो । भइरवो । सइरं । वइरं । वइ-
देसो । वइदेहो । कइअवो । वइसाहो । वइसिओ ।
वइसंपाअणो ॥ दैत्य । चैत्र । भैरव । खैर । वैर ।
वदेय । वैदेह । कतव । वैशाख । वैशिक । वैशम्पायन ।
इत्यादयः ॥

दैत्यादिषु पदेषु स्यादद्वरित्त्वक्षरद्वयम् ।
 दैत्यस्तेन ददृशो स्यात् स्वैरं च सद्वरं मतम् ॥
 दैत्यः स्वैरं चैत्यं कैटभवेदेष्टकी च वैशाखः ।
 वैशिक भैरव वैशम्पायन वदेशिकाश्च दैत्यादिः ॥

दैत्य प्रभृति शब्देर ऐकार श्राने अइ आदेश इय । यथा—दैत्य, श्राने दईष्टो ; भैरव, भइरवो ; इत्यादि । दैत्यादिगण—दैत्य, चैत्र, चैत्य, भैरव, शैव, वैर, वैदेश, वैदेश, कैतव, वैशाख, वैशिक, वैशम्पायन, कैटभ, इत्यादि । आकृतिगण ।

दैवे वा ॥३७॥

दव शब्दे ऐकारस्य अइ आदेशो वा भवति । दद्ववं ।
 देव्यं ॥ अनादेय पक्षे नौडादित्वाद्द्वित्वम् ॥
 देवशब्दे य ऐकारस्तस्य स्यादेद्विकल्पतः ।
 देवं निगद्यते देव्यं पक्षे दद्वव मुख्यते ॥

दैव शब्देर ऐकार श्राने विकल्पे अइ इय । दईवः, पक्षे देव्यः । यथन अइ आदेश ना इय तथन वकावेव द्विष इय ।

द्वत् सैन्धवे ॥३८॥

सैन्धव शब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिन्धवं ॥
 सैन्धवे योऽयमेकारस्तस्येकारो विधीयते ।
 ततः सैन्धव मित्येतत् सन्तः शंसन्ति सिन्धवं ॥

सैकव शब्दर ँकार स्थाने ईकार ह्य । सिक्वव ।

ईद्वैर्ये ॥३६॥

धैर्यं शब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं ॥

धैर्यं शब्दे य ऐकार ईत्वं तस्य विधीयते ।

धैर्यं शब्दं ततो प्राप्ता धीरमित्यनुशासते ॥

धैर्यं शब्दर ँकार स्थाने ञकार ह्य । धीरं ।

अतोऽद्वा प्रकीष्टे कस्य वः ॥४०॥ *

प्रकीष्ट शब्दे अकारस्य अकारो भवति वा । तत्संयोगिन
च ककारस्य वत्वम् । पवट्टो, पञ्चोट्टो ॥

अत्वमोतः प्रकीष्टे तत्सन्धियोगिन कस्य च ।

वत्वं वा स्यात्, पवट्टं वा पञ्चोट्टं वा निगस्यते ॥

प्रकोष्ठ शब्दर ङकार स्थाने विकल्पे अकार ह्य, एवं अकार इहेले
पूर्ववर्ती ककार स्थाने वकार ह्य । पवट्टं, पञ्चोट्टं ।

अत आत् ॥४१॥

अकारस्यादेरोकारो भवति । कोमुई । जीव्यणं ।
कीस्युहो । कीसम्बी ॥ कीमुदी । जीवन । कीसुभ । कीशाम्बी ।

औकारस्य भवेदोत्वसुत्सर्गेण पदे पदे ।

कोमुदी कोमुई तद्वत् कोस्तुभस्यापि कोत्युद्धी ॥

प्रथम उकार स्थाने ङकार ह्य । यथा—कोमुदी स्थाने कोमुद्धे,
योवन, जोक्वणः ; कोञ्ज, कोथूहो ; इत्यादि ।

पौरादिष्वउ ॥४२॥ †

पौर इत्येवमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो
भवति । पउरो । कउरओ । पउरुसो ॥ पौर । कौरव ।
पौरुष ॥ आकृतिगणोयम् । कौशले विकल्पः । कोसलो ।
कउसलो ॥ कौशल ॥

पौराकृतिषु शब्देषु औकारस्य भवेदउः ।

पौरः स्यात् पउरो तद्वद् न्ययमाकृतिजे गणे ॥

पौरस्य पौरवस्यैव पौरुषं कौरवस्तथा ।

रीद्वस्येति विचेतव्यः पौराकृतिगणोवुधैः ॥

पौर प्रभृति शब्दे उकार स्थाने अउ ह्य । यथा—पौर स्थाने
पउरो ; कौरव, कउरवो ; इत्यादि । पौराकृतिगण—पौर, पौरव,
पौरुष, कौरव, रौद्र, इत्यादि । कौशल शब्दे उकार स्थाने विकल्पे
अउ ह्य । पक्के ङकार । कउसलं, कोसलं ।

आच्च गौरवे ॥४३॥

गौरव शब्दे औकारस्य आकारो भवति । चकाराद्
अउत्वं च ॥ गारवं, गउरवं ॥

औकारस्य भवेदात्वं गौरवे चादउत्सथा ।

तेन स्याद् गारवमिति ज्ञेयं गउरवं तथा ॥

गौरव शब्दे औकार स्थाने विकल्पे आकार उ अउ ह्य । गारवः,
गउरवः ।

उत् सौन्दर्यादिषु ॥४४॥

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुन्दरं ।
मुञ्जाग्रणो । सुण्डो । कुक्खेग्रणो । दुव्वारिणो ॥ सौन्दर्यं ।
मौञ्जायन । शौण्ड । कौत्तियक । दौवारिक ॥

औकारस्य भवेदुत्वं सौन्दर्यादिषु तदुत्थथा ।

सौन्दर्यमपि सुन्दरं शौण्डः सुण्डोनिगस्यते ॥

सौन्दर्यं शौण्ड कौत्तियास्तथा मौञ्जायनोपि वा ।

तथा दौवारिकश्चेति सौन्दर्यादिरयं गणः ॥

सौन्दर्या प्रवृत्ति शब्दे औकार स्थाने उकार ह्य । यथा—सौन्दर्या स्थाने
सुन्दरः ; शौण्ड, सुण्डो ; दौवारिक, दुव्वारिणः ; इत्यादि । सौन्दर्यादिगण—
सौन्दर्या, मौञ्जायन, शौण्ड, कौत्तियक, दौवारिक ॥

इति वरदचिह्नते प्राकृत प्रकाशे

अज्विधिर्नाम प्रथमः

परिच्छेदः ।

অনুশীলনার্থ প্রশ্নাবলী ।

১। নিম্নলিখিত পরিবর্তন গুলির উদাহরণ দাও ।

ঋকার স্থানে অকার, উকাব, ইকার, ও রিকার ; অকার স্থানে ইকার, আকার, ও একাব ; আকার স্থানে অকার ও ইকার ; ইকার স্থানে একার, অকার, উকার, ও ঙ্গকার ; ঙ্গকার স্থানে ইকার ও একার ; উকার স্থানে ওকার, অকার ও ইকাব ; উকাব স্থানে উকার, অকাব ও একার ; একাব স্থানে ইকার ; ঐকাব স্থানে একাব, ইকার, ও ঙ্গকার ; ওকাব স্থানে অকার ; ঔকার স্থানে আকাব, ওকার ও উকার ।

২। নিম্নলিখিত স্বরগুলি কোন্ কোন্ স্বরের স্থানে আদেশরূপে বিহিত হয় ? উদাহরণ দাও ।

অ, ই, উ, এ, ও, আ, ঙ্গ ।

৩। নিম্নলিখিত প্রাকৃত পদগুলির সংস্কৃত প্রতিক্রম লিখ ।

চৈন্থং, তহু, সহু, বীরং, মাণসিণী, পাড়িবঘা, পাসুত্চং, হসি, সুন্দেং, পেরন্সং, ধীরং, চৌলী, পহী, পুহবী, উক্খন্সং, দঘগী, মীরী, উচ্ছু, দৌহাহুহু, দুহুন্সং, ষেড্ডং, পৌল্যগী, মধুন্সং, মডলং, গহুন্সং, মিম্গুগী, তণং, ঘণা, ষেড্ডং, কিই, কিবা, মুণালং, রিচ্ছৌ, তারিসৌ, দিম্মরৌ, তেগ্গোন্সং, দেব্বং, কৌমুই, কৌসম্বী, গারবং, সৈন্দুং, সুগ্গৌ ।

৪। প্রাকৃতে কোন্ কোন্ স্বরের অস্তিত্ব নাই ? তাহাদের স্থানে কোন্ কোন্ স্বরের আদেশ হয় ? উদাহরণ দাও ।

৫। “সংযোগপূর্বোচ্চৈঃ”—ইহার উদাহরণ দাও । (২পৃঃ)

अश्वः, सदृशः, प्रसिद्धिः, अदृशः, पक्वः, त्रयोदश, आसुर्यम्,
 मयूखः, पन्थाः, दवाग्निः, सदा, चिह्नम्, पृथिवी, द्विधाक्रियते,
 प्रियइति, सिंहः, गभीरम्, गुरुकः, सुक्ता, मधुकम्, नूपुरम्,
 कत्वा, पुरुषसृष्टिः, ऋषिहृदयम्, त्रैलोक्यनाथकृतम्, वैदेही
 देवरेण सह अरण्यं गता ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

द्वितीय परिच्छेदेर सारसङ्कलन ।

अयुक्त व्याञ्जन । प्राकृते श वा ष नाई ; ईहादेर स्थाने सर्वत्र स ह्य ।
ऋरूप नकार * स्थाने सर्वत्र णकार ह्य । एतन्नातीत यावतीय संस्कृत
व्याञ्जनशुलि प्राकृते आछे । यथा—शैल, सेलो ; वृषभ, वसहो ;
वदन, वअणं ; इत्यादि ।

पदेर आदिस्थित यकार स्थाने जकार ह्य । यथा—योवन, ज्वावणं ।
पदादिस्थित अत्र अयुक्त व्याञ्जनेर कोनओ परिवर्तन ह्य ना ।

पदान्तस्थित अयुक्त व्याञ्जनशुलि प्रायई लुप्त ह्य । पदान्तस्थित मकार ओ
नकार स्थाने अन्तस्वार ह्य । व्याञ्जनान्तशब्दे अकारेण योग करिमा
कथनओ कथनओ ताहाके स्वरान्त करा ह्य । यथा—तं, तं ; भवान्,
भवं ; किम्, किं ; आशिष्, आसिसा ; दिष्, दिसा ; गच्छं, गच्छन्तो ;
इत्यादि ।

पद मध्यस्थित क, ग, च, ज, त, द, प, व, ओ यकारेण प्रायई लोप
ह्य । किञ्च तकार ओ पकार लुप्त ना हईले (विशेषतः शौरसेनी
भाषाय) दकार ओ वकारे परिणत ह्य । यथा—मुकुल, मडलं ;
वदन, वअणं ; कृत, कअं ; सुपुरुष, सुडरिसो ; कृपा, किवा ;
एतेन, एदिणा ; वायुना, वाडुणा ; आयुषा, आडुसा ; इत्यादि ।

“प्रति” उपसर्ग स्थाने “पडि” ह्य । प्रतिमा, पडिमा ; प्रतिच्छन्द,
पडिच्छन्द ; इत्यादि ।

* तवर्णीय वर्णेण पुर्वे युक्त नकारेणो धिते पाठ्या वा । दत्त, मन्, इत्यादि ।

টকার স্থানে ডকার, ঠকার স্থানে ঢকার, এবং রকার ও ডকার স্থানে কখনও কখনও লকার হয়। যথা—মুকুট, মউড়ো ; কঠোর, কটোরং ; হরিদ্রা, হলদা ; দাড়িম্ব, দালিমং ; ইত্যাদি।

খ, ঘ, থ, ধ, ভ,—ইহাদের স্থানে প্রায়ই হকার হয় ; আর হকার না হইলে কখনও কখনও ধকার হয়। যথা—মুখ, মুহং ; মেঘ, মেহো ; গাথা, গাহা ; বধির, বহিরো ; বাষভ, রাসহো ; ইত্যাদি। ফকার স্থানে কখনও কখনও ভকাব হয়। যথা—শফবী, সভবী ; শেফালি, সেভালী ; ইত্যাদি।

অযুক্তস্থানাদৌ ॥১॥

অধিকারোঃয়ম্ । ইত উত্তরং যদ্বক্ষ্যামস্বদযুক্তস্য অক্ষন-
স্থানাদৌ বর্ত্তমানস্য কার্য্যং भवति इत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति
कादीनां लोपः । मउडं । अयुक्तस्येतिकिम् । अग्घो । अक्को ।
अनादाविति किम् । कमलं ॥ अयुक्तस्येति आ परिच्छेद समाप्तेः,
अनादाविति च आ जकार विधानात् ॥

অধিকারস্বযুক্তস্যেত্যাपरिच्छेद पूरणात् ।

अनादाविति चादे र्यौज इत्यस्माद्विधिः पुरा ॥

अयुक्तस्य हलान्येन स्त्रेन वा विधिरुत्तरः ।

अनादौ वर्त्तमानस्य पदेष्वित्यवगम्यताम् ॥

অধিকার সূত্র । ইহার পরে এই পরিচ্ছেদে যে সকল বিধি বিহিত হইবে তাহা অনাদিস্থিত অযুক্ত বর্ণের কার্য্য। “অযুক্তশ্চ” এই অনুবৃত্তি পরিচ্ছেদের শেষ পর্য্যন্ত চলিবে ; এবং “অনাদৌ” এই অনুবৃত্তি ৩০শ সূত্র পর্য্যন্ত চলিবে ।

क ग च ज त द प य वां प्रायो लोपः ॥२॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो लोपो भवति ॥ कस्य तावत् । मउलो । णउलं ॥ गस्य । माअरो । णअरं ॥ चस्य । वअणं । सूई ॥ जस्य । गओ । रअदं ॥ तस्य । कअं । विअणं ॥ दस्य । गआ । मओ ॥ पस्य । कई । विउलं । सुउरिसो ॥ सुपुरुष इति यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुष शब्दस्यादि स्तथापि लोपो भवति इत्यनेन प्रापयति वृत्तिकारो यथा उत्तरपदादि रनादिरिवेति ॥ यस्य । वाउणा । णअणं ॥ वस्य । जोअं । दिअहो ॥ सुकुल । नकुल । सागर । नगर । वचन । सूची । गज । रजत । कृत । वितान । गदा । मद । कपि । विपुल । सुपुरुष । वायुना । नयन । जीव । दिवस ॥ प्रायोग्रहणाद् यत्र श्रुति-सुखमस्ति तत्र न भवत्येव । सुकुसुमं । पिअगमणं । सचावं । अवजलं । अतुलं । आदरो । अपारो । अजसो । सबहुमाणं ॥ सुकुसुम । प्रियगमन । सचाप । अपजल । अतुल । आदर । अपार । अयशः । सबहुमान ॥ अयुक्तस्यैव । मक्को । मग्गो ॥ शक । मार्ग ॥ अनादावित्येव । कालो । गन्धो ॥ काल । गन्ध ॥

कगचानां जकारस्य तदपानां यवोरपि ।

नवानाञ्च हलामुक्तः प्रायो लोपः पदे पदे ॥

बहुलं प्रायइत्युक्तं प्रायः कात्यायनेन वै ।

यथा चिह्नादि चो लोपे न प्रतिज्ञा विरुध्यताम् ॥

कस्यलोपे भवेत् काकः काओ गस्य नगो णओ ।

चस्य काचो भवेत् काचो जस्यापि च भुजो भुञ्चो ॥
 तस्य भूतं भवेद् भूञ्चं दस्य तद्वत् पदं पञ्चं ।
 पस्य पापं विदुः पाञ्चं यस्य लोपे स्त्रयं सञ्चं ॥
 वस्य सेवा भवेत् सेञ्चा प्रायोलोप निदर्शनम् ।
 प्राय इत्यस्य शब्दस्य बहुलार्थत्व विभ्रमात् ॥
 श्रुति स्वारस्य वैरस्ये लोपालोप नियामके ।
 अंसुजलं सतरंगं पलञ्जलं वणगञ्चो च बहुलत्वात् ।
 अकृत प्रायो लोपाः श्रुतिवैरस्यात् किलेथन्ते ॥

अनादि अयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य ও ব এর প্রায় লোপ হয় ।
 যথা—মুকুল স্থানে মউলং ; সাগর, সাঅরো ; ইত্যাদি । স্ত্রপুরুষ শব্দ
 স্থানে স্ত্রউরিসো করিয়া ভামহ জানাইতেছেন যে সমাসের-উত্তর-পদের
 আদি বর্ণকেও অনাদি বর্ণ বলিয়া ধরিতে হইবে । স্ত্রে প্রায়ঃ শব্দের
 গ্রহণে এই জানা যাইতেছে যে যেখানে শ্রুতিসুখস্ব আছে সেখানে লোপ
 হয় না । যথা স্কুস্কমং, সচাবং, ইত্যাদি । কাত্যয়ন বলেন প্রায়ঃ শব্দ
 এখানে বহুলার্থক ।

यमुनायां मस्य च ॥३॥

यमुना शब्दे मकारस्य लोपो भवति । जडणा ॥
 यमुनायां मकारस्य लोपः सोऽयं विधीयते ।
 पूर्व्यं सूत्राधिकारेण यमुना जडणा मता ॥

यमुना शब्दे मकारের লোপ হয় । জউণা ।

स्फटिक निकष चिकुरेषु कस्य हः ॥४॥*

अनादाविति वर्तते । एषु ककारस्य हकारो भवति ।
लोपापवादः । फलिहो । णिहसो । चिहुरो ॥

स्फटिके निकषे तद्वच्चिकुरे शीकरेऽपि च ।

इत्वं विधीयते कस्य क एव प्रकृतौ यतः ॥

स्फटिकं फलिहं प्राहुर्निकषं णिहसं तथा ।

चिकुरं चिहुरं भूयः शीकरश्चापि सीहरं ॥

स्फटिक, निकष ७ चिकुर शब्देन ककार श्राने हकार इय । फलिहो,
णिहसो, चिहुरो ।

शीकरे भः ॥५॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो ॥

शीकर शब्देन ककार श्राने भकार इय । सीभरो । कात्यायनेन
मते जीहरो ।

चन्द्रिकायां मः ॥६॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति । चन्द्रिमा ॥

चन्द्रिकायां ककारस्य मकारादेश उच्यते ।

तेनेह चन्द्रिकाशब्दे रूपं सिध्यति चन्द्रिमा ॥

चन्द्रिका शब्देन ककार श्राने मकार इय । चन्द्रिमा ।

ऋत्वापि तो दः ॥७॥

ऋतु इत्येवमादिषु शब्देषु तकारस्य दकारो भवति ॥
 उदू । रषदं । आषदो । णिव्वुदी । आउदी । संवुदो ।
 सुददी । आइदी । इदो । संजदो । विउदं । संजादो ।
 संपदि । पड़िवहो ॥ ऋतु । आगत । निर्वृति । आवृति ।
 संवृति । सुकृति । आकृति । हत । संयत । विहत । संयात ।
 संप्रति । प्रतिपत्ति ॥

ऋत्वादिषु पदेषु स्यात्तकारस्य दकारता ।

भवेदुत्तुरुदू रद्वं रदणं च हतं हदं ॥

ऋतु संयत रजतागतहतास्सु दुस्सदभ्य उत्तरश्च कृतम् ।

संव्यादिभ्यश्च कृतं प्रतिपत्तीरद्वमृत्वादिः ॥

ऋतु प्रभृति शब्देर तकार स्थाने दकार ह्य । यथा, ऋतु स्थाने उदू ;
 रजत, रषदं ; इत्यादि । ऋत्वादि गण—ऋतु, रजत, आगत, निर्वृति,
 आवृति, संवृति, सुकृति, आकृति, हत, संयत, विकृत, संयात, मस्रति,
 प्रतिपत्ति, दुकृति, संकृति, रद्व ।

प्रति वेतस पताकासु डः ॥८॥*

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः ।
 पड़िसरो । वेड़िसो । पड़ाआ ॥

* पाठांतर—प्रतिसर वेतस पताकासु डः ॥ ८ ॥

प्रतिवैतसयोस्तस्य पताकायाश्च ङो भवेत् ।
पडिच्छन्दो वेडिसो च पडाया चेति तन्मयम् ॥

प्रति, वेतस, एवं पताका शब्दों के तकार स्थाने ङकार है। २य सूत्र अनुसार तकार के लोप होने पर। এইটা সেই লোপের অপবাদ-
বিশি। পড়িসরো, পড়িছন্দো, বেড়িসো, পড়ায়া।

वसति भरतयो हः ॥६॥

एतयोस्तकारस्य हकारो भवति वसहो । भरहो ॥
हत्वं वसति शब्दे स्याद् भरते तस्य तद् यथा ।
वसतिं वसहिं विद्याङ्गरतं भरहं तथा ॥

वसति ও ভারত শব্দের তকার স্থানে হকার হয়। वसही, भरहो।

गर्भिते णः ॥१०॥

गर्भितं शब्दे तकारस्य णकारो भवति । गव्भिणं ॥
शब्दे गर्भितमित्यस्मिन् णकारादेश इष्यते ।
तकारस्य ततो रूपं गर्भितस्य तु गव्भिणं ॥

गर्भित शब्दों के तकार स्थाने णकार है। गर्भिणं।

ऐरावते च ॥११॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति ॥ ऐरावतो ॥

ऀरावत शब्देऽ तकार श्चाने णकार ह्य । ऀरावणे ।

प्रदीप्त कदम्ब दोहृदेषु दो लः ॥१२॥*

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलित्तं । कलम्बी ।
दोहृदो ॥

तस्य लत्वं प्रदीप्ते स्यात् कदम्बे दोहृदेषु च ।

तत् क्रमेण पलित्तं च कलम्बं दोहृदं विदुः ॥

प्रदीप्तं, कदम्बं ऽ दोहृदं शब्देषु दकार श्चाने लकार ह्य । पलित्तं,
कलम्बी, दोहृदो ।

गद्गदे रः ॥१३॥

गद्गद शब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति । गगरो ॥

शब्दे गद्गद इत्यस्मिन् यो दकारोऽस्ति तस्य तु ।

विधीयते हि रेफत्वं गद्गदो गगरो भवेत् ॥

गद्गद शब्देषु अनादि अयुक्तं दकार श्चाने रकार ह्य । गगरो ।

संख्यायाञ्च ॥१४॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति ।

एषारह । बारह । तीरह ॥ अयुक्तस्येत्येव । चउहृह ॥ एकादश ।

द्वादश । त्रयोदश । चतुर्दश ॥

संख्यायां सत्सु शब्देषु स्यादकारस्य रेफता ।

अष्टादशाद्वारह स्यात् तथा द्वादश वारह ॥

संख्यावाचक शब्देषु अनादि अयुक्त दकार स्थाने रकार ह्य । यथा
एकादश स्थाने एआरह ; द्वादश, वारह ; त्रयोदश, तेरह ; पञ्चदश,
पल्लरह ; सप्तदश, सत्तरह ; अष्टादश, अठ्ठारह ; इत्यादि ।

पो वः ॥१५॥

पकारस्यायुक्तस्यानादि वर्तिगो वकारादेशो भवति । सावो ।
सवहो । उल्लवो । उवसगो ॥ शाप । शपथ । उल्लप । उवसर्ग ॥
प्रायोगहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः ॥

पकारस्य वकारः स्याच्छब्दे शब्दे विधानतः ।

कपालं तत् कवालं स्यात् कोपः कोवो वपा ववा ॥

ननु चोच्यते किं न्वेतत् प्रायो लोपविधौ पुनः ।

पकारः पठितस्तेषां मध्यतः स्थानिनामिति ॥

उच्यते बहुलत्वेन पस्य वत्वं न दूषणम् ।

प्रायोलोपश्च दृश्येत वापी वार्ह कपिः कर्ह ॥

अनादि अयुक्त प्रकारेण स्थाने वकार ह्य । येषु २२ सूत्रे अनुसारे
पकारेण लोप ना ह्य सेइथानेइ एइ विधि प्रयोज्य । वृत्तिकारण
२२ सूत्रेइ बलिग्राहेण ये येषु श्रुतिसूत्रे आछे सेथाने लोप हइवे
ना । यथा कपाल स्थाने कवालं ; कोप, कोवो ; किञ्च कपि, कर्ह ।

आपौड़े मः ॥१६॥

आपौड़ शब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेनो ॥

आपौड़े वर्त्तमानस्य पूर्वसूत्रापवादतः ।

पस्य स्थास्यत्वमापौड़मामेलं वाग्विदो विदुः ॥

आपौड़ शब्दे पकार स्थाने मकार इति । पूर्वोक्त २३ ७ १५ श
सूत्रेण अपवाद । आमेनो ।

उत्तरीयानोययोर्ज्जीवा ॥१७॥*

उत्तरीय शब्दे अनोय प्रत्ययान्ते च यस्य ज्जी भवति वा ।

उत्तरोञ्चं, उत्तरिञ्जं । रमणीञ्चं, रमणिञ्जं । भरणीञ्चं,

भरणिञ्जं ॥ उत्तरीय । रमणीय । भरणीय ॥

उत्तरीय पदे यस्य जकारः स्याद्विकल्पितमान् ।

अनोय प्रत्यये चैवं विकल्पेन विधीयते ॥

उत्तरीयं विदुः प्राज्ञा उत्तरिञ्जं यथा तथा ।

करणीयमिति प्राहुः करणिञ्जं पुरेव वा ॥

उत्तरीय शब्द एवम् अनोय प्रत्ययान्त शब्दे पकार स्थाने विकल्पे "ज्ज" इति । पक्षे २३ सूत्रे प्रयोज्य । यथा उत्तरीञ्चं, उत्तरिञ्जं ; करणीञ्चं, करणिञ्जं ; इत्यादि ।

छायायां हः ॥१८॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ॥

छाया शब्देर यकार स्थाने हकार হয়। छाहा। कात्यायन ए शब्देर
উল্লেখ করেন নাই।

कबन्धे वो यः ॥१९॥ *

कबन्धशब्दे वकारस्य यकारादेशो भवति । कयन्धो ॥

कबन्धे वर्त्तमानस्य हलो यत्वमिच्छते ।

अधिकाराद् वकारस्य कयन्धं तं विदुर्बुधाः ॥

कबन्ध शब्देर वकार स्थाने यकाव হয়। কয়ন্ধো।

टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्त्तिनो डकारो भवति । णडो । विडवो ॥

नट । विटप ॥

टकारस्य डकारः स्यात् सामान्येन पदे पदे ।

खेटः खेडो कटः कडू कूटः कूडो कटः कडो ॥

अनादि अयुक्त टकारेर स्थाने डकार হয়। যথা—নট স্থানে ণডো ;
বিটপ, বিড়বো ; কটু, কড়ু ; ইত্যাদি।

सटा शकट कैटभेषु ढः ॥२१॥

एतेषु टकारस्य ढकारादेशो भवति । सटा । सषढो ।

कैढवो ॥

टस्य ढत्वं सटायां स्याच्छकटे कैटभेऽपि च ।

सटा च सषढो चैव तथा कइढवो मतः ॥

सटा, शकट एवम् टैकट्ठ शब्देर टकारे स्थाने ढकार इति । सटा, सषढो, केढवो वा कइढवो ।

स्फटिके लः ॥२२॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो ॥

स्फटिके टस्य ल स्तस्मात् स्फटिको फलिहो मतः ॥

स्फटिक शब्देर टकारे स्थाने लकार इति । ४र्थ श्ल अत्रसारे ककारे स्थाने हकार । फलिहो ।

डस्य च ॥२३॥

डकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं । तलाप्रं । वलहौ ॥ दाडिम्ब । तडाग । वडमी ॥ प्राय इत्येवम् ॥

डकारस्य लकारः स्यादिति वक्तव्यमत्र तु ।

दाडिमी दालिमी पक्षे दाडिमी तद्वदिष्यताम् ॥

अनादि अयुक्त डकारे स्थाने विकल्पे लकार इति । यथा दाडिम्बे स्थाने दालिमं वा दाडिमं ।

ठो ढः ॥२४॥

ठकारस्य अयुक्तस्थानादि भूतस्य ढकारो भवति । मढं ।
जढरो । कढोरं ॥ मठ । जठर । कठोर ॥

ठकारस्य ढकारः स्यादुत्सर्गेण पदे पदे ।

पौठी पीढी मता माठी माढी तद्दन्तौ मढौ ॥

अनादि अयुक्त ठकारे स्थाने ढकार इत्य । यथा—मठे स्थाने मढौ ।

अंकोठे ल्लः ॥२५॥

अंकोठे शब्दे ठकारस्य ल्लकारो भवति । अंकोल्लो ॥

इतरेतर संश्लिष्ट लकार द्वितयं भवेत् ।

ठस्यांकोठे तदंकोठमंकोल्लं तद्विदो विदुः ॥

अंकोठे शब्दे ठकारे स्थाने ल्लकार इत्य । अंकोल्लो ।

फो भः ॥२६॥

फकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य भकारो भवति । सिभा ।
सेभालिभा । सभरी । सभलं ॥ शिफा । शेफालिका । सफरी ।
सफल ॥

फकारस्य भकारत्वं प्रायेणात्र पदे पदे ।

शिफाली तेन सेभाली रीफो रीभो कफः कभो ॥

अनादि अयुक्त फकारे स्थाने भकार इत्य । यथा शिकानी स्थाने
सेजानी ।

यथादिषु हः ॥२६॥

यथादिषु हकारस्य हत्वमुक्तं यथा जहा ।
 आदि शब्देन वोच्यया अन्यथेतरथादयः ॥
 यथादिषु ह इत्यस्मिन् यस्येति परिशिष्यते ।
 न सम्भवति केषाञ्चित् पक्षे सूत्रमिदं कृतम् ॥
 एष्यति प्रवक्षे सूत्रे पुनरुक्तिं प्रसङ्गतः ।
 नैतत् साधु किमर्थोयं सूत्रं भेदस्तदेतिचेत् ॥
 हत्वस्य नियमार्थोऽयं बाहुल्यार्थं परत्र च ॥

यथा, अग्रथा, इतरथा प्रभृति शब्दे थकार स्थाने हकार হয়। পববর্তী
 সূত্রেই একথা উক্ত হইতেছে। সেই জন্ত বৃত্তিকার কাত্যায়নকে এই
 সূত্রটী রক্ষা করিবার জন্ত আশ্র-সমর্থন করিতে হইয়াছে। ভামহ এ
 সূত্রের উল্লেখ করেন নাই। এই সূত্রের সার্থক্য এই যে যথাপি শব্দে
 নিম্নত হকার হয়, অগ্রজ বিকল্পে।

ख घ थ ध भां हः ॥२७॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादी वर्त्तमानानां हकारो
 भवति ॥ खस्य तावत् । मुहं । मेहला ॥ घस्य । मेहो ।
 जहणो ॥ थस्य । माहा । सवहो ॥ धस्य । राहा । बहिरो ॥
 भस्य । सहा । रासहो ॥ मुख । मेखला । मेघ । जघन । गाथा ।
 शपथ । राधा । बधिर । सभा । राषभ ॥ प्रायद्वत्वेव ॥ पखलो ।
 पलंघणो । अधीरो । अधणो । उपसहभावो ॥ प्रखर । प्रखन ।
 अधीर । अधन । उपबलभाव ॥

ख घ यानां धकारस्य भकारस्यापि ह्यो भवेत् ।
 मेखला विघसो नाथो विधिः शोभनमीदृशम् ॥
 मेहला विहसो णाहो विह्यी सोहण मुच्यते ॥
 पखलो पलघघणो पाथेअं घणसभा क्रमेण पुनः ।
 पखस्वेषु न हत्वं प्रायोवृत्ति प्रसङ्गेन ॥

अनादि अयुक्त थ, घ, थ, ध, ङ भकार स्थाने हकार ह्य । भामहेश्वर
 मते कौनङ कौनङ स्थाने ह्य, कौनङ कौनङ स्थाने ह्य ना ।
 कात्यायनस्य मते पखलो, पलअघणो, पाथेअं, धण सभा एह कयटी स्थान
 व्यातीत सर्कत्रहै अविकल्ने हकार ह्य ।

प्रथम शिथिल निषधेषु ढः ॥२८॥

एतेषु थ धयोर्ढकारो भवति । पढमो । सिढिलो । णिसढो ॥
 प्रथमे शिथिले चैव निषधेऽपि च ढो भवेत् ।
 थ धयोः पढमं तेन सिढिलो णिसढो क्रमात् ॥

प्रथम, शिथिल ङ निषध शब्दे थ ङ ध स्थाने ढ ह्य । पढमो, सिढिलो,
 णिसढो ।

कौटभे भो वः ॥२९॥

कौटभ शब्दे भकारस्य वकारो भवति । कौटभो ॥
 कौटभे तु भकारस्य वकारादेश इत्यते ।
 ततः कौटभ इत्येष वाच्यः कौटभो वुधैः ॥

कैटभ शब्दे भकार स्थाने वकार ह्य । केठवो, कइठवो ।

हरिद्रादीनां रो लः ॥३०॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति । हलहा ।
 अक्षयो । मुहलो । जह्वित्विलो । सोमालो । कलुषं । अंगुली ।
 इंगालो । चिलादो । फलिहा । फलिहो ॥ हरिद्रा । चरण ।
 मुखर । युधिष्ठिर । सुकुमार । करुण । अङ्गुरी । अङ्गार ।
 किरात । परिष्ठा । परिघ । इत्येवमादायः ॥

हरिद्रादि पदानां यो रेफस्य लकारता ।

हरिद्रा तु हलहा स्यात् करुणा कलुषामता ॥

हरिद्रा करुणाङ्गार सुकुमार युधिष्ठिराः ।

कारणं चरणं चैव परिघः परिष्ठा तथा ॥

हरिद्रा प्रभृति शब्देन रकार स्थाने लकार ह्य । यथा,—हरिद्रा स्थाने
 हलहा; अङ्गार, इंगालो; सुकुमार, सोमालो; इत्यादि । हरिद्रादि-
 गण—हरिद्रा, करुणा, अङ्गार, सुकुमार, युधिष्ठिर, कारण, चरण, परिघ,
 परिष्ठा, किरात, मुखर, अङ्गुरी, मरण, गरुड़, इत्यादि । आकृतिगण ।

आदेर्यो जः ॥३१॥

अनादेरिति निवृत्तम् । आदिभूतस्य यकारस्य जकारो
 भवति । जट्ठो । जसो । जक्खो ॥ यष्टि । यशः । यक्ष ॥

अनादाविति मुक्तं तदादेरिति पदे पदे ।

अधिकारोऽयमा “नीणः सर्वत्रे” त्यमुतः पुरा ॥

पदस्यादेर्यकारस्य जकारत्वं विधीयते ।

यञ्चो जस्यो भवेद्भूयो यात्रा जत्ता यमो जमो ॥

पদের আদিস্থিত যকার স্থানে জকার হয়। যথা—যম স্থানে জমো ; যশঃ, জসো ; যক্ষ, জক্থো ; ইত্যাদি। এখান হইতে গকার বিধির পূর্ব পর্য্যন্ত “আদেঃ” এই অধিকার চলিবে। “অনাদেঃ” এই অনুল্লেখিত এই স্থানে নিবৃত্তি হইল।

यष्ट्यां लः ॥३२॥

यष्टि शब्दे यकारस्य लकारो भवति । लट्ठौ ॥

याष्टि शब्दे भवेदादेर्यकारस्य लकारता ।

यष्टिस्तेत भवेत्लट्ठौ पूर्वं सूत्रापवादतः ॥

যষ্টি শব্দের আদি যকাব স্থানে লকার হয়। লট্ঠৌ। কাত্যায়নের মতে এইটী পূর্ব সূত্রের অপবাদ।

किराते चः ॥३३॥

किरात शब्द आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादो ॥

आदेः किरात शब्दस्य ककारस्य चकारता ।

विधीयते, किरातस्य चिलादो कथ्यते बुधैः ॥

কিরাত শব্দের আদি ককার স্থানে চকার হয়। চিলাও।

কুজ্ঞে খ্ব: ||৩৪||*

কুজ শব্দে আদের্বর্ণস্য খ্বকারো भवति । खुज्जो ॥

विधीयते कुज शब्दे ककारस्य खकारता ।

अनेन विधिना सन्तः कुञं खुज्जं प्रचक्षते ॥

কুজ শব্দের ককার স্থানে খকার হয় । খুজ্জো ।

दोला दण्ड दशनेषु डः ||३५||

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डण्डो । डसणो ।

दोलायां दण्डशब्दे च दशने च डकारता ।

आदेः स्यात् क्रमशो डोला डण्डो च डसणो मतः ॥

দোলা, দণ্ড ও দশন শব্দের দকাব স্থানে ডকাব হয় । ডোলা, ডণ্ডো, ডসণো ।

परुष परिघ परिखासु फः ||३६||

एतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो । फलिहो ।

फलिहा ॥

परुषे परिघे चैव परिखायां च फो भवेत् ।

फरुसो फलिहो तद्वत् फलिहा च त्रयः क्रमात् ॥

পরুষ, পবিঘ ও পরিখাশব্দের আদিস্থিত পকার স্থানে ফকার হয় । ফরুসো, ফলিহো, ফলিহা ।

पनसेऽपि ॥३७॥

पनसेऽपि आदेः पकारस्य फकारो भवति । फणसो ॥

पनस शब्देर पकार स्थाने ङ फकाव ह्य । फणसो ।

बिसिन्यां भः ॥३८॥*

बिसिनो शब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । भिसिनी ॥
स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति । विसं ॥

अमुष्मिन् बिसिनो शब्दे बकारस्यादि वर्त्तिनः ।

विधीयते भकारत्वं बिसिनी भिसिनी मता ॥

बिसिनो शब्देर बकार स्थाने भकार ह्य । भिसिनी । स्त्रीलिङ्गेर
निर्देश थाकाय “विस” शब्देर बकार स्थाने भकाव हईवे नां । विसं ।

लोहले णः ॥३९॥

लोहलशब्दे आदेर्लकारस्य णकारो भवति । णोहलो ॥

लोहल शब्देर आदि लकाव स्थाने णकार ह्य । णोहलो ।

मन्मथे वः ॥४०॥

मन्मथशब्दे मकारस्य वकारो भवति । वन्मथो ॥

* पाठीष्ठर—विशिष्टां ७: ७७।

शब्दे मन्मथ इत्यस्मिन् वकारादेश इत्यते ।
मकारस्यादिभूतस्य मन्मथो वन्महो मतः ॥

मन्मथ शब्देर आदि मकार श्चाने वकार इत्य । वन्महो ।

शट्शावक सप्तपर्णानां छः ॥४१॥ *

एषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टौ । छम्मुहो ।
छावन्नो । छत्तिवसो ॥ षष्ठौ । षम्मुख । शावक । सप्तपर्ण ॥
षट्शब्दे शातशब्दे च सप्तपर्णपदेऽपि च ।
स्याच्छत्वं छप्पन्नो छाप्नो छत्तिवसो मतः क्रमात् ॥

षट्, शावक, सप्तपर्ण (एवञ्च शात) शब्देर आदिवर्ण श्चाने छकार इत्य ।
यथा षष्ठौ श्चाने छट्टौ ।

नो णः सर्व्वत्र ॥४२॥

षादेरिति निवृत्तम् । सर्व्वत्र नकारस्य णकारो भवति ।
णई । कणञ्च । वञ्चणं । माणुसो ॥ नदी । कनक । वचन ।
मानुष ॥

निवृत्तादिरयुक्तस्येत्यधिकारस्ततःपरम् ।

सर्व्वत्र नस्य णत्वं स्यात् पानं पाणं नदी णई ॥

सर्व्वत्र नकार श्चाने णकार इत्य । यथा नदी श्चाने णई ; कनक, कणञ्च ;
इत्यादि । “आदेः” एहै अन्नवृत्ति ए श्चाने नाहै ॥

शषोः सः ॥४३॥

सर्व्वे च शकार षकारयोः सकारो भवति । शस्य तावत् । सहो । णिसा । अंकुसो । षस्य । सण्डो । वसहो । कसात्रं ॥ शब्द । निशा । अङ्गुश । षण्ड । वृषभ । कषाय ॥

शषयोर्विहितं सत्वं सर्व्वत्रापि शिवं सिवं ।

पलाशश्च पलासो स्यात् षष्ठौ सदृशो मूषा मूसा ॥

सर्व्वत्र शकार षकारे स्थाने सकारे इत्येव । यथा—शक स्थाने सक्तो ; नवभ, वसहो ; इत्यादि ।

दशादिषु हः ॥४४॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह । एअरह । बारह । तीरह । चउहह । पसरह । सोलह । मत्तरह । अठारह ॥ दश । एकादश । द्वादश । त्रयोदश । चतुर्दश । पञ्चदश । षोडश । सप्तदश । अष्टादश ॥

दशादिषु स्मृतं हत्वं शस्येत्यर्थाद्विशिष्यते ।

शषयोः प्रकृतित्वेन दशशब्दो भवेद्दह ॥

अयं षड्भ्यो लुगित्यत्र क्ततलोपविधिर्भवेत् ।

अत्राष्टादशपर्यन्ता दशाद्याः स्युर्दशादयः ॥

दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश, चतुर्दश, पञ्चदश, षोडश, सप्तदश, अष्टादश शब्देषु शकारे स्थाने हकारे इत्येव ॥

संज्ञायां वा ॥४५॥

संज्ञायां गम्यमानायां वा दशशब्दे शस्य ह्रत्वं भवति ।
दहमुहो, दसमुहो । दहबलो, दसबलो । दहरहो,
दसरहो ॥ दशमुख । दशबल । दशरथ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां ह्रत्वं वा स्याद्दशादिषु ।
दशास्यस्तु दहस्सो वा दसस्सो वा भवेद्दिह ॥

संज्ञा वृत्तौ दश शब्दे शकारे शाने विकल्पे इकार इत्य । तथा—
दशास्य शाने दसस्सो, दहस्सो ।

दिवसे सस्य ॥४६॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारः स्यात् । दिअहो ॥
ह्रत्वं दिवसशब्दे वा सकारस्य विधीयते ।
दिवसो दिअहो वाच्यः पक्षे स्याद्दिअसो पुनः ॥

दिवस शब्दे सकारे शाने विकल्पे इकार इत्य । दिअहो, दिअसो ।

सुषायां ण्हः ॥४७॥

सुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । सोण्ह ॥
सुषाशब्दे त्वयुक्तस्य षकारस्य विकल्पतः ।
ण्हत्वमुक्तं सुषा सोण्ह भवेत् पक्षे ण्हसा मता ॥

युक्तादेशोहि युक्तस्येत्याहुः केचिदसाधु तत् ।
 ङ न णो त्यादि सम्प्रामे ण्हत्वे युक्तस्य को विधिः ॥
 अयुक्तस्येत्यगत्यैतत् कथमन्ते स्रज्जेत् कविः ।
 उत्तौर्य दुस्तरं सिन्धुं कोनु पारे निमज्जति ॥

नू या शब्देर षकार स्थाने विकल्पे “ण्ह” হয় । সোণ্‌হা, গ্‌হসা ।

इति वररुचिक्रते प्राकृतप्रकाशे अयुक्तवर्णविधिर्नाम
 द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अनुशीलनार्थ प्रश्नावली ।

१। निम्नलिखित वर्णशुलिब लोपेव उदाहरण दाओ । क, ग, च, ङ,
 त, द, प, य, व ।

२। उपरि लिखित वर्णशुलि व्यतीत अत्र कोनओ वर्णेर कि कोनओ
 अवस्थाय लोप হয় ? ऎणुलिरइ वा किकप अवस्थाय लोप হয় ?

३। “वर्गीय द्वितीय ओ चतुर्थ वर्णस्थाने हकार হয়”—इकार यतशुलि
 पार उदाहरण दाओ । ओरुप कोन् वर्णस्थाने हकार आदेश হয় ना ?
 उदाहरण दाओ । उदाहरण द्वारा सप्रमाण कर ये उपरिलिखित विधिओ
 वैकल्लिक । आर कोन् कोन् वर्ण स्थाने हकार হয় ? उदाहरण दाओ ।

४। प्रारूते कोन् कोन् व्यञ्जनेव अस्तित्व नाई ? उदाहरण दाओ ।
 दन्त्यनकारेर अस्तित्वेर उदाहरण दिते पार ?

५। निम्नलिखित पविवर्तनशुलिर उदाहरण दाओ ।

ककार स्थाने हकार, भकार, मकार ओ चकार ;

तकार स्थाने दकार, हकार, डकार ओ णकार ;

ନକାର স্থାନେ ଲକାର ଓ ରକାର ;
 ପକାର ଥାନେ ବକାର, ମକାର ଓ ଫକାର ;
 ଟକାର ଥାନେ ଢକାର, ଲକାର ଓ ଠକାର ;
 ଠକାର ଥାନେ ଠକାର ଓ ଲକାର ;
 ଫକାର ଥାନେ ଭକାର ; ଭକାର ଥାନେ ବକାର ;
 ରକାର ଥାନେ ଲକାର ; ଷକାର ଥାନେ ଲକାର ;
 ମକାର ଥାନେ ବକାର ; ଷକାର ଥାନେ ଛକାର ।

୬ । ନିମ୍ନଲିଖିତ ସଂସ୍କୃତଂଗୁଳି ପ୍ରାକୃତେ ଅନୁବାଦ କର ।

ପରିଧଃ, ଶ୍ଠଟିକାଃ, ପରିଧା, ଶ୍ଠା, ପ୍ରଥମଶାବକଃ, ସମପର୍ଣ୍ଣ-
 ଶାଧା, ପତଃସିନ୍ ହିମକୃଟଶିଖରି, ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶଦିବସକାଳଃ, ସମ୍ପ୍ରତି
 ବସନ୍ତଋତୁରାଗତଃ, ବାୟୁନା କମ୍ପମାନା ବିତସଲତା ପୃଥିବ୍ୟାଃ
 (ପୁହ୍ୱୀଈ) ପତାକା ଇବ ପ୍ରତିଭାତି (-ଭାଈ), ପନସହସ୍ରସ୍ୟ
 ବିଟପି କାପିକୁଳଂ ନିଶାଧାପନଂ କରୋତି (କରୋଈ) ।

୭ । ସଂସ୍କୃତେ ଅନୁବାଦ କର ।

ଅମିଷଂ ଧୁ ଦେ ବନ୍ଧନଂ (ବିକ୍ର) । ସହି! ହିମକୃଡ଼
 ସିହ୍ୱରି ଲଦାବିଡ଼ପି ଲଗଂ ବେଜନ୍ତନ୍ତ୍ରଂ ମୋନ୍ତାବିହିତ୍ତି ମଞ୍
 ଖଣିଦା (ବିକ୍ର) । ଝିରିସଂ ଜୀନ୍ତଲୋନ୍ତସ୍ସ ପରିହ୍ୱଂ ଅଣ୍
 ଖବିଦୁଂ—(ଓତ୍ତର) ।

—————

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

तृतीय परिच्छेद—संयुक्तवर्ण ।

प्राकृत संयुक्त वर्णे ई संस्कृत शब्दों की विकृति विशेष भावे परिलक्षित হয়। পৃথক পৃথক সংযুক্ত বর্ণ প্রাকৃতে অভিন্ন আকার ধারণ করে বলিয়া সময়ে সময়ে ছদ্মবেশী সংযুক্ত বর্ণটিকে চিনিয়া উঠা দায় হয়। বিভিন্ন স্থানীয় ব্যঞ্জন যুক্ত হইলে এক সঙ্গে তাহাদের উচ্চারণ করা একটু কঠিন। সংস্কৃতে যেরূপ সংযুক্ত বর্ণের উচ্চারণে জটিলতা আছে প্রাকৃতে সেরূপ সংযুক্ত বর্ণ নাই। সাধারণতঃ প্রাকৃতে বিভিন্ন স্থানীয় ব্যঞ্জনদ্বয়ের একটার লোপ ও অবশিষ্টটার দ্বিভ্ব হয়। উচ্চারণের জটিলতা এইরূপে সরলতা প্রাপ্ত হয়। যেমন “ক” স্থলে “ক্,” “ঘ” স্থানে “গ্ঘ,” “জ” স্থানে “জ্জ,” ইত্যাদি।

বর্গের প্রথম বর্ণের সহিত কোনও উষ্মবর্ণের (Sibilantএর) সংশ্রব থাকিলে সেই উষ্মবর্ণটির লোপ হয়, এবং শেষভূত প্রথম বর্ণটি মহাপ্রাণতা প্রাপ্ত (aspirated) হয়। যথা মুঞ্চ স্থানে মুক্খো; স্বন্দ, খন্দো; ক্ষত, খদো; বৃশ্চিক, বিচ্ছুও; যষ্টি, লট্ঠী; হস্ত, হখো; পুষ্প, পুপ্ফো; ইত্যাদি।

সংস্কৃত সংযুক্ত বর্ণে র, ব, শ, ষ, বা স থাকিলে প্রাকৃতে কখনও কখনও একটা অমুস্বারের (২) আগম হয় এবং ঐ অমুস্বার পূর্বে বা পরে বসে। যেমন বক্র স্থানে বংকো; অশ্র, অংস্থ; দর্শন, দংসগং; ইত্যাদি।

কখনও কখনও যুক্ত ব্যঞ্জন দ্বয়ের মধ্যে একটা স্বরের আগম হয়। যেমন হর্ষ স্থানে হরিসো।

যুক্তবর্ণে অন্তঃস্থ বর্ণ থাকিলে সর্বত্রই সেই অন্তঃস্থ বর্ণটির লোপ হয় ।
যেমন, মংশ স্থানে মচ্ছে ; বিক্ষ্য, বিঞ্ঝা ; অর্ক, অর্কো ; পক, পকো ;
ইত্যাদি ।

এক একটা প্রাকৃত যুক্তবর্ণ কতগুলি সংস্কৃত যুক্ত বর্ণের স্থানে আদেশ
রূপে বিহিত হইতে পারে তাহার একটা তালিকা নিম্নে প্রদত্ত হইল ।

প্রাকৃত যুক্তবর্ণ

সংস্কৃত স্বরূপ ।

ক = ক্কা, প্কা, কখ, ক্কা, কাঁ, ক্কা, ক্কা, কা ।

ক্ব = ক্কা, প্কা, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব, ক্ব ।

গ = গ্গ, গ্গ, গ্গ, গ্গ, গ্গ, গ্গ, গ্গ, গ্গ ।

গ্ঘ = গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ, গ্ঘ ।

ঙ = ঙ্গ, ঙ্গ ।

ঞ = ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ ।

চ্ছ = চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ, চ্ছ ।

জ = জ্জ, জ্জ, জ্জ, জ্জ, জ্জ, জ্জ, জ্জ, জ্জ ।

জ্জ = জ্জ, জ্জ ।

ঝ = ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ ।

ট = ট্ঠ, ট্ঠ, ট্ঠ, ট্ঠ ।

ড = ড্ঢ, ড্ঢ ।

ড্ঢ = ড্ঢ, ড্ঢ, ড্ঢ ।

ঘ = ঘ্ঘ ।

ফ = ফ্ফ ।

ষ = ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ, ঞ্চ ।

য্হ = য্হ, য্হ, য্হ, য্হ, য্হ ।

त्त = क्त, त्त, त्त, त्त, त्त, त्त, त्त ।

त्य = क्य, प्य, त्र, र्थं स्त, स्त ।

द्द = ग्द, ब्द, झ्द, द्द, द्द, व ।

द्ध = ग्ध, ब्ध, र्ध, ध्व ।

न्ध = ङ्घ (चिन्धं) ।

प्प = क्प, त्प, प्य, प्र, प्ल, ल्प, क्म, त्त ।

प्फ = क्फ, त्फ, ष्फ, ःफ, स्फ, ष्य, स्त ।

ब्ब = ग्ब, ड्ब, ह्ब, ब्ब, ब्ब, व्य ।

ब्भ = ग्भ, ड्भ, झ्भ, भ्य, भ्भ, भ्र, ह्भ ।

म्म = ड्म, ग्म, न्म, म्य, म्म, ल्म ।

म्ह = ष्म, ल्म, स्म, ह्म ।

रिस, रिह = र्श, र्ष, र्ह ।

ल्ल = ल्य, लं, ल्व, र्य ।

ल्ह = ह् ।

व्व = ह्, व्य, व्र, वं ।

स = र्श, श्र, श्व, स्त ।

स्त = श्म, श्य, व्य, ष, स्त, श्र, शं, श्व, र्ष, व्य, स्त, स्त ।

उपरि लोपः क ग ड त द प ष साम् ॥१॥

कादौनामष्टानामुपरि स्थितानां लोपो भवति । कस्य तावत् । भक्तं । सित्यन्नं । गस्य । सुद्धो । सिण्णो । डस्य ।

खगो । सज्जो । तस्य । उप्पलं । उप्पाओ । दस्य । सुग्गो ।
 सुग्गरो । पस्य । सुत्तो । पज्जत्तो । षस्य । गोट्ठी । णिट्ठुरो । सस्य ।
 खल्लिअं । णेहो ॥ भक्त । सिकथक । सुग्ध । खिग्ध । खड्ग ।
 षड्ज । उत्पल । उत्पात । सुद्ग । सुद्गर । सुप्त । पर्याप्त ।
 गोष्ठी । निष्ठुर । खलित । खेह ॥

क ग डानां तकारस्य दपषाणां च सस्य च ।

पदेषु परिलोपः स्यादष्टानामन्ययोगिनाम् ॥

उपरीत्यत्र संयुक्तेषूपरिस्थो हलुच्यते ।

तस्येत्युपरिलोपोऽयं सङ्घः समभिगम्यते ॥

उपरीत्यव्ययत्वेन षष्ठान्तं स्यादिदं पदम् ।

तदिहोपरि लोपोयं लक्ष्यो लक्ष्येषु तदयथा ॥

युक्तं जुक्तं कलोपोयं सुग्धं सुद्धमिदं गलुक् ।

षड्गः सगो डलोपोऽयं तलुगुत्पलमुप्पलं ॥

सुक्को सुग्गो दलोपोयं सुप्तं सुत्तमयं पलुक् ।

पृष्ठं पिठ्ठं षलोपोयं स्तम्भं तम्भमयं सलुक् ॥

युक्तवर्णेर उपरिस्थित (अर्थात् प्रथम स्थाने स्थित) क, ग, ड, त, द, प,
 व ङ सकारेर लोप इत्य । यथा—युक्त स्थाने जूढो; मुक्क, मुक्को; खड्ग,
 खग्गो; उँपात, उँप्राउ; मुक्त, मुग्गो; सुप्त, सुद्धो; गोष्ठी, गोट्ठी;
 खेह, णेहो; ईत्यादि ।

अधो मनयाम् ॥२॥

मकार नकार यकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां लोपो
 भवति । मस्य तावत् । तिगं । रस्ती । जुगं । वग्गी । नस्य ।

णगो । यस्य । सोम्यो । जोगो ॥ तिग्म । रश्मि । युग्म ।
वाग्मिन् । नग्न । सौम्य । योग्य ॥

अधः स्थितो हलुक्तोऽस्मिन्नधः शब्देन पूर्व्ववत् ।
मनयानामधः स्थानां संयुक्तेषु लुगुच्यते ॥
तिग्मं तिग्मं मलोपोऽयं लग्नं लग्नमयं नलुक् ।
आञ्चमज्जं यलोपोऽय मधोलोप इतीदृशः ॥
ननु चोपरि लोपेऽस्मिन् लुप्यते हलधः स्थितः ।
उपरिस्थस्त्वधोलोपे कुतस्तदिति चोच्यते ॥
उपपन्नमिवापाते हेत्वाभासवशादिदम् ।
निरूपिते तु निस्सारं शास्त्रं शीघ्रदनेरिव ॥
उपरीत्युपचारेण युक्तेषुक्तः पुरोगमः ।
तत् प्राथम्यं तयोर्गम्यं प्रत्युताध इतीदृशु ॥
पौरोगम्यं च शब्दानां पूर्व्वमुच्चारणं ननु ।
अनुगत्वं च यत्तेषां पूर्व्वमुच्चारणं विना ॥
पूर्व्वमुच्चार्यमाणस्य पश्चादपि लुकाविमौ ।
तस्मादुपरिलोपोऽयमधोलोपश्च युज्यते ॥
अनयोर्युगपत् प्राप्ती कौलुक् प्रभवतीति चेत् ।
अतोलोपस्तथादृष्ट्या युग्मं जुग्मं तदाभवेत् ॥

युक्तवर्णेर निम्नस्थित मकार, नकार ও যকারের লোপ হয়। যথা তিগ্ন স্থানে তিগ্গং; নগ্ন, গগ্গো; সৌম্য, সৌম্যো; ইত্যাদি। তিগ্ন, নগ্ন, যোগ্য প্রভৃতি শব্দে ১ম স্বত্র অনুসারে গকারের লোপ হইতে পারিত; তাহা না হওয়াতে ইহাই বুঝাইতেছে যে ২য় স্বত্রই বলবত্তর, অর্থাৎ যেখানে

एककाले उभय शूत्रेव प्राप्तिं हईवे सेथाने २य शूत्रेरइ कार्या हईवे, १म शूत्रेर कार्या हईवे ना ।

सर्वत्र लवराणाम् ॥३॥*

लकार वकार रेफाणां युक्तस्य उपर्यधः स्थितानां लोपो भवति । लस्य तावत् । उक्ता । वक्लं । विक्लवो । वस्य । लोह्यो । पिक्लं । रस्य । अक्को । सक्को ॥ उक्ता । वक्लल । विक्लव । लुब्धक । पक्क । अर्क । शक्क ॥

सर्वत्र लवराणां स्यादेष युक्तेषु लुग्विधिः ।

एषामुपरि चाधश्च सतां शब्देषु तदुच्यते ॥

प्लवः कल्पः पवो कप्यो पक्लं पिक्ल स्वयं सत्रं ।

भ्रमस्तीर्थं भमो तिल्यं लवराणां लुकः क्रमात् ॥

अन्योन्योपगमे तेषां लुप्येतोत्तर उत्तरः ।

पक्लं पक्लं व्रीहिर्मतो वीही यथा भवेत् ॥

अतः सर्वत्र लोपोऽयं लवयोः किन्तु भिद्यते ।

अधोलोपो यथा कक्लं कक्लं स्यात् कल्पकाव्ययोः ॥

अतएव ह्यधोलोपः प्रावत्यं महदश्रुते ।

अधोलोपविधा त्वेवं प्रमथ्यापि विजृम्भते ॥

सर्वत्रेति च न ग्लानिरधोलोप विधिर्बलात् ।

व्याप्तिं प्रदर्शनार्थाय सर्वशब्दोऽयमत्र हि ॥

तथा च दृश्यते लोके सर्वशुक्ला सरस्वती ।

इत्युक्ते सति तारादि कार्णां तस्या न वाधते ॥

* पाठोच्छ्रय—सर्वत्र लवराणाम् ॥ ७ ॥

युक्त वर्णের উপরি ও अधःस्थित ल, व, ও रकाबेব প্রায় লোপ হয়। যথা—প্রব, স্থানে পবো, কল্পস্থানে কপ্লো, পকস্থানে পিক্কাং. স্বয়ম্ স্থানে সঅং, ভ্রম স্থানে ভমো, তীর্থ স্থানে তিথং, ইত্যাদি। ল, ব, ও র এই তিন বর্ণের মধ্যে পরবর্তী কোনওটাব লুপ্তিসম্ভাবনা থাকিলে, পূর্ব বর্তীটী বাঁচিয়া যাইবে; অর্থাৎ লকার ও বকারেব যুগপৎ লুপ্তি সম্ভাবনা ঘটিলে বকাবেবই লোপ হইবে, লকাবের হইবে না; সেইরূপ বকাব ও বকাবের যুগপৎ লুপ্তি সম্ভাবনা ঘটিলে রকারেবই লোপ হইবে বকারেব হইবে না। যথা—পল্পল স্থানে পল্পলং, সৰ্ক স্থানে সৰ্কা, ইত্যাদি। আবাব লকাব ও বকাবের মধ্যে যেটী নিম্নে থাকিবে তাহাবই লোপ হইবে। যথা পল্পল স্থানে পল্পলং। সমস্ত লোপবিধির মধ্যে অধোলোপ বিধিই প্রবল। বর্তমান সূত্রে সৰ্কত্র শব্দ ব্যাপ্তি প্রদর্শনের নিমিত্ত গৃহীত হইয়াছে।

द्रे रो वा ॥४॥

द्रग्रब्धे रेफस्य वा लोपो भवति । द्रोहो । द्रीहो । चंदी ।
चंद्री । रुहो । रुद्री ॥ द्रीह । चन्द्र । रुद्र ॥

द्र ग्रब्धस्य तु रेफस्य विभाषा लोप इत्यति ।

चन्द्रस्योन भवेच्चन्दी पक्षे चन्द्रो निगम्यते ॥

युक्तवर्ण द्वकारस्थित रकारेव लोप विकल्पात्तु । यथा चन्द्र স্থানে চন্দো ও চন্দ্রো ।

सर्वत्र तुल्येषु अः ॥५॥*

सर्वत्र तुल्येषु ग्रब्धेषु अकारस्य लोपो भवति । सर्वत्रो ।
सर्वत्र । जानातिर्यत्र एवं रूपद्वयत्र अलोपः ॥

সর্বত্র সত্ৰশব্দস্য জকারস্য লুগুচ্যতে ।

সর্বত্রস্তেন সৰ্ব্বাঙ্গো সাট্ৰশ্যং স্ত্বত্বমন্ততঃ ॥

সর্বত্র, ইঞ্জিত্র প্রভৃতি যে সকল শব্দের অন্তে “ত্র” আছে সেই সকল শব্দের ত্র-কাব স্থিত ঞ-বর্ণের লোপ হয় । যথা সর্বত্র স্থানে সৰ্ব্বত্রো ; ইঞ্জিত্র, ইঞ্জিত্রো ; ইত্যাদি ।

শ্মশ্রু শ্মশানযো রাঢ়েঃ ॥৬॥

শ্মশ্রু শ্মশানযোঃ শব্দযোরাঢ়েৰ্বর্ণস্য লোপো ভবতি । মন্স্র ।
মসাণং । শ্মশ্রু । শ্মশান ॥

শ্মশ্রু শ্মশানযোরাঢ়েৰ্বর্ণস্য কথ্যতে ।

শ্মশ্রুমন্স্র শ্মশানং চ মসাণং বাগ্বিদৌ বিদুঃ ॥

শ্মশ্রু ও শ্মশান শব্দের আদি শকারের লোপ হয় । মন্স্র, মসাণং ।

মধ্যাক্ৰে হস্য ॥৭॥

মধ্যাক্রশব্দে হকারস্য লোপো ভবতি । মজ্ভক্ষৌ ॥

মধ্যাক্র ইতি শব্দে যো হকার ইহ দৃশ্যতে ।

লোপঃ স্যাত্তস্য মধ্যাক্রো মজ্ভক্ষৌ কথ্যতে বুধৈঃ ॥

মধ্যাক্র শব্দে হকারের লোপ হয় । মজ্ভক্ষৌ ।

ক্ক ক্ক ক্কান্ নলমাং স্থিতিরুর্ধ্বম্ ॥৮॥

ক্ক ক্ক ক্ক ইত্যেতেষ্বধঃ স্থিতানাং নকার লকার মকারাণাং
স্থিতিরুর্ধ্বমুপরিষ্ঠান্বতি । ক্কস্য । পুণ্ড্রো । অপরো

ह्यस्य । कल्हारं । अल्हादो । ह्यस्य । बम्हणो ॥ पूर्वाङ्ग ।
अपराङ्ग । कङ्कार । आङ्गाद । आङ्गाण ॥

ङ्गस्य ह्यस्यापि च ह्यस्य सम्बद्धानामिह स्थितिः ।

नलमानां भवेदूर्ध्वं सुपरीत्यवगम्यताम् ।

वङ्गिर्वण्हीति कङ्कारं कल्हारमभिधीयते ॥

ह, ह्य, क, এই তিনটি যুক্ত বর্ণে স্থিত ন, ল ও মকাবের উর্দ্ধস্থিতি হয় । যথা—পূর্বারূ স্থানে পুঙ্গণহে, আঙ্গাদ স্থানে অন্হাদো, ব্রঙ্কা স্থানে বম্হা ইত্যাদি ।

युक्तस्य ॥६॥

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनु
क्रमिष्यामी युक्तस्येत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति अस्थिति अद्वो ।
युक्तग्रहणं हलोऽन्त्यस्य मा भूत् ॥

युक्तस्येत्वधिकारोऽयमा परिच्छेदपूरणात् ।

यदितोऽनुक्रमाद् वक्ष्यत्यूर्ध्वं युक्तस्य तद्भवेत् ॥

এই পরিচ্ছেদের শেষ পর্য্যন্ত যে সকল বিধি সংকলিত হইবে তাহা যুক্তবর্ণে প্রযোজ্য ইহাই বৃত্তিতে হইবে ।

ष्टस्य ठः ॥१०॥

ष्ट इत्यस्य ठकारो भवति । लट्टी । दिट्टी ॥ यष्टि । दृष्टि ॥

षयुक्तस्य टकारस्य ठकारः स्यात् पदे पदे ।

यष्टिर्निगद्यते लट्टी विष्टरं विष्टरं विदुः ॥

ठकारे स्थाने ऋकारे ठकारे इति । यथा—यष्टि स्थाने लट्ठी ।

अस्थिनि ॥११॥ *

अस्थि शब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । अट्ठी ॥
 अस्थीति यः स्थितः शब्दः तस्य युक्तस्य ठो भवेत् ।
 अतिदेशेन तेनास्थि मङ्गिरट्ठी निगद्यते ॥
 अस्थि शब्दे युक्तवर्ण स्थाने ठकारे । अट्ठी ।

स्तस्य थः ॥१२॥

स्त शब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपावादः । हत्यो ।
 समत्यो । थुई । थबओ । कोत्युहो ॥ हस्त । समस्त । स्तुति ।
 स्तबक । कौस्तुभ ॥

स-युक्तस्य तकारस्य थत्वमुक्तं पदे पदे ।

हस्ती हत्यो मतः स्वस्ति सत्यि स्याद् वस्तु वत्यु च ॥

स्तकारे स्थाने थकारे इति । यथा हस्त स्थाने हत्यो । प्रथम सूत्रे
 युक्तवर्णनेर उपरिस्थित सकारे ७ थकारे लोप विहित इति । १० म ७
 १२ म सूत्रे ताहार अपवाद विधि । (परिशिष्टे द्रष्टव्य) ।

न स्तम्बे ॥१३॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तम्बो ॥

स्तम्बशब्दे स्त इत्यस्य थादेशः प्रतिषिध्यते ।
तत्र तूपरिलोपेन स्तम्बं तम्बं विदुर्बूधाः ॥

स्तम्ब शब्दे स्तकार स्थाने थकार ह्य ना । सूत्रवाङ् एथाने प्रथम सूत्र
अनुसावे सकार लोप ईहेवे । तस्मात् ।

स्तम्भे खः ॥१४॥

स्तम्भ शब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खम्भो ।
स्तम्भ शब्दे स्त इत्यस्य खकारादेश इष्यते ।
थकारस्यापवादेन स्तम्भं खम्भं प्रचक्षते ॥

स्तम्भ शब्दे स्तकार स्थाने थकार ह्य । तस्मात् ।

स्थाणावहरे ॥१५॥

स्थाणु शब्दे युक्तस्य खकारो भवति । अहरे । हराभि-
धेये न भवति । स्थाणू । अहरे इति किम् ? थाणू । हरे ॥
स्थाणु शब्दे तु युक्तस्य खः स्याद् वा ये त्वनोश्चरे ।
स्थाणुः स्थाणू हरे वाच्ये स्थाणुं थाणुं प्रचक्षते ॥

थाणू शब्देन युक्तवर्ण स्थाने थ ह्य, किञ्च हरे अर्थे ह्य ना । थाणू ।
ह्य अर्थे थाणू ।

स्फोटके च ॥१६॥

स्फोटके च युक्तस्य खकारो भवति । खोड़भी ॥

स्फोटके चापि युक्तस्य खकारत्वं विधीयते ।

अतः स्फोटक इत्येष विदग्धैः खोङ्ग्रो मतः ॥

स्फोटिक शब्दे युक्तवर्ण स्थाने खकार इत्यत्र । खोङ्गो ।

यं-शय्याभिमन्युषु जः ॥१७॥

यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति ।
कज्जं । सेज्जा । अहिमज्जू ॥ कार्य्यं । शय्या । अभिमन्यु ॥

रेफ युक्त यकारस्य जकारादेश इत्यति ।

शय्या शब्देऽभिमन्यौ च युक्तयोरथ तद् यथा ॥

यस्य रेफ युजस्तावत् कार्य्यं कज्जं विदुर्बुधाः ।

शय्या सेज्जाऽभिमन्युः स्यादहिमज्जू विधेरतः ॥

रेफयुक्त यकार स्थाने एवम् शय्या ऽ अभिमन्यु शब्देः युक्तवर्ण स्थाने
जकार इत्यत्र । यथा—कार्य्यं स्थाने कज्जं, शय्या स्थाने सेज्जा, अभिमन्यु स्थाने
अहिमज्जू, इत्यादि ।

तूर्य्यं धैर्य्यं सौन्दर्याश्चर्य्यं पर्य्यन्तेषु रः ॥१८॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं । धौरं । सुन्देरं ।
अच्छेरं । पेरन्तं ॥

रेफयुक्तस्य यस्येह तूर्य्यं रेफोविधीयते ।

धैर्य्यं सौन्दर्य्यं आश्चर्य्यं पर्य्यन्तेऽपि च तद् यथा ।

तूरं धौरं च सुन्देरं तद्वदच्छेरमेव च ।

पेरन्तो वेति विज्ञेयो स्तूर्याद्याः पञ्च चूरिभिः ॥

तूर्या, दैर्घ्या, सौन्दर्या, आश्चर्या, ओ पर्यास्तु शब्दे र्य-भाग स्थाने रकाव
हय। तूवः, धीरः, सुन्देवः, अछेवः, पेरस्तुः।

सूर्ये वा ॥१६॥

सूर्य्य शब्दे र्यकारस्य रकारो वा भवति । सूरौ ।
सुज्जो ॥

सूर्य्य शब्दे विकल्पेन र्यस्य रेफत्वमुच्यते ।

सूर्य्यस्तेन भवेत् सूरौ पक्षे सुज्जो निगद्यते ॥

सूर्या शब्दे र्यकाव स्थाने विकल्पे रकाव हय । सूरौ । सुज्जो ॥

चौर्य्य समेषु रिञ्चं ॥२०॥*

चौर्य्य समेषु शब्दे षु र्यस्य रिञ्चं भवति । चोरिञ्चं । सोरिञ्चं ।
वीरिञ्चं । चौर्य्य । शौर्य्य । वीर्य्य । समग्रहणाद् आकृतिगणोऽयम् ॥

रिञ्चमित्थयमादेशः स्याच्चौर्य्य सदृशेष्विह ।

चौर्य्यं चोरिञ्चमौकारादुत्तरः सदृशः स्मृतः ॥

चौर्या, शौर्या, वीर्या, प्रभृति शब्देषु र्या स्थाने "रिञ्च" हय । यथा—
चोविञ्चं, सोरिञ्चं, वीरिञ्चं । आकृतिगण । कात्यायनेन मते औकाबेव
पववर्ती र्याभाग मात्रेइ वर्तमान विधि प्रयोञ्जा ।

पर्यस्त पर्याण सौकुमार्येषु लः ॥२१॥

एषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्यं । पल्लाणं । सोअमल्लं ॥

लत्व पर्यस्त पर्याण सौकुमार्येषु कथ्यते ।

पल्लत्यमपि पल्लाणं सोअमल्लं त्रयः क्रमात् ॥

पर्याण, पर्याण ७ सौकुमार्या शब्देन र्वाङ्ग स्थाने ल ह्य । पल्लत्यं,
पल्लाणं, सोअमल्लं ।

तस्य टः ॥२२॥

त इत्यस्य स्थाने टकारो भवति ॥ केवट्टो णट्टो ।
णट्टई ॥ कैवर्त्तक । नर्त्तक । नर्त्तकी ॥

विहिता रेफयुक्तस्य तकारस्य टकारता ।

कैवर्त्तस्तेन केवट्टो नर्त्तकस्यापि णट्टो ॥

त स्थाने ट ह्य । यथा—कैवर्त्त स्थाने केवट्टो ।

पत्तने ॥२३॥

पत्तन शब्दे युक्तस्य टकारो भवति । पट्टणं ॥

पत्तने चापि युक्तस्य तकारस्य टकारता ।

तत उक्तं पत्तनं हि पट्टणं वाग्विदो विदुः ॥

पत्तन शब्देन युक्तवर्ण स्थाने टकार ह्य । पट्टणं ।

न धूर्त्तादिषु ॥२४॥

धूर्त्तं इत्येवमादिषु तस्य टकारो न भवति । धुत्तो ।
कित्तो । वत्तमाणं । वत्ता । आवत्तो । संवत्तञ्चो । णिवत्तञ्चो ।
वत्तिञ्चा । अत्तो । कत्तरी । मुत्ती ॥ धूर्त्तं । कीर्त्तिं । वर्त्तमान ।
वात्ता । आवर्त्तं । संवर्त्तक । वर्त्तिका । आर्त्तं । कर्त्तरौ । मूर्त्तिं ॥

धूर्त्तादिषु त्तं इत्यस्य टादेशः प्रतिषिध्यते ।

धूर्त्तीं निगद्यते धुत्तो कर्त्तरौ चापि कत्तरी ॥

धूर्त्तः कीर्त्तिश्च संवर्त्तो मूर्त्तिं वार्त्तिकं पूर्त्तयः ।

वार्त्तान्तं वर्त्तकश्च कर्त्तरौवर्त्तिकात्तयः ॥

कर्त्तनं कार्त्तिकेयश्च हर्त्ता कर्त्ता च कीर्त्तनम् ।

मातङ्गो वर्त्तनं चेति धूर्त्तादिः स्यादयंगणः ॥

धूर्त्तादि शब्दे त्तं स्थाने ट ह्य ना । यथा—धुत्तो । धूर्त्तादिगण—धूर्त्त,
कीर्त्ति, संवर्त्त, मूर्त्ति, वार्त्तिक, पूर्त्ति, वार्त्ता, आनर्त्त, वर्त्तक, कर्त्तरी, वर्त्तिका,
आर्त्ति, आर्त्त, कर्त्तन, कार्त्तिकेय, हर्त्ता, कर्त्ता, कीर्त्तन, मातङ्ग, वर्त्तन, आवर्त्त,
निवर्त्तक ।

गर्त्ते ङः ॥२५॥

गर्त्तं शब्दे त्तस्य ङकारो भवति । गङ्गो ॥

गर्त्तं शब्दे त्तं इत्यस्य पूर्वसूत्रापवादतः ।

विधीयते ङकारत्वं गर्त्तं गङ्गं विदुर्बुधाः ॥

गर्त्तं शब्दे त्तं स्थाने ङ ह्य । गङ्गो । २२३ सूत्रेण अपवाद ।

गर्हभ संमर्हं वितर्हिं विच्छर्हिं षु र्दस्य ॥२६॥*

एतेषु र्दस्य उकारो भवति । गड्डहो । संमड्डो । विअड्डो ।
विछड्डो ॥

गर्हभे च संमर्हे च वितर्हिं च उकारता ।

विच्छर्हेऽपि सरिफस्य दकारस्य विधोयते ॥

गड्डहो चैव संमड्डो विअड्डो च तथा पुनः ।

विछड्डो चेति विज्ञेयाश्चत्वारो गर्हभादयः ॥

गर्हभ, संमर्ह, वितर्हि, ओ विच्छर्हि शब्दे र्द स्थाने ड ह्य । यथा—गड्डहो,
संमड्डो, विअड्डो, विछड्डो ।

—

त्यथ्यद्यानां च छ जाः ॥ २७ ॥

त्य थ्य द्य इत्येतेषां च छ ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति ।
त्यस्त्र । णिञ्चं । पञ्चच्छं । थ्यस्य । रच्छा । मिच्छा । पच्छं ।
द्यस्य । विज्जा । वेज्जं । नित्य । प्रत्यञ्च । रथ्या । मिथ्या ।
पथ्य । विद्या । वेद्य ।

त्यथ्यद्यानां तु युक्तानां च छ जा विहिताः क्रमात् ।

सत्यं सञ्चं मतं रथ्या रच्छा विद्युञ्च विज्जला ॥

ता, था ओ छ स्थाने यथाक्रमे च, छ, ओ ज ह्य । यथा—नित्य स्थाने
णिञ्चं, मिथ्या स्थाने मिच्छा, विद्या स्थाने विज्जा, इत्यादि ।

ध्यह्योर्भः ॥ २८ ॥ *

ध्य ह्य इत्येतयोः स्थाने भकारो भवति । ध्यकारस्य ।
मज्भं । अज्भाषो । ह्यस्य । वज्भशो । गुज्भशो ॥ मध्य ।
अध्याय । वाह्यक । गुह्यक ॥

ध्यह्ययोरुच्यते भत्वं सामान्येन पदे पदे ।

मध्यमो मज्भमो तद्वत् सद्यं सज्भं निगद्यते ॥

ध्यकार ओ शकार शाने वाकाव ह्य । यथा—मथा शाने मज्भो, मथ
शाने मज्भो, इत्यादि ।

ष्क स्क् च्वां खः ॥ २९ ॥ *

ष्क स्क् च्वाणां खकारो भवति । ष्कस्य । मुक्खं ।
पोक्खरो । स्कस्य । खन्दी । खन्धो । च्चस्य । खदी ।
जक्खो ॥ मुष्क । पुष्कर । स्कन्द । स्कन्ध । च्चत । यच्च ॥

ष्क स्क्च्वाणां हि युक्तानां खकारादेश उच्यते ।

भास्करो भक्खरो निष्कं णिक्खं रक्षति रक्खइ ॥

क्, क्, ओ क् शाने थ ह्य । यथा—मूक् शाने म्क्थं, क्न्द शाने थन्तो,
यक् शाने जक्थो ; इत्यादि ।

अच्चादिषु छः ॥३०॥

अच्चादिषु च्चकारस्य छकारो भवति ॥ अच्ची । लच्ची ।

कुषो । ह्योरं । कुहो । उच्छित्तो । सरिच्छं । उच्छू । उच्छा ।
 हारं । रिच्छो । मच्छिभा । कुत्रं । कुरं । छेत्तं । वच्छो ।
 दच्छो । कुच्छी ॥ अक्षि । लक्ष्मी । क्षुष । क्षौर । क्षुब्ध ।
 उत्क्षिप्त । सटक्ष । इक्ष । उक्षन् । क्षार । ऋक्ष । मक्षिका ।
 क्षुत् । क्षुर । क्षेच । वक्षस् । दक्ष । कुक्षि ॥ इत्येवमादयः ॥

अस्यादिषु पदेषु स्यात् क्षस्य छत्वं यथा किल ।

अक्षि वक्ष्यमच्छीति क्षेचं छेत्तं क्षमा क्षमा ॥

अक्षि क्षेत्वाक्षर क्षौर क्षिमेक्षु क्षुत् क्षमा क्षराः ।

ऋक्ष क्षार सटक्षाश्च लक्ष्मीः कुक्षिश्च मक्षिका ॥

पक्षः क्षुषो मृगाक्षी च स्यादस्यादिरयं गणः ।

क्षमा शब्द स्त्रितिक्षायां सन्नक्ष्यादिषु वर्तते ॥

अक्ष्यादि शब्दे क्षकारे शाने छकारे इत् । यथा—अच्छी । अक्ष्यादिगण—
 अक्षि, क्षेत्, अक्षव, क्षीव, क्षिथु, ऐक्ष, क्षुर, क्षुं, क्षमा, क्षक, क्षाव,
 सटक्ष, लक्ष्मी, कुक्षि, मक्षिका, पक्ष, क्षुष, मृगाक्षी, उक्षन्, उक्षिथु, दक्ष,
 ऐत्यादि । आकृतिगण ।

क्षमा वक्ष क्षणेषु वा ॥३१॥

एतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा ॥ क्षमा । खमा ।
 वच्छो । कक्षो । छणं । खणं । वक्ष शब्दे ऋक्षकारस्य अकारे
 क्षते (वुच्छो—मृच्छकटिके), क्षण शब्दे च उत्सवाभि-
 धायिनि छत्वमिष्यते ॥

ह्रस्वा इत्यक्षरेण शब्देषु विभाषा ह्रस्वमुच्यते ।

ह्रस्वा ह्रस्वा वा ख्रस्वा वा स्याद् वच्छी रुक्खी ह्रस्वो ख्रस्वो ॥

सह स्वेन न ह्रस्वं ह्रस्वे भूयः क्षणेऽपि च ।

वाच्ये कालांशके चैव विभाषा तु व्यवस्थया ॥

क्षी, वृक्ष और क्षण शब्दे क्षकार स्थाने विकल्पे ह्रस्वाव है। यथा—क्षी स्थाने ह्रस्वा, ख्री; वृक्ष स्थाने वच्छी, रुक्खी; क्षण स्थाने ह्रस्व, ख्रस्व। वृक्ष शब्देव श्रस्वाव स्थाने यथन अकार है एवम् क्षण शब्द यथन ईर्षवार्थ बोधक है, तथनई क्षकार स्थाने ह्रस्वाव है, अग्रथा है ना। सूत्रवाः एहं दुहं स्थले विभाषा व्यावस्थित।

अप पञ्च विस्मयेषु म्हः ॥३२॥*

अ इत्येतस्य पञ्च विस्मय शब्दयोश्च युक्तस्य "म्ह"-कारो भवति ॥ अस्य । गिम्हो । उम्हा । पम्हो । विम्ह्वो । श्रीम् । उष्मा । पञ्चम् । विस्मय ॥

अ इत्यस्य च युक्तस्य पञ्चविस्मययोरपि ।

संयुक्तो हो भवेत्तेन गिम्हो पम्हो च विम्ह्वो ॥

अकार स्थाने एवम् पञ्चम् उ विस्मय शब्देर युक्तवर्ण स्थाने म्ह-कार है। गिम्हो, पम्हो, विम्ह्वो ॥

ह्रस्व-स्र-ष्वा-क्षी-स्त्रां ण्हः ॥३३॥

ह्रस्वादीनां ण्ह इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्व । वण्हो ।

जण्ह । स्रस्य । ग्हाणं । पण्हुदं । णस्य । विण्ह । कण्हो ।
 क्षस्य । मण्हं । तिण्हं । श्रस्य । पण्हो । सिण्हो ॥ वह्नि ।
 जह् । स्नान । प्रस्रत । विष्णु । कृष्ण । श्रक्ष । तीक्ष्ण । प्रश्र ।
 शिश्र ॥

ह्रस्व णानां क्ष इत्यस्य श्र इत्यस्य विधीयते ।

मणकार हकारत्वं पञ्चानामिह तद् यथा ॥

निह्रवः स्रपनं विष्णुरभोक्ष्णं शिश्र इत्यपि ।

णिण्हवो ग्हावणं विण्ह अहिण्हं सिण्हमेवच ॥

ह्र, श्र, स्र, कृ, उ श्र एहि पाँचटी युक्तवर्ण श्राने ग्हा आदेश इय । यथा—
 वह्नि श्राने वण्ही ; स्नान, ग्हाणं ; कृष्ण, कण्हो ; तीक्ष्ण, तिण्हं ; प्रश्र,
 पण्हो ; इत्यादि ।

चिह्न न्यः ॥३४॥

चिह्न शब्दे युक्तस्य न्य इत्ययमादेशो भवति । चिन्धं ॥

चिह्न शब्दे तु युक्तस्य न्य इत्यादेश उच्यते ।

प्रायोलोपादिहादेशे चिह्न मिन्धं प्रचक्षते ॥

चिह्न शब्देर युक्त वर्ण श्राने क आदेश इय । चिह्नः । (२।२२ सूत्र
 द्रष्टेवा ।)

षस्य फः ॥३५॥

षकारस्य फकारादेशो भवति । पुष्फं । सष्फं ।
 णिष्फाषो । पुष्प । शष्प । निष्पाय ॥

ष्य इत्यस्य फकारः स्यात् सामान्येन पदे पदे ।

पुष्पितं पुष्पिञ्चं विद्यात् गौष्पतिं चापि गिष्पद् ॥

अकारे स्थाने फकारे ह्य । यथा—पुष्पे स्थाने पुष्पे ।

स्यस्य सर्व्वत्र स्थितस्य ॥३६॥ *

स्य इत्येतस्य सर्व्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति ।
फंसो । फन्दणं ॥ स्यर्षं । स्यन्दनं ॥

स-युक्तस्य पकारस्य फकारत्वं विधीयते ।

स्यर्षं स्यष्टौ फंसो फट्टो आस्यदं विदुरप्फञ्चं ॥

ष्य स्योः फ इति वक्तव्ये तन्त्रेणैवात्र शासने ।

कृतो योगविभागोऽयं योगभेदेन युक्तयोः ॥

पदेषु आदि, मध्यं अत्र सर्व्वत्र स्थिते अकारे स्थाने फकारे ह्य । यथा—
अर्षं स्थाने फंसो ।

सि च ॥३७॥

स्यस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाङ्गिसिद्धौ ।
प्रतिस्यद्धिन् ।

अकारे स्थाने क्वचित् सि ह्य । यथा—प्रतिअङ्गौ स्थाने पाङ्गिसिद्धौ ।

ବାଘ୍ଯେଽସ୍ତୁଣି ହଃ ॥୩୮॥

ବାଘ୍ଯଶବ୍ଦେ ଷ୍ଯ ଚ୍ଯତ୍ୟେତସ୍ୟ ହକାରୋ ଭବତି ଅସ୍ତୁଣି ବାଘ୍ଯେ ।
 ବାହୋ । ଅସ୍ତୁଣି କିମ୍ ? ବପ୍ଫୋ । ବାଘ୍ଯ । ଓଞ୍ଚନ୍ ॥
 ବାଘ୍ଯେ ଯୁକ୍ତସ୍ୟ ହତ୍ଵଂ ସ୍ୟାଦ୍ଗମ୍ୟମାନେଽସ୍ତୁଣି ଫ୍ଫଟମ୍ ।
 ବାଘ୍ଯୋ ବାହୋ ତଥାବପ୍ଫୋ ବାଘ୍ଯସ୍ତ୍ୟୋଽପାର୍ଥତା ଯଦି ॥

ଅଞ୍ଚ ଅର୍ଥେ ବାଞ୍ଚ ଶବ୍ଦେବ ଯୁକ୍ତବର୍ଗ ସ୍ଥାନେ ହକାର ହୟ, ଓଞ୍ଚା ଅର୍ଥେ ଓଞ୍ଚେଂ ସୂତ୍ର
 ଅନୁସାବେ ଫକାର ହୟ । ବାହୋ, ବପ୍ଫୋ ।

କାର୍ଷାପଣେ ॥୩୯॥*

କାର୍ଷାପଣଶବ୍ଦେ ଯୁକ୍ତସ୍ୟ ହକାରୋ ଭବତି । କାହାବଣୋ ।
 କାର୍ଷାପଣ ପଦେ ଚାପି ଯୁକ୍ତସ୍ୟାତ୍ଵ ବିଧୀୟତେ ।
 ହତ୍ଵଂ କାର୍ଷାପଣଂ ତେନ କାହାବଣମୁଦାହତମ୍ ॥

କାର୍ଷାପଣ ଶବ୍ଦେ ଯୁକ୍ତବର୍ଗ ସ୍ଥାନେ ହକାର ହୟ । କାହାବଣୋ ।

ଅ ଥ୍ଵ ସ୍ଵ ଫାଂ ଛଃ ॥୪୦॥†

ଏତେଫାଂ ଛକାରୋ ଭବତି । ଅସ୍ଵସ୍ୟ । ପଞ୍ଚିଞ୍ଚମଂ । ଅଞ୍ଚ୍ଚେରଂ ।

* ପାଠାନ୍ତର—କାର୍ଷାପଣେ ॥ ୩୯ ॥

† ୩୧୦, ୩୧୨, ୩୨୨, ୩୩୫, ୩୩୬, ଓ ୩୪୦ ସୂତ୍ର ସ୍ଥାନେ ନିୟମିତ୍ଵିତ୍ଵ ଏକଟୀ ସୂତ୍ର
 ଅନ୍ୟତମ କରା ଯାହିତେ ପାରେ ।

ବନ୍ଧା—“ଓଞ୍ଚବର୍ଗ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଉଚ୍ଚପ୍ରାଣ ବର୍ଗେର ବହାଞ୍ଚାଂଗତା ହୟ ଓ ଓଞ୍ଚବର୍ଗେର ଲୋପ ହୟ
 ଏବଂ “ଞ୍ଚ” ଓ “ଞ୍ଚ” ସ୍ଥାନେ ଛ ହୟ ।”

त्स्य । वच्छो । वच्छरो । प्स्य । लिच्छा । जुगुच्छा ॥
पश्चिम । प्राश्चर्ये । वत्स । वत्सर । लिप्सा । जुगुप्सा ॥

श्चत्स प्सानां चयाणां च छकारादेश इत्यते ।

पश्चात् कुत्साऽप्सराश्चेति पच्छा कुच्छाऽच्छरा क्रमात् ॥

*४, २९, ७ अ श्राने छ ह्य । यथा—पश्चात् श्राने पच्छा ; कुत्सा,
कूच्छा ; लिप्सा, लिच्छा ; ईजादि ।

वृश्चिके च्छः ॥४१॥*

वृश्चिक शब्दे युक्तस्य च्छकारादेशो भवति । विञ्चुञ्चो ॥

चकार सहितं छत्वमुक्तं युक्तस्य वृश्चिके ।

ततो वृश्चिकमिच्छन्ति विच्छ्रं शब्दकोविदाः ॥

वृश्चिक शब्दे युक्तवर्ण श्राने छ (च्छ) ह्य । विञ्चु, ७ । विच्छु, ७ ।

नोत्सुकोत्सवयोः ॥४२॥

एतयोः त्स इत्यस्य छकारो न भवति । श्चत्स प्सां छ इति
प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उस्सुञ्चो । ऊसुञ्चो ॥ उस्सञ्चो, ऊसञ्चो ॥

न त्सस्य भवति छत्वमुत्सुकोत्सवयोः ।

उत्सुक श्चोत्सवश्च स्वादुस्स, चो पुनरुस्सञ्चो ॥

উৎস্বক ও উৎসব শব্দেব ৎস স্থানে ছ হয় না। উৎস্বও, উৎস্বও ;
উৎসবো, উৎসও।

ন্মো ম: ॥৪৩॥

ন্মকারস্য মকারো भवति । अधोलोपे प्राप्ते पतिषेध-
विधिः । जन्मो । वन्महो ॥ जन्म । मन्मथ ॥

মকার: কেবলোঃত্ব স্যান্মকারস্য নকারিণ: ।

যন্মযো জন্মত্রো বাণ্যো মন্মথো বন্মহো তথা ॥

ন্মকার স্থানে মকার হয়। ২য় স্বত্র অনুসারে অধো মকারের লোপ
হওয়া উচিত ; কিন্তু এই অপবাদবিধি তাহাব প্রতিষেধ করিতেছে। যথা—
জন্ম স্থানে জন্মো, ইত্যাদি।

न्न च पञ्चाशत् पञ्चदशेषु णः ॥४४॥

न्न च इत्येतयोः पञ्चाशत् पञ्चदशयोश्च युक्तस्य णकारो
भवति । न्नस्य । पञ्जुस्यो । न्नस्य । जस्यो । विष्णायं । पञ्चासा ।
पञ्चरहो ॥ प्रद्युन्न । यन्न । विज्ञान । पञ्चाशत् । पञ्चदश ॥

न्न च্যোर्वিहितং णत्वं सूत्रेऽस्मिन् खलु युक्तयोः ।

पञ्चाशत् पञ्चदशयोरपि युक्तस्य तदयथा ॥

निम्नं ज्ञानं च पञ्चाशदथ পञ্চদশে ত্বমী ।

শিষ্যং ণায়ং চ পঞ্চাশা তথা পঞ্চরহো ক্রমাৎ ॥

अं ओ ऊरु स्थाने एवं पक्षदशं ओ पक्षदशं शब्देर युक्तवर्ण स्थाने न ह्य ।
यथा निम्न, गिह्णं ; यञ्ज, जङ्गो ; पक्षदश, पञ्जवहो ; पक्षदशं, पञ्जासा ।

तालवृन्ते णटः ॥४५॥

तालवृन्ते युक्तस्य णटो भवति । तालवेण्टञ्च ॥

तालवृन्ते न्त इत्यस्य णट इत्यादेश उच्यते ।

तेनेह तालवृन्तं तु तालवेण्टं प्रचक्षते ॥

तालवृन्त शब्दे युक्तवर्ण स्थाने ण्ट ह्य । तालवेण्टं ।

भिन्दिपाले णडः ॥४६॥

भिन्दिपाल शब्दे युक्तस्य णड इत्ययमादेशो भवति ॥

भिण्डिपालो ॥

भिन्दिपाल पदे चापि णडो युक्तस्य विधीयते ।

भिन्दिपालं विदुस्तस्माद् भिण्डिपालं विचक्षणाः ॥

भिन्दिपाल शब्दे युक्तवर्ण स्थाने ण्ड ह्य । भिण्डिपालो ।

विह्वले भहौ वा ॥४७॥*

विह्वल शब्दे युक्तस्य भकार हकारो वा भवतिः । विह्वलो ।

वीह्वलो ॥

भत्वं विह्वल शब्दे ऽस्मिन् विकल्पेन विधीयते ।
विह्वलं तेन वेव्भलं पक्षे वीह्वलमुच्यते ॥

विह्वल शब्देव युक्तवर्ण स्थाने विकल्पे भकाव ओ हकाव ह्य । वेवुलो,
वीहलो ।

आत्मनि पः ॥४८॥

आत्मनि युक्तस्य पकारो भवति । अप्पा ॥
आत्मन् शब्दे तु युक्तस्य पत्वमुक्तं विकल्पतः ।
अप्पा पक्षे भवेदन्ता तत्राधोलोपलक्षणात् ॥

आयन् शब्दे युक्तवर्ण स्थाने विकल्पे प ह्य । अप्पा, अत्ता ।

कस्य ॥४९॥

क इत्येतस्य पकारो भवति । रूप्यं । रूपिणौ ॥ योग-
विभागो नित्यार्थः । रुक्म । रुक्मिणौ ॥

क-युक्तस्य मकारस्य पत्वं स्यादविकल्पतः ।
रुक्मं रूप्यं विजानीयाद्रुक्मिणौ चापि रूपिणौ ॥

रुक्म स्थाने नित्यं प ह्य । यथा—रुक्मिणी स्थाने रुक्मिणी ।

द्वित्वविधिः ।

श्रीषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥५०॥

युक्तस्य यी श्रीषादेशभूतो तयोर्गनादौ वर्त्तमानयो द्वित्वं भवति ॥ श्रीषस्य तावत् । भुत्तं । मग्गो । आदेशस्य । लट्ठी । दिट्ठी । हत्थो । अनादाविति किम् ? खलिअं । खन्धो । थवन्धो ॥ भुक्त । मार्गं । यष्टि । दृष्टि । हस्त । खलित । स्तम्भ । स्तवक ॥

उपर्यादिषु लोपेषु श्रीषो युक्तस्य यो भवेत् ।

आदेशश्च तयोर्द्वित्वमनादौ वर्त्तनोः स्मृतम् ॥

श्रीषस्य द्वित्वमग्निः स्यादग्नी ग्राम्यति सम्राट् ।

आदेशस्य पुनः पुष्पं पुष्पं स्यादस्तु वत्यु च ॥

अनादिभूत शेष ७ आदेशेशे द्वित्वं द्वित्वं द्वित्वं द्वित्वं । लोपेव पव युक्त वर्णेशे ग्राह्य अवशिष्टे थाके ताहाके शेषे बले । उदाहरण—अग्नि शब्देशे युक्त वर्णेशे अयो-नकावेव लोपेव पव ग अवशिष्टे थाके ; एतं शेषभूत गकारेशे द्वित्वं हईले अग्नि शब्द पाओया गाय । सेइरूप पुष्प शब्देशे युक्त वर्णेशे स्थाने आदेशभूत फकारेशे द्वित्वं हईले पुष्प शब्द पाओया गाय । आदिभूत शेष वा आदेशेशे द्वित्वं द्वित्वं द्वित्वं । यथा—खलित, खलिअं ; सुम्भ, थन्धो ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥५१॥*

युक्तस्य यी श्रीषादेशी अनादिभूतो तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते

* पाठांतर—वर्गेषु युजः पूर्वम् ॥५१॥

अथ ऊर्द्धेन यो वर्गेषु वर्णो द्वितीयश्चतुर्थोवा । वाहित स्तस्य पूर्वः
 प्रथमस्तृतीयोवा भवति ॥ वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमश्चतुर्थस्य
 तृतीयोदित्वेन विधायते । अयुग्मयोः प्रथम तृतीय पञ्चमरूपयोः
 शेषादेशयोस्तु तावद्व भवतः । शेषस्य । वक्तारण । अग्घो ।
 मुच्छा । णिज्जरो । लुहो । णिव्भरो । आदेशस्य । दिट्ठो । लट्ठो ।
 वच्छो । विप्फरिमा । नित्यारो । जक्खा । लच्छो । अट्ठो ।
 पुप्फं ॥ व्याख्यान । अघ्यं । मूर्च्छा । निभर । लुब्ध । निभर ।
 ट्टिष्ट । यट्टि । वत्स । विस्यर्श । निस्तार । यत्त । लक्ष्मी ।
 र्पास्थ । पुष्य ॥

अत्र द्वित्वे कृते काटौ वर्गे स्याच्चेद्युगक्षरम ।
 गुञ्जस्तस्य तु पूर्वं स्यात् नैरन्तर्येण यद्भवेत् ॥
 इयापेक्षामिह द्वित्वं तत् पूर्वोत्तरसंगतौ ।
 प्रथमं च तृतीयं च पूर्वं स्यातां युजोः क्रमात् ॥
 पूर्वापेक्षा तु पूर्वस्य पूर्वं एवायुजो भवेत् ।
 तृतीयं च तृतीयस्य पञ्चमं पञ्चमस्य च ॥
 द्वितीयस्य भवेत् पूर्वमाटिवर्णं युजः पुनः ।
 चतुर्थस्य तृतीयं स्याद् द्वित्वे भवति तद्यथा ॥
 मुख्यं मक्त्वमिति द्वित्वे कः पूर्वः खस्य वै युजः ।
 अघ्यं मग्घं घस्य पूर्वो गः शेषे द्वित्वमीदृशम् ॥
 पथ्य पच्छमिति द्वित्वे चः पूर्वोष्कस्य वै युजः ।
 मध्यं मज्जं भस्य जः प्रागादेशे द्वित्वमीदृशम् ॥

विष्प्राथ वर्गोऽथ युग्म वर्णैरं पूर्वभागं श्राने पूर्व वर्ण इय, अर्थां विष्प-

प्राप्त ध, घ, छ, ष, ठ, ट, थ, ध, फ ও ভকারের পূর্বভাগ স্থানে যথাক্রমে ক, গ, চ, জ, ট, ড, ত দ, প, ও ব হয়। যথা—অর্ঘ্য শব্দের রেফ ও ষকারের লোপের পর শেষ ভূত ষকারের পূর্বস্থত্রানুসারে দ্বিত্বপ্রাপ্তি হয় ; এই দ্বিত্বপ্রাপ্ত ষকারের পূর্বভাগ স্থানে গকার হইবে ; অর্থাৎ অর্ঘ্য স্থানে “অগ্ধ” হইবে। যুগ্মবর্ণ স্থানেই বর্তমান বিধি প্রযোজ্য ; অযুগ্ম গকারের দ্বিত্ব প্রাপ্তি হইলে তাহার পূর্বভাগ স্থানে পূর্ববর্ণ থকার হইবে না।

नीड़ादिषु ॥५२॥#

नोड़ इत्येवमादिषु पनादौ वत्तमानस्य च द्वित्वं भवति ॥
 षोडशं । एनौड़ा षोडेत्यादिना एत्वम् । स्रोतं । प्रेमं । वाहितं ।
 उज्जुषी । जसुष्मी । जाव्वणं । नोड़ । स्रोतः । प्रेमन् । व्याहृत ।
 ऋजु । जनक । यौवन ॥

नोड़ादिषु भवेद्वित्वमनादौ वर्त्तिनः पुनः ।
 नोड़मत्र भवेत् षोडशं यौवनञ्चापि जाव्वणं ॥
 नोड़ च व्याहृतं प्रेम स्रोतो जानु च यौवनम् ।
 नोड़ादिः स्यादुगणः सोऽयमनादौ वर्त्तिनी द्विता ॥
 नैरस्तर्यं विनङ्क्षेत् किमर्थं द्वित्वशामने ।
 मध्ये वर्ग युजः पूर्व्व इति सूत्रान्तरं कृतम् ॥
 अमोष्ट द्वित्वशास्त्रस्य स्वरूपोत्पादनं यतः ।
 स्याद्द्वर्गे युजइत्यस्य मध्यपादे तदर्थता ॥

युक्तस्येत्यधिकारेऽस्मिन्नीडादिः पठ्यते यतः ।

इह युक्तस्य च द्वित्वं तत्प्रमङ्गेन युज्यते ॥

नीडादि शब्दे अनामिवर्ती वर्णव द्वित्वं द्वयं । यथा—गेऽङ् । नीडादि-
गण—नीड़, व्याहृत, प्रेमन्, श्रोतः, जाह्नू, योवन, खजू, जनक,
इत्यादि ।

पूर्वसूत्रे द्वित्व-प्राप्त वर्णव इत्तरूप विवृत इहियाह्ये । तत्पूर्ववर्ती
(९० सू) सूत्रस्थित “द्वित्वमनादो” असूत्रवृत्ति मणू कण्ठुति श्राये वर्तमान सूत्रे
आमियाह्ये ।

आम्र ताम्रयोर्बः ॥५३॥ *

आम्रताम्रयोर्द्वित्वेन वकारो भवति ॥ अम्बं । तम्बं ॥

मयुक्तः स्याद्दकारस्तु युक्तयोराम्र ताम्रयोः ।

आम्रमम्बं विदुस्ताम्रं तम्बमिच्छन्ति भूरयः ॥

आम्रं ओ ताम्रशब्देव युक्तवर्ण शाने ष इत्यं । अषः, तषः ॥

न रहोः ॥५४॥

रिफ हकारयोर्द्वित्वं न भवति ॥ धीरं । तूरं । जीहा ।
बाहो ॥ धैर्यं । तूर्यं । जिह्वा । बाष्प ॥

न शिषा देशयोर्द्वित्वं सुक्तं तु रहयोर्भवेत् ।

धैर्यं धीरं मतं बाष्पो बाहो वाच्यो विचक्षणैः ॥

रकारं ७ हकारेण द्विजं ह्यन । यथा - शैथिल्यं ह्यने धीरः ; वाक्प,
वाहो ; इत्यादि ।

आडो ज्ञस्य ॥५५॥

आड उत्तरस्य अ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति ।

आणा । आणत्तो ॥ आञ्जा । आञ्जसि ॥ आड इति किम् ?
मण्णा । संज्ञा ॥

अस्यादेशस्य न द्वित्वमाड उत्तरवर्तिनः ।

युक्तस्य स्यात्तदाञ्जमिराणत्तो परिकीर्त्तिता ॥

आङ्, এই উপসর্গের পরবর্তী জ্ঞকাবের হানে বিहित আদেশের द्विज
ह्यन ना । यथा—आञ्जा, आण । आङ् भिन्न अण् उपसर्गेव परवर्ती ह्यने
द्विज ह्य । यथा—प्रञ्जा, पण्णा ।

न विन्दुपरे ॥५६॥

अनुस्वार परे द्वित्वं न भवति ॥ संक्रान्तौ । संक्रान्ता ॥
संक्रान्त । सन्ध्या ॥

अनुस्वाबेव परवर्ती शेष ७ आदेशेव द्विजं ह्यन ना । यथा—संक्रान्ता,
संक्रान्ता ; इत्यादि ।

समासे वा ॥५७॥

समासे शिषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति ॥ णङ्गामो । णङ्
गामो ॥ कुसुमप्यधरो । कुसुमपधरो ॥ देवत्युर्द्ध । देवत्युर्द्ध ॥

ଆଞ୍ଚାଳକ୍ଷତ୍ରୀ । ଆଞ୍ଚାଳକ୍ଷତ୍ରୀ ॥ ନଦୀଗ୍ରାମ । କୁସୁମପ୍ରକର ।
 ଦେବସ୍ତୁତି । ଆଳାନନ୍ଦନ ॥

ସମାସେ ସ୍ତ୍ୟାହିକଲ୍ୟେନ ଦ୍ଵିତ୍ଵଂ ତତ୍ପୁରୁଷାଦିକେ ।
 ଗିରିଗ୍ରାମୋ ଗିରିଗ୍ରାମୋ ଗିରିଗ୍ରାମୋ ମତୋଽଥବା ॥

ସମାସେ ଉତ୍ତରପଦେର ଆଦ୍ୟବର୍ଣ୍ଣ ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣ ହଇଲେ, ସେହି ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣେର ଶେଷ ବା
 ଆତ୍ମନେର ଦ୍ଵିତ୍ଵ ବିକଳ୍ପେ ହୟ । ଯଥା—ଗିରିଗ୍ରାମ ଶ୍ଵାନେ ଗିରିଗ୍ଵାମୋ, ଏବଂ
 ଗିରିଗ୍ରାମୋ ।

ସେବାଦିଷୁ ଚ ॥୧୮॥

ସେବାଦିଷୁ ଚ ଅନାଦୌ ଥିତସ୍ୟ ବା ଦ୍ଵିତ୍ଵଂ ଭବତି ॥ ସେବା ।
 ସେବା ॥ ଏକଂ । ଏକ୍ଵଂ ॥ ଶକ୍ତୋ । ଶକ୍ତୋ ॥ ଦେବଂ । ଦେବଂ ॥
 ଅମିତ୍ଵଂ । ଅମିତ୍ଵଂ ॥ ତେଜୋକଂ । ତେଜୋକଂ ॥ ନିହିତୋ ।
 ନିହିତୋ ॥ ତୁଞ୍ଚିକୋ । ତୁଞ୍ଚିକୋ ॥ କାଞ୍ଚିକାରୋ । କାଞ୍ଚି-
 କାରୋ ॥ ଦିଗ୍ଵଂ । ଦୀର୍ଘଂ ॥ ରକ୍ତୋ । ରାଜ୍ଵଂ ॥ ଦୁକ୍ଷିତୋ ।
 ଦୁକ୍ଷିତୋ ॥ ଅମ୍ଵୋ । ଅମ୍ଵୋ ॥ ଇମ୍ଵୋ । ଇମ୍ଵୋ ॥ ବିମ୍ଵୋ ।
 ବିମ୍ଵୋ ॥ ଶମ୍ଵୋ । ଶମ୍ଵୋ ॥ ରମ୍ଵୋ । ରାମ୍ଵୋ ॥ ମିତ୍ଵୋ ।
 ମିତ୍ଵୋ ॥ ପୁମ୍ଵୋ । ପୁମ୍ଵୋ ॥ ପୁମ୍ଵୋ ॥ ସେବା । ଏକ । ନକ୍ଷ ।
 ଦେବ । ଅଶିବ । ଶ୍ଵେତୋକ୍ଷ । ନିହିତ । ତୁଞ୍ଚିକ । କାଞ୍ଚିକାର ।
 ଦୀର୍ଘ । ରାଜ୍ଵି । ଦୁକ୍ଷିତ । ଇମ୍ଵର । ବିଶ୍ଵାମ । ନିଶ୍ଵାମ ।
 ରକ୍ଷିମ । ମିତ୍ଵ । ପୁଷ୍ଠ ॥ ଉଭୟତ୍ର ବିଭାଷେୟଂ ସେବାଦୀନାମପ୍ରାପ୍ତେ
 ଦୀର୍ଘାଦୌନାଚ୍ଚ ପ୍ରାପ୍ତେ ॥

সেবাদিষ্বেষু শব্দেষু বিभाषा द्वित्वमुच्यते ।
 सेवा সেব্বা তথা সেমা নক্কো গক্কো গহ্ণো তথা ॥
 সেবা দৌর্ঘক তূণীক ত্রৈলোক্য নিহিতেশ্বরঃ ।
 নখং পুঙ্কং তথৈবেব কর্ণিকারস্ব রাত্রয়ঃ ॥
 মন্যে বিশ্বাম নিশ্বাম বরাক্কা রশ্মিপৃথকী ।
 বিশ্ব বিশ্বস্ব নিস্পন্দাঃ সেবাটিঃ স্যাৎদয়ং গণঃ ॥
 যুক্তস্যে অধিকারেঃস্মিন্ সেবাদিষ্বতি শাসনম্ ।
 অযুক্তাঙ্গরসংবাধান্ যুক্তমিতি শংক্যতে ॥
 রাত্রি দৌর্ঘাদয়ঃ শব্দা যুক্তাঙ্গরসমন্বিতাঃ ।
 সেবাদিষ্বপি সন্যেব তীনা দৌষোঃশ শাসনে ॥
 ইব শব্দে ভবেদ্বিত্বমিলোপাত্‌পরতৌ যতঃ ।
 অনাদাবিতি নির্দেশৌ ন বিবৃধ্যত শাসনাত্ ॥

সেবাদি শব্দে অনাদি স্থিত অক্ষরবিশেষের বিকল্পে দ্বিত্ব হয় । যথা—
 সেবা স্থানে সেব্বা, সেবা, সেমা ; ঙ্গেশ্বর স্থানে ইন্সবো, ঙ্গসবো ; ইত্যাদি ।
 এখানে যুক্তবর্ণ বিধির অধিকারে অযুক্ত বর্ণেরও দ্বিত্ব হইতেছে ; অবশ্য,
 বর্তমান বিধি যুক্তবর্ণেরই বিধি ; তবে যে সকল শব্দে যুক্তবর্ণ নাই সে
 সকল শব্দে অযুক্তবর্ণেরই দ্বিত্ব হইবে । সেবাদি শব্দে বর্ণ দ্বৈতের কারণ না
 থাকায়, এবং দৌর্ঘাদি শব্দে বর্ণ দ্বৈতের কারণ বর্তমান থাকায়, বিধিটী
 উভয় স্থানেই বিকল্প বিধি । সেবাদিগণ—সেবা, দৌর্ঘ, এক, তুষ্ণীক,
 ত্রৈলোক্য, নিহিত, ঙ্গেশ্বর, নখ, পুঙ্ক, ইব, কর্ণিকার, এব, রাত্রি, বিশ্বাস,
 নিশ্বাস, বরাক, রশ্মি, পুঙ্ক, বিশ্ব, বিশ্বস্ত, নিস্পন্দ, অশিব, দৈব, হুঃখিত,
 অশ্ব, মিত্র ।

विप्रकर्षः ॥५९॥ *

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेर्गुणस्य विप्रकर्षो भवति ॥

आरभ्यतेऽधिकारोऽयमापरिच्छेदपूरणात् ।

विकर्ष इति गुणस्य पृथक्कारः स उच्यते ॥

विप्रकर्षविधि । परिच्छेदेषु शेष पर्याप्त युक्तवर्णेषु विप्रकर्षविधि चलिबे । विप्रकर्ष वा विकर्ष शब्देषु अर्थ पृथक्करण ; इंग्रजी भाषातन्त्रे, ईशाके अरभक्ति (Swarabhakti, or Vowel-augmentation) बले ।

क्लिष्ट श्लिष्ट रत्न क्रिया शार्ङ्गेषु तत्स्वरवत् पूर्वस्य ॥६०॥ †

क्लिष्टादिषु गुणस्य विप्रकर्षो भवति । विप्रकर्षस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनेव पूर्वेषु स्वरेण पूर्वो वर्णः सार्थो भवति इत्यर्थः । किलिङ् । सिलिङ् । रक्षणं । किरिञ्चा । मारंगो ॥

क्लिष्ट श्लिष्ट क्रियारत्न शार्ङ्गेषु स्यात् पृथक्क्रिया ।

विकृष्टयोश्च पूर्वस्य स्वरो गुणस्य यो भवेत् ॥

* पाठांतर—विकर्षः ॥६०॥

† पाठांतर—क्लिष्ट श्लिष्ट क्रियारत्न शार्ङ्गेषु तत्स्वरः पूर्वस्य ॥ ६० ॥

केवलस्य हलः स्थानं न शक्यं मध्यतो यतः ।

यः पूर्वः स्यात्स्वरोऽभोष्टस्तत्र तस्येति तत्स्वरः ॥

किलिष्टं च मिलिष्टं च विकर्षः कलयोः शलोः ।

किरिआ करयोश्च रदणं तनयोरिह ॥

शाङ्गं सारंगद्वत्येष विकर्षः किन्तु तत्र हि ।

गकारो विन्दुमानिकः स रेफेण विकृष्यते ॥

क्लिष्टे, श्लिष्टे, रद्व, क्रिया ओ शाङ्ग, এই কয়টা শব্দে যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ হয়, এবং যুক্তবর্ণে যে স্বব ছিল বিপ্রকৃষ্টে বর্ণদ্বয়ের পূর্ক বর্ণে সেই স্বরেব আগম হয়। কিলিট্টং, মিলিট্টং, বঅণং, রদণং, কিরিআ, সাবংগো ।

कृष्णो वा ॥६१॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य च तत्-
स्वरता । व्यवाख्यत विभाषेयम् । तेन वर्णो नित्यं विप्रकर्षः ।
विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो । कण्हो ॥

कृष्णशब्दे विकर्षो वा यदि स्यात् पूर्ववद् भवेत् ।

तत्स्वरः कथ्यते कृष्णः कण्हो वा कसणो इति ॥

বর্ণ বুঝাইলে কৃষ্ণশব্দের যুক্তবর্ণের বিপ্রকর্ষ ও পূর্ক ভাগের উৎস্বরতা হয় ; কিন্তু বিষ্ণু অর্থে হয় না। কসণো। কণ्हো।

असंज्ञायां वा ॥६१॥ क

असंज्ञायां विकर्षस्य विभाषेत्यं व्यवस्थिता ।

लक्ष्येषु लक्ष्यते तद्धि यत् कण्ठो कर्मणं तथा ॥

संज्ञा ना बुद्धाईलेई कृष्णशब्देर युक्तवर्णेर विप्रकर्ष इत्य ; अत्रथा कर्म-
ना । बावद्धित विभाषा ।

इः श्री ही क्रीत क्लान्तक्लेश म्लान स्वप्न हर्ष

स्पर्शाहं गर्हेषु ॥६२॥*

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य इकारस्तत्स्वरता च
भवति । सिरौ । हिरौ । किरौतो । किलंतो । किलेसो ।
मिलाणो । सिविणो । हरिसो । फरिसो । अरिहो ।
गरिहो ।

ओङ्गौ क्लान्तेष्वपि क्लेशम्लानशब्देष्वदुच्यते ।

पूर्वस्य च विकृष्टस्य स्पर्शं हर्षं च तदुच्यते ॥

ओः सिरौ सरयोरत्र ङ्गोर्हिरौ हरयोरिह ।

किलन्तो च किलेसो च कल्योरुभयोरपि ॥

मिलाणं मलयोरत्र सिविणो पनयोरिह ।

फरिसो रसयोरत्र हरिसो रषयोरिह ॥

श्री, ही, क्राञ्ज, क्लेश, म्लान, स्वप्न, स्पर्श, हर्ष, अहं, ओ गहं शब्देर युक्त-

* पाठांतरः—ईङ्गौ श्री क्राञ्ज क्लेश म्लान स्वप्न स्पर्श हर्षेषु । ७२ ।

वर्णेर विप्रकर्ष इय एवः मधो इकारेर आगम इय । सिरौ, हिरौ, किरौतो, किलःतो, किलःसो, मिलाणः सिलिणो, करिसो, हरिसो, अविहो गरिहो ।

अः क्ष्मा श्लाघयोः ॥६३॥

क्ष्मा श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता च भवति । खमा । सलाहा ॥

क्ष्मा श्लाघयोर्विकल्पस्य पूर्वस्याकारइत्यते ।

क्ष्मा स्याच्छ्माऽत्र क्षमयोः सलाहा शलयोरिह ॥

क्ष्मा ७ श्लाघा शब्देर युक्तवर्ण विप्रकर्षे इय एवः मधो अकारेव आगम इय । खमा, क्षमा ; सलाहा ।

स्नेहे वा ॥६४॥

स्नेह शब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति । पूर्वस्य अकारस्तत्स्वरता च सणेहो । णेहो ॥

स्नेह शब्दे विकर्षात्वे स्यातां पूर्वविकल्पतः ।

पूर्वस्य तु सणेहो वा णेहो वा सनयोरिह ॥

स्नेह शब्दे युक्तवर्णेर विकल्पे विप्रकर्ष इय, आर विप्रकर्ष इहिले मधो अकारेर आगम इय । सणेहो, णेहो ।

ଉ: ପଘ୍ନ ତନ୍ବୀ ସମେଷୁ ॥୬୫॥

ପଘ୍ନଶବ୍ଦେ ତନ୍ବୀ ହତ୍ୟବଂ ସମେଷୁ ଚ ଯୁକ୍ତସ୍ୟ ବିପ୍ରକର୍ଷୀ ଭବତି ।
 ପୂର୍ବସ୍ୟ ଚ ଓକାରସ୍ତତ୍ସରତା ଚ ଭବତି ॥ ପଓମଂ । ତଣୁର୍ଈ ।
 ଲଘୁର୍ଈ ॥ ପଘ୍ନ । ତନ୍ବୀ । ଲଘୁଃ ॥

ପଘ୍ନତନ୍ବୀସମେଷୁ ସ୍ୟାଦୁତ୍ପୂର୍ବସ୍ୟ ବିକ୍ଳପ୍ତଃ ।

ପଘ୍ନଂ ପଦୁମମିତ୍ୟାହୁର୍ବିକ୍ଳପ୍ତ୍ୟତେ ଦମାବିହ ॥

ତଣୁର୍ଈ ନବଯୋରତ୍ତ ଗୁରୁର୍ଈ ରବଯୋରିହ ।

ଈକାରାନ୍ତେଷୁ ଶବ୍ଦେଷୁ ଉନ୍ମତ୍ତ୍ୱଂ ସମତା ମତା ॥

ପଘ୍ନ ଶବ୍ଦ ଓ ତନ୍ବୀ-ସଦୃଶ ଈକାରାନ୍ତ ଶ୍ରୀଈକ୍ଷ ଶବ୍ଦେବ ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣର ବିପ୍ରକର୍ଷ ହସ୍ତ
 ଏବଂ ମଧ୍ୟେ ଓକାରର ଆଗମ ହସ୍ତ । ପଘ୍ନଂ, ତଣୁର୍ଈ, ଗୁରୁର୍ଈ, ଇତ୍ୟାଦି ।

ଜ୍ୟାୟାମୀତ୍ ॥୬୬॥

ଜ୍ୟା ଶବ୍ଦେ ଯୁକ୍ତସ୍ୟ ବିପ୍ରକର୍ଷୀ ଭବତି ପୂର୍ବସ୍ୟ ଚ ଈକାରସ୍ତତ୍
 ସରତା ଚ । ଜୀମା ॥

ଈକାରୋ ବିହିତୋ ଜ୍ୟାୟାଂ ପୂର୍ବସ୍ୟ ତୁ ବିକ୍ଳପ୍ତଃ ।

ଜ୍ୟା ଜୀମା ଜୟଯୋରତ୍ତ ବିକର୍ଷୀ ଯୁକ୍ତଯୋର୍ଈଃ ।

ଜ୍ୟା ଶବ୍ଦେ ଯୁକ୍ତବର୍ଣ୍ଣର ବିପ୍ରକର୍ଷ ହସ୍ତ ଏବଂ ମଧ୍ୟେ ଈକାରର ଆଗମ ହସ୍ତ ।
 ଜୀମା ।

इति वररुचि कृते प्राकृतप्रकाशे संयुक्तवर्ण

विधिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

अनुशीलनार्थ प्रश्नावली ।

१। सूत्रोद्देश्य पूर्वक निम्नलिखित संस्कृत पदगुलि प्राकृते परिवर्तित कव ।

मुक्तः, वशिः, पक्षः, शशानम्, ब्राह्मणः, सुतिः, गर्तः, वाष्पः, रत्नम्, पद्मम्, हर्षः ।

२। “उम्वर्ण सम्प्लुत प्रथम वर्ण स्थाने द्वितीय वर्ण ह्य, एवं उम्वर्णेष्व लोप ह्य”—एह सूत्रटीते प्राकृत प्रकाशेर कोन् कोन् सूत्र अस्तुनिर्विष्ट हईते पावे ?

३। निम्नलिखित सूत्रगुलिव सोदाहवण व्याख्या कर ।

“सेवामि च”, “वृषे वा”, “सर्वत्र लववाम्”, “अथो मनवाम्”, “पत्तने”, “दि च”, “वर्गेयु युजः पूर्वः”, एवं “आम्र ताम्रवोर्बः” ।

४। शेष, आदेश, आगम, विप्रकर्ष, द्विव. बावस्थित विभासा, आकृतिगण ;—एह कयटी पाविभाविक शब्देर अर्थ लिख (पविशिष्ट द्रष्टव्य) ।

५। संसृते अम्ववाद कव ।

मज्जो रत्तो भट्टिणी विजयप्पट्टाणं अशेक्खइ । एस उण्ण षअरादो देईणं आणत्तिहम्मो करहम्मो आमदो । अदो एव्व क्व, णिव्वस्यो, सिण्हिह जणसंविहत्तं हि दुक्खं सज्जवेण्णं ह्मइ । पिपं वदे जइवि गम्वच्चेण विह्णिणा णिव्वत्तकल्लाणा मउन्दला अनुरूव भन्तु गामिणी संवत्त त्ति णिव्वुअं मे ह्मिअअं तइवि एत्तिअं विस्सणीअं । सउन्दलाए सोहग्गदेवदा

अक्षणीया । पद्मद्वं मे अम्बहत्यादो पुष्पभाक्षणं । अविण्-
णाद-तवप्यहावस्स दुहिदुजणस्स भण्टा एको अवराहो मरि-
सिदव्वो ।—(शकु)

उस्ससिदमेत्तरुम्भाविदकौविटा अक्खवि सण्णं एसा न
परिवक्खइ —(विक्क) ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

संकीर्ण विधि ।

—०:३:०—

विविध विषयक परिच्छेद ।

१ । **सन्धि**—सन्धि विषये प्राकृते कौनो वीधा वीधि नियम नाई । तेमच्छेद कृत प्राकृताष्टाधायी हईते सन्धि विषयक कतिपय सूत्र सङ्कलित करिया परिशिष्टे प्रदत्त हईयाछे ।

२ । **वर्णशासन**—

(क) यावः, तावः, प्रभृति शब्दों वकारों वकल्ले लोप हय ; यथा, जा, जाव ; ता, ताव ; इत्यादि ।

(ख) शब्दों अन्त्यव्यञ्जनो लोप हय ; यथा नभस् स्थाने गहः ; यावः स्थाने जाव ; यशस् स्थाने जसो ; इत्यादि ।

(ग) पदान्तस्थित मकार स्थाने अमृश्वार हय ; यथा, मुहः, डुवणः इत्यादि । श्वरवर्ण परो थाकिले मकार वकल्ले ऐ श्वरो सहित युक्त हय । यथा, फलमवहरई, फलं अवहरई ; इत्यादि । स्पर्शवर्ण परो थाकिले मकार स्थाने वकल्ले वर्गेर पङ्कम वर्ण हय ; यथा, संचरई, सङ्करई ; इत्यादि ।

(घ) वक्र, शश्रु प्रभृति शब्दो अमृश्वारो आगम हय ; यथा, वङ्कः ; मङ्गु ; इत्यादि ।

(ङ) मांस, नूनम्, अमृ प्रभृति शब्दो वकल्ले अमृश्वार हय ; यथा, मंसः, मांसः ; गूणः, गूण ; अमृः, अमृ ; इत्यादि ।

७। लिङ्ग—

शिरस् ओ नभस् भिन्न सकारान्त शब्द, नकारान्त शब्द, एवं प्रावृष् ओ शब्द शब्द पुंलिङ्ग । पृष्ठ, अक्लि ओ प्रश्न शब्द विकल्पे स्त्रीलिङ्ग ।

४। कृदादेश—

तन् स्थाने दा, त् स्थाने त्ग, त्त्वा स्थाने उण, शीलार्थत्त्न स्थाने इव, एवं मत्तुप् स्थाने आनु. ईन्न, उन्न, आल, वस्तु ओ ईस्तु प्रत्यय आदिष्टे ह्य ।

५। स्थिति परिवृत्ति (Metathesis)—

स्थिति परिवृत्ति द्वारा निम्नलिखित शब्दशुलिब प्राकृतकूप सिद्ध ह्य; यथा, कवेणु स्थाने कणेरु; आलान स्थाने आणालं; वृहस्पति स्थाने वृहस्पति; मलिन स्थाने मईलं ।

सन्धावचामज्लोपविशेषा बहुलम् ॥ १ ॥*

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । सन्धी वर्त्तमानानामचां अ्यानि अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति ।

अज्विशेषास्तावत् । जउणअडं । जउणाड । णइमोत्तो । णईमोत्तो । बह्ममुहं । बहुमुहं । कण्णउरं । कण्णऊरं । मिरवेअणा । मिरवेअणा । पीआपीअं । पिषापिअं । सीआमीअं । मिआमिअं । सवोमुओ । सवोमूओ । मरुकुहं । मरुकुहं ।

लोपविशेषाः—राडलं । राअडलं । तुहहं । तुह अहं ।

* पाठांतर—सन्धावचामज्लोपविशेषा बहुलम् । १ ।

महद्वं । महभ्रद्वं । पावडणं । पाभ्रडणं । कुम्हारो ।
कुम्हभारो । पवणुद्वभ्रं । पवणोद्वभ्रं ॥

संयोगपरि पूर्वस्याचो लोपः ।

क्वचिन्नित्यं क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात् । तेनाग्यदपि
लाक्षणिक-कार्यं भवति ।

अतौते तु परिच्छेदे युक्तानां शामनं हलाम् ।
वृत्तमत्र पुनः सन्धिविधेयोऽचां हलामपि ॥
सन्धावचां स्युरग्लोप विशेषा बहुलं पदे ।
अग्लोपइत्यकां लोपो विशेषाश्चान्यथागमाः ॥
प्रवृत्तिश्चाप्रवृत्तिश्च विभाषा चान्यदेव वा ।
क्वापि क्वापि चतुर्धा स्याद् बहुलार्थस्य विभ्रमात् ॥
अज् वा हल् वा भवद्वयेषां प्रतियोगौ पदेष्वचाम् ।
तेषां विधेयते सन्धिरत्र सन्धावचामिति ॥
क्रियमाणे पुनः सन्धावचां लोपो भवत्यकाम् ।
विशेषाश्चोभयोर्वास्युरेकस्यैवाथवा मता ॥
यथाग्लोपो नवैश्वर्यं णवैसञ्जमितौह तु ।
अकारोलुप्यते ऋस्मिन्नैत एत्वं यथाविधि ॥
कार्तिकेयपदे पुनः कत्तिएञ्चो इति स्थितिः ।
न लोपोऽस्मिन्निकारस्य सत्यक्त्वेऽपि परिस्फुटे ॥
सोयमित्यत्र सोअं वा पक्षे भवति सोअभ्रं ।
अकोऽप्यस्मिन्नकारस्य विभाषा लोप इष्यते ॥
राज्यं रक्षं भवेदस्मिन्नत्वमस्य प्रसञ्जते ।

दीर्घस्य ऋस्रता नित्या संयुक्तोत्तरता यदि ॥
 चतुर्णां बहुलार्थानां गतयो दर्शिताः क्रमात् ।
 अन्येरेभिश्चतुर्भिश्च यैरग्लोपः प्रदर्शितः ॥
 अग्विशेषा वशिष्ठर्षिर्वसिष्ठेसौति सिध्यति ।
 ऋकाराकारयोरित्वं विशेष उभयोरकोः ॥
 महेन्द्रश्च महिन्दो स्यादकः पूर्वस्य केवलम् ।
 एकारस्य विशेषोऽयमग्विशेषा इतीदृशः ॥
 परतोऽसति संयोगे पूर्वस्य ऋस्रता क्वचित् ।
 नदीजलं णडूजलं तदुभवेद्वा णडूजलं ॥
 ऋस्रस्यापि क्वचिद्दीर्घो रश्मी रासो निगद्यते ।
 अश्वमासं विदुर्द्वित्वं सेवादित्वादयथा नहि ॥
 नमस्कारो णमकारो णमोकारो मतोऽथवा ।
 शिरो रोगः सिरो रोश्चो सिररोश्चो तथैव हि ॥
 यमुनातटमिच्छन्ति जउणाडं विचक्षणाः ।
 जज्जणअडमित्यत्र परपक्षे च दीर्घलुक् ॥
 कुम्भकारश्च कुम्भारो कुम्भारो मतोऽथवा ।
 पादपीठं च पापीढं पाअपीढमथापि वा ॥
 अथ राजकुलं वाच्यं राउलं तदुवदेव वा ।
 एवं चन्द्रकला चेव चन्दला पूर्ववच्च सा ॥
 कर्णपूरश्च कस्योरो कस्योरो मतोऽथवा ।
 सहारो सहकारश्च सहारो तथैव हि ॥
 अन्यत्वेन विशेषोऽयं बाहुल्यात् सिध्यतीति चेत् ।

नैतद्युक्तं वमिद्वेमी न खल्वन्यत्वमश्रुते ॥
 विग्रोषान्यत्वयोर्भेदादवस्थायां स च स्मृतः ।
 एतावता विग्रोषत्वं नतु तावन्निरस्यते ॥
 बाहुल्यादन्यकार्यस्य महत् कार्यं विजृम्भनम् ।
 अद्वातव्येषु लक्ष्येषु लक्षणीयं विचक्षणैः ॥

स्ववर्णेर सक्तिंते स्वरविशेषेर आदेशं ० लोप-विशेषं बहुलं भावे ह्येयां थाके ; अर्थां२ कोन० कोन० स्वरं स्थाने अग्रं स्वरं आदेशं ह्य, अथवा दुईटीं स्वरं योगे एकटीं नूतनं स्वरं आदेशं ह्य ; एवं कोन० कोन० स्थाने स्वरं लोपं ह्य । এইটিं बहुलविधि ; अर्थां२ এই विधिं कोन० कोन० স্থলে প্রযুক্ত হই, কোন० কোন० স্থলে হই না, কোন० কোন० স্থলে বিকলে হই, আবার কোন० কোন० স্থলে অগ্রথাং হই ।

স্ববিশেষেব আদেশেব উদাহরণ—সংস্কৃত “যমুনা” স্থানে প্রাকৃতে “জউণা” হই (২।৩ স্থ) । সমস্ত পদ “যমুনা-তটম্” স্থানে “জউণা-অডং” হওয়া উচিত (২।২ স্থ) ; কিন্তু তাহা না হইয়া “জউণ-অডং” বা “জউণাডং” হই, অর্থাং আকারেব স্থানে অকারেব আদেশ হই, কিম্বা উভয় স্বরে মিলিয়া আকার হই ।

স্ববলোপেব উদাহরণ—সংস্কৃতে “রাজকুল” স্থানে প্রাকৃতে “রাঅউল” হওয়া উচিত ; কিন্তু বিকলে অকারেব লোপ হইয়া “রাউল” পদং হই ।

সক্তি হইলে যুক্তবর্ণের পূর্কস্বর লুপ্ত হই । যথা—সংবৃত্তা ইতি, সংবৃত্ত ত্ৰি, মহ অঙ্কং, মহঙ্কং ।

সংযুক্তবর্ণেব পূর্কস্বব অবিকলে হ্রস্বতাপ্রাপ্ত হই । যথা—ইসসবো, স্বেজ্জা, দিগ্গো, ইত্যাদি ।

डदुम्बरे दोर्लोपः ॥२॥

उदुम्बर शब्दे दुकारस्य लोपो भवति । उम्बरं ॥

अत्र लोपप्रसङ्गे न मंगने स्यादुदुम्बरे ।

दुकारस्य ततो लोपस्तदुदुम्बरमुम्बरं ॥

উদুম্বৰ শব্দে দুকাৰেৰ লোপ হয় । উম্বৰং ।

कालायसे यस्य वा ॥३॥

कालायसशब्दस्थितस्य यकारस्य वा लोपो भवति ।
कालासं । कालाअसं ॥

कालायसे यकारस्य विभाषा लोप उच्यते ।

कालायसं तु कालासं पक्षे कालाअसं मतम् ॥

কালায়স শব্দে যকাৰেৰ বিকল্পে লোপ হয় । কালাসং, কালঅসং ।

भाजने जस्र ॥४॥

भाजन शब्दे जकारस्य लोपो भवति वा । भाणं । भाअणं ।

भाजनेऽपि जकारस्य विभाषा लोप इत्यति ।

तेन भाजनशब्दः स्याद् भाणं भाअणमेव वा ॥

ভাজন শব্দে জকাৰেৰ বিকল্পে লোপ হয় । ভাণং, ভাঅণং ।

यावदादिषु वसा ॥५॥

यावदादिषु शब्देषु वकारस्य वा लोपो भवति । जा । जाव ॥ ता । ताव ॥ पाराश्रो । पारावश्रो ॥ अणुत्तन्तो । अणुवत्तन्तो ॥ जौश्रं । जौविश्रं ॥ एश्रं । एव्वं ॥ एश्र । एव्व ॥ कुश्रलश्रं । कुवलश्रं ॥ यावत् । तावत् । पारावत् । अनुवर्त्तमान । जीवित । एवम् । एव । कुवल्य । इत्येव-
मादयः ॥

यावदादिषु शब्देषु लुग्वकारस्य वा भवेत् ।

यावज्जा जाव ता ताव तावदेषु विमृश्यताम् ॥

यावदावर्त्तमानं च तावत् प्रावरकस्तथा ।

अवटश्चक्रवाकश्च तदा देवकुलं पुनः ॥

एवमेवेति विज्ञेयो यावदादिरयं गणः ।

एवमेवेत्यमुषिंस्तु वस्य पूर्वस्य लुग् भवेत् ॥

यावदादि शब्दे विकल्ने वकावैव लोप ह्य । यथा—यावत् स्थाने जा, जाव ; तावत्, ता, ताव ; इत्यादि । यावदादिगण—यावत्, तावत्, आवर्त्त-
मान, अनुवर्त्तमान, पावावत्, जीवित, एवम्, एव, कुवल्य, प्रावरक,
अवट, चक्रवाक, देवकुल, इत्यादि । आकृतिगण ।

अन्त्यस्य हलः ॥६॥ *

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यहल् तस्य लोपो भवति ।

जसो । णहं । सरो । कम्पो । जाव । ताव । यशस् । नभस् ।
सरस् । कर्मन् । यावत् । तावत् ॥

पदान्तस्य हलो लोपः शब्दे शब्दे विधीयते ।

अत्र वेत्यधिकारश्च निवृत्तस्तद् यथा पुनः ॥

मरस्तेजः सरो तेओ पश्चात् पञ्चा मरम्भरू ।

चन्द्रमाश्चन्दमो तद्वदिन्द्रजित् पुनरिन्द्रै ॥

पदान्त व्याञ्जनेर लोप ह्य । यथा—यशः स्थाने जसो ; पश्चात्, पञ्चा ;
नभस्, णहं ; इत्यादि ।

स्त्रियामात् ॥७॥

स्त्रियां वर्तमानस्य हल आकारो भवति । सरिआ ।
पडिवआ । वाआ । सरित् । प्रतिपत् । वाक् ॥

अत्रान्यहलइत्येषा पञ्चमी तत उत्तरः ।

स्त्रियां विहित आकारो वाग् वाचा दिग्दिशा भवेत् ॥

व्याञ्जान्त ज्योतिष् शब्देर अञ्चवञ्जनेर स्थाने (कात्यायनेन मते, उक्तं)
आकाव ह्य । यथा—दिक्, दिशा ; वाक्, वाचा, वाआ ; इत्यादि ।

रोरा ॥८॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति ।
धुरा । गिरा । धुर् । गिर् ॥

औलिङ्ग शब्देव अस्ते र् थाकिले ताहार स्थाने रा इय । यथा—ध्रु, ध्रुवा ; गिर, गिरा ; इत्यादि ।

न विद्युति ॥६॥

विद्युच्छब्दे अन्यहल आकारो न भवति । विञ्जू ॥

विद्युच्छब्दे निषिद्धं तदात्वमन्यहलः परम् ।

लोप एव ततस्तत्र विद्युद्विञ्जू निगद्यते ॥

विद्या९ शब्दे अस्त्रा व्याञ्जनेव स्थाने (वा उक्तर) आकार इय ना । विञ्जू ।

शरदो दः ॥१०॥

शरच्छब्दस्य अन्यहलो दो भवति । सरदो ॥

शरत् सम्बन्धिनोऽन्यस्य हलोनात्वं न चापि लुक् ।

तदादेशो दकारः स्याच्छरत्तु सरदो भवेत् ॥

शर९ शब्देव अस्त्राव्याञ्जनेव स्थाने दकार इय । सरदो ।

दिक् प्रावृषोः सः ॥११॥ *

दिक् शब्दस्य प्रावृट् शब्दस्य च अन्यहलः सो भवति ।

दिसा । पाउसो ॥

ভূয়তে নাत्वलोपाभ्यां प्रावृट् सम्बन्धिनो हलः ।

अन्त्यस्य स्यात् सकारस्तु प्रावृट् भवति पावुसो ॥

দিক্ ও প্রাবৃষ্ শব্দের অন্ত্যব্যঞ্জনের স্থানে স হয় । দিসা, পাউসো ।

मो विन्दुः ॥१२॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य विन्दुर्भवति । अच्छं । वच्छं ।
भहं । अग्निं । ददं । वणं । धणं । अन्नि । वृद्धम् । भद्रम् ।
अग्निम् । वनम् । धनम् ॥

विन्दुरन्त्यहलोमस्य सामान्येन विधीयते ।

भुवनं भुवणं तद्वद् भद्रं भहं पदं पमं ॥

পদান্ত মকারের স্থানে অনুস্বার হয় । যথা—ধনম্, ধণং ; বনম্, বণং ;
ইত্যাদি ।

প্রাকৃতের প্রভাবে প্রাচীন সংস্কৃত পুঁথিতেও এইরূপ পদান্ত
মকারের স্থানে অনুস্বারের প্রয়োগ বহুল পরিমাণে দেখিতে পাওয়া যায় ;
অনেক মুদ্রিত গ্রন্থেও এইরূপ ভ্রম দেখা যায় ; এবং অনেকে এখনও
এইরূপ প্রয়োগের সমর্থন করিয়া থাকেন । প্রাচীন পুঁথির প্রয়োগটাকেই
ঠাঁহা বা প্রমাণস্বরূপে উল্লেখ করিয়া থাকেন । কিন্তু ছাত্রগণের জানিয়া
রাখা আবশ্যিক যে সন্ধি না হইলে সংস্কৃতে মকার স্থানে অনুস্বার হয় না ।
সুতরাং ঠাঁহা বা যেন বাক্যান্তে অনুস্বারের প্রয়োগ না করেন ।

अचि मञ्च ॥१३॥

अचि परतो मो भवति वा । फलमवहरश्च, फलं
अवहरश्च ॥

परतोऽचि मकारः स्याद्विन्दुश्च न समुच्चयः ।

किमेतत् स्यात् किमेदं न किं एदं च निगद्यते ॥

अचि वेत्येष वक्तव्ये मञ्चेति किमिहोच्यते ।

लोपोऽन्त्यहल इत्येष माभूदिति विशिष्यते ॥

स्वरवर्ण परे থাকিলे पदान्तमकार স্থানে বিকল্পে मकार ও विन्दू उभयই হয়। चकार এখানে विकल्पार्थক, समुच्चयार्थক নহে।

नञो हलिलि ॥१४॥*

नकार जकारयोर्हलिलि परतो विन्दुर्भवति मकारश्च । नस्य ।
अंसो । अम्सो ॥ कंसो । कम्सो ॥ जस्य । वंचणीअं ।
वमृचणीअं ॥ विंभो । विम्भो ॥

परतो हलिलि वै विन्दुः स्यान्नकारङ्कारयोः ।

मन्दं निगद्यते मंदं पङ्क्तिः पंतो निगद्यते ॥

नकाव ও ঞকাব স্থানে (এবং ঙকাব স্থানে) বিকল্পে অনুস্রাব ও মকার হয়। যথা—অংশ স্থানে অংসো ও অম্‌সো ; বিক্য স্থানে বিংকো ও বিম্‌কো ; পঙ্ক্তি স্থানে পংতী ও পম্‌তী ; ইত্যাদি।

वक्रादिषु ॥१५॥

वक्रादिषु शब्देषु विन्दुरागमो भवति । वंकां । तंसं ।
हंसं । अंसू । गंठी । मंथं । मणंसिणी । दंसणं । फंसो ।

वस्यो । पडिंसुदं । अंसो । अहिमुंको । वक्र । त्यस्र ।
 ऋस्र । अशु । श्मशु । गृष्टि । मस्त । मनस्विनो । दर्शन ।
 स्यश । वर्ण । प्रतिश्रुत । अश्व । अभिमुक्त ॥ इत्यादयः ॥

वक्रादिषु पदेष्वेव विन्दुर्भवति तद्यथा ।

वक्रं वंक्रं तथा त्यस्रं तंसं श्मशु तु मंसु च ॥

वक्रं त्यस्रं च शुल्कं च श्मशु चाशु प्रतिश्रुतम् ।

गृष्टिः स्यशश्च पूर्व्वंश्च श्मशूषा च मनस्विनौ ॥

दर्शनं चाभिमुक्तं च वक्रादिः स्यादयं गणः ।

तत्र संयोगतः पूर्व्वं स्याद्विन्दुरवगम्यताम् ॥

वक्रादि शब्दे संशुद्ध वर्णवैव पूर्व्वे अन्वयारेण आगम इय । यथा वक्रं,
 वंक्रं ; इत्यादि । वक्रादिगणः—वक्र, व्रास, षुक्, श्राश, अश, प्रतिश्रुत,
 गृष्टि, स्पर्श, पूर्व्व, शुश्रया, मनस्विनी, मस्त, वर्ण, अश्व, इत्यादि । आकृतिगण ।

मांसादिषु वा ॥१६॥

मांसादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः । मंसं मासं ।
 कहं । कह । गूणं । गूण । तहिं । तहि । अमुं । असु ।
 तदयमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र क्वचिद् वृत्तभङ्गभयात्तच्छ-
 मानः क्रियमाणश्च विन्दुर्भवति स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥

मांसादिषु तु शब्देषु विभाषा विन्दुरुच्यते ।

मांसं मासं च मंसं च कथं चापि कहं कह ॥

मांसं च मांसलं नूनं तदानीं सम्मुखं कथम् ।

चमरं चेति निर्दिष्टो मांसादिः स्यादयं गणः ॥

मांसादि शब्दे विकल्पे अलुप्त्यारं प्रयोग इति । यथा मांसं स्थाने मांसं वा मांसं ; नूनम् स्थाने नूनं वा नूनं ; इत्यादि । मांसादिगण— मांसं, मांसलं, नूनम्, तदानीम्, सम्मुखम्, कथम्, चमरं, इत्यादि । मांसादिगण अपठित । येषाम्ने वृत्तं भङ्गं भये एकटी अलुप्त्यारं अभाव वा एकटी अलुप्त्यारं अतिविकल्पे प्रयोग पाठ्या याइवे सेथाने मांसादिगणं दोहाइ दिनेइ चलिबे ।

ययि तद्वर्गान्यः ॥१७॥ *

ययि परतो विन्दुस्तद् वर्गान्यो वा भवति । सङ्गा । सङ्गो । अङ्गो । अङ्गं । सञ्चरइ । सण्टा । सन्तरइ । सम्पत्ती । ययौतिकम् ? अंमो । वाऽधिकारात् । पंकं । विन्दू । संका । संखो । शङ्गा । शङ्गु । अङ्ग । अङ्ग । सञ्चरति । शण्टः । सन्तरति । सम्पत्ति । अंश । पङ्ग । विन्दु । शङ्गा । शङ्गु ॥

तद्वर्गान्यो भवेद्विन्दोरादेशः परतो हलि ।

वर्गं ह्येत्यवगन्तव्यं वर्गान्तपदसंघट्टात् ॥

नङो हलीति मो विन्दुरचिमञ्चेति शासनात् ।

तवर्गं च कवर्गं च पवर्गं च विना भवेत् ॥

* पाठीश्रवण—हलि तद्वर्गास्तः ॥ ११ ॥ अलि तद्वर्गास्तः ॥ ११ ॥

अग्नि तद्वर्गास्तः ॥ ११ ॥

सङ्कोचेनामुनादेशः स्याच्चवर्गं टवर्गयोः ।
 अन्येष्वपि च सामान्यात्तद् वर्गान्तो भवेन्नवा ॥
 अञ्जचन्दो इदगृहाणं अञ्जज्जक्खो इञ्जस्सई ।
 एष्टथ्यः पाञ्चिको विन्दुरञ्जं चन्दो इञ्जं गाई ॥

स्पर्शवर्ण भवे थाकिले पूर्ववर्ती अनुस्वार स्थाने विकल्पे वर्णव पञ्चम वर्ण
 ह्य। यथा—शञ्च स्थाने सञ्चो वा संस्थो ; विन्दू स्थाने विन्दू वा विन्दू ;
 इत्यादि । यस् पाणिनिव व्याकरणे ह्येते गृहीत प्रत्याहार संज्ञा । ष, व, र,
 ञ, म, ङ, ण, न, क, ड, घ, ङ, ध, ज, व, ग, ड, द, थ, फ, छ, ठ, थ, च, ट,
 त, क, ङ, प, এই कয়টা वर्ण এই प्रत्याहारের অন্তर्गत ।

न सान्त प्रावृट्शरदः पुंसि ॥१८॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट् शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः ।
 नान्ताः । कम्भो । जम्भो । वम्भो । सान्ताः । जसो । तसो ।
 सरो । पाउसो । सरदो । कर्मन् । जन्मन् । वर्मन् । यशम् ।
 तमस् । सरस् । प्रावृष् । शरदृ ।

नान्तः सान्तश्च पुंसिस्थात् शब्दः प्रावृट् तथा शरत् ॥

कम्भो वम्भो सरो तेषो पावुसो सरदो क्रमात् ॥

नकारान्त शब्द, सकारान्त शब्द प्रावृट् शब्द ङ शरत् शब्द प्राकृते पुंसि
 प्रयुक्त ह्य। कम्भो, सरो, पावुसो, सरदो, इत्यादि ।

न शिरो नभसी ॥१९॥

शिरस् नभस् इत्येते शब्दौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ । शिरं । णहं ॥

न शिरो नभसो पंसि वर्त्तेत वा उभे पदे ।
तयोरन्त्यहलो लोपादुरूपमाहुः सिरं णहं ॥

शिवम् शकं ७ नभम् शकं पूंनिङ्ग प्रयुक्तं इयं ना, अर्थात् एहं इहेटी शकं
नपुंसकं लिङ्ग । सिवः । १३२ ।

पृष्ठाक्षि प्रश्नाः स्त्रियां वा ॥२०॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः । पुट्टी । पुट्टं । पण्हा ।
पण्हो । अच्छी । अच्छं । पृष्ठ । प्रश्न । अक्षि ।

स्यः स्त्रियां वेह पृष्ठाक्षि प्रश्नाः पट्टी मता तथा ।

पट्टं अच्छि तथाच्छी वा पण्हा पण्होऽथवा त्रयः ॥

पृष्ठं, अक्षि ७ प्रश्नं शकं विकल्पे त्रीनिङ्ग प्रयुक्तं इयं । यथा—पूट्टी,
पूट्टेः ; अच्छी, अच्छं ; पण्हा, पण्हे ।

ओद्वापयोः ॥२१॥

अथ अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्वं भवति । ओहासो ।
अवहासो । ओसारित्रं । अवसारित्रं । अवहास । अप-
सारित ॥

भवेद्वापयोरोत्वमुभयोरुपसर्गयोः ।

स्वादवच्छिन्नमोच्छिन्नं तथापक्ततमोक्तम् ॥

अथ त्ववापयोरोत्वं लक्ष्ये यदि न दृश्यते ।

स्त्रियां वेत्यमुतः सूत्राद् वाधिकारोऽपि दृश्यते ॥

अव ओ अप এই দুই উপসর্গ স্থানে বিকল্পে ওকার হয়। যথা—
অবহাস স্থানে ওহাসো বা অবহাসো ; অপসাবিত স্থানে ওসারিঅং বা
অবসারিঅং ; ইত্যাদি।

তল্ ত্বযোর্দাঁত্ণী ॥২২॥

তল্ ত্ব ইত্যেতযোঃ স্থানে দা ত্ণ ইত্যেতাবাदेशী भवतः ।
पीणदा । मूढदा । पीणत्तणं । मूढत्तणं ।
तल् त्वयोर्दাঁत्तणादेशी भावप्रत्यययोः स्मृतौ ।
पीणता पीणदा नदत् खरत्वं च खरत्तणं ॥

ভাবার্থে বিহিত তল্ ও ত্ব প্রত্যয় স্থানে যথাক্রমে দা ও ত্ণ হয়।
পীণদা, পীণত্ণং।

ক্ ক্ জ্ঞাঃ ॥২৩॥ *

क्का प्रत्ययस्य क्ण इत्ययमादेशो भवति । घेक्ण । सीक्ण ।
काक्ण । दाक्ण । गृहीत्वा । श्रुत्वा । कृत्वा । दत्त्वा ॥
क्का प्रत्ययस्य शब्देषु तुणादेशोऽयमिष्यते ।
गृहीत्वित्यत्र घेत्त्ण कृत्वा कत्तूण दृश्यते ॥

এই সূত্রের দুইটী পাঠই সমর্থন-যোগ্য। ক্, প্রত্যয় স্থানে উণ ও
ত্ণ দুইই হয়। নাটকে কত্বৃণ, কাউণ দুই প্রকার পদেবই প্রয়োগ পাওয়া
যায়।

टन दूरप्रशीले ॥२४॥

शीले यस्तृन् प्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्यादेशो भवति ।

भ्रमणशीलो भमिरो । हसनशीलो हसिरो ॥

विहितस्य टनः शीले इरादेशो विधीयते ।

गन्ता स्याद् गमिरो तद्वद्वदिता वदिरो भवेत् ॥

शौनार्थं लृन् अत्रात्रं शाने हेर आदेश इय । उमिबो । गमिरो ।
इमिबो । इत्यादि ।

आल्विल्लोल्लालवन्तेन्ता मतुपः ॥२५॥ *

आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त इत्येत आदेशा मतुपः
स्थाने भवन्ति ॥ आलुस्तावत् । ईमालू । णिहालू । इल्लः ।
विआरिल्लो । मालाइल्लो । उल्लः । विआरुल्लो । आलः ।
धणालो । सहालो । वन्तः । धनवन्तो । जीव्णवन्तो ।
इन्तः । रोसाइन्तो । पाणाइन्तो ॥ यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः
न सर्वे सर्वत्र ॥

ईर्थावत् । निद्रावत् । विकारवत् । मालावत् । धनवत् ।
शब्दवत् । यौवनवत् । रोषवत् । प्राणवत् ॥

[क्वचिन्मा मतुपोऽन्त्यस्य, मन्तो वा दृश्यते क्वचित् ।
हणुमा । हणुमन्तो ॥

ইল্লীল্লাবপরি প্রায়ঃ শ্রীষিকেষু প্রযুক্ততে ॥ পৌরস্বয়ং পুরোভবং
পুরিল্লং । আত্মীয়মপ্যুল্লং ॥

পরিমাণে কিমাডিভ্যো ভবন্তি কেহ্হাদয়ঃ । কেহ্হং ।
কেত্তিঅং । জেহ্হং । জেত্তিঅং । তেহ্হং । তেত্তিঅং । এহ্হং ।
এত্তিঅং ॥

ক্ৰত্বসো হুত্মিত্বন্যে । দেশোশব্দঃ স ইথ্যতে ॥ সম্ভুতং ।
সহস্ৰভুতং । শতক্ৰত্বঃ । সহস্রক্ৰত্বঃ ॥

জাতী বা স্বার্থ্য কঃ । জাতী বা স্বার্থ্য ককারঃ প্রযোক্তব্যঃ ॥]

আল্লিঅল্লাবুভাবুল্ল ইল্লবন্তী তথাপি চ ।

মতুপঃ স্যুঃ ষড়াদেশা ইন্তঃ ষষ্টম্ব তদ্যথা ॥

শিহালু অরিঅল্লী চ বিন্মারুল্লী তথা পুনঃ ।

ধণিল্লী পুস্ববন্তী চ মাণইন্তী মতাঃ ক্রমাৎ ॥

সংস্কৃত মতুপ্ প্রত্যয়ের স্থানে প্রাকৃতে আলু, ইল্ল, উল্ল, আল, বস্ত ও
ইন্ত আদেশ হয় । সমস্ত প্রত্যয়গুলি সকল স্থানে প্রযুক্ত হয় না । স্মতরাং
যে যে স্থানে যে যে প্রত্যয়ের প্রয়োগ পাওয়া গিয়াছে, সেই সেই স্থানে
সেই সেই প্রত্যয়েরই প্রয়োগ হইবে ।

এই স্বত্রের টীকায় ভামহ কয়েকটি অতিরিক্ত স্বত্র সন্নিবিষ্ট করিয়া-
ছেন—নিম্নে অনূদিত হইল ।

১। কখনও কখনও মতুপ্ প্রত্যয়ের স্থানে “মা” ও “মস্তো” হয় ।
যথা হণুমা, হণুমস্তো ।

২। ইল্ল, উল্ল প্রত্যয় কেহ কেহ শৈষিক প্রত্যয়ের অর্থে প্রয়োগ
করিয়া থাকেন । যথা—পুবোভবং, পুরিল্লং ; আত্মীয়মপ্যুল্লং ।

७। परिमाणार्थ प्रत्यायेर षोणे किमादि शब्देर स्थाने केदह प्रभृति
ह्य। केदहं, केत्तिअं; तेदहं, तेत्तिअं।

८। कृत्वञ् प्रत्यायेर स्थाने हत्त ह्य। सअहत्तं, सहस् हत्तं।

९। ज्ञातिवाचक शब्देव उतर विकले सार्थिक क प्रत्याय विहित ह्य।
यथा पद्मं, पद्मअं।

स्वार्थे को वा ॥२५॥

क-प्रत्ययः प्रयोक्तव्यः स्वार्थे वा प्रकृतेः परः ।

पद्मं पदुमञ्चं वाच्यं पक्षे पदुममेव वा ॥

शब्देर उतर कथनं कथनं सार्थे क प्रत्याय प्रयुक्त ह्य। यथा
पद्म स्थाने पद्मअं वा पद्मं ॥

विद्युत् पीताभ्यां लः ॥२६॥

विद्युत् पीताभ्यां परतः स्वार्थे ल-प्रत्ययो वा भवति ।
विज्जू। विज्जूली। पीञ्चं। पीञ्चलं ॥

स्वार्थे ल-प्रत्ययो विद्युत् पीताभ्यां परतो भवेत् ।

विज्जूला वाऽथवा विज्जू च पीञ्चलं पीञ्चमेव वा ॥

पीत शब्दात्तु केषाञ्चित् पक्षे वत्वं किलिष्यते ।

पीताहश्चेति वक्तव्यं तत् पीतं यत्तु पीञ्चं ॥

विद्यां ऽ पीत शब्देर उतर विकले सार्थे ल प्रत्याय विहित ह्य।

विञ्जू, विञ्जूली; पीअः, पीअलः। पीअण्णेर उठ्ठर अर्थे व ष ह्य।
पीअवः ।

बृन्दे वो रः ॥२७॥

बृन्दशब्दे वकारात् परं स्वार्थं रेफो वा प्रयोक्तव्यः । ब्रंदं ।
बंदं ॥

पाठान्तरम्—बृन्दे दोरः ॥२७॥

बृन्दशब्दे दकारस्य परतो रेफ उच्यते ।

स्वार्थं वा बृन्दशब्दः स्याद् बन्दरं बंदमेव च ॥

बृन्दशब्द शब्दे विकल्पे ब्रन्द, वन्दव, वा वन्द ह्य। ब्रन्दः, वन्दवः,
वन्दः ।

करेणवां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥२८॥

करेणुशब्दे रेफ-णकारयोः स्थितिपरिवृत्ति भवति ।
कणेरु । पुंसि न भवति । करेणू ॥

स्थितिः स्थानं मतं तस्याः शब्दे विपरिवर्तनम् ।

परिवृत्तिर्मता सेयमधिकारो द्वयोरिह ॥

करेणवां रणयोः स्थान परिवृत्तिर्विधोयते ।

तयोर्ह्यस्य माचयोरेव यद्विधानं रणोरिह ॥

करेणुस्तु कणेरु स्यात् स्त्रियामेवेति गम्यताम् ।

करेणामिति निर्देशात् करेणु वारणो यदि ॥

द्वीलिङ्ग करेणु शब्देर रकार ओ नकाबेव स्थितिपरिवृत्ति (Metathesis)
ह्य । कणेरु ।

आलाने लनोः ॥२६॥

आलान शब्दे लनोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । आणान-
खन्धो । आलानस्तम्भ ॥

आलाने लनयोः स्थानपरिवर्तनमुच्यते ।

आलानं प्राङ्गुराणानं ततः प्राक्तनकोविदाः ॥

आलान शब्दे लकाव ओ नकाबेव स्थितिपरिवृत्ति ह्य । आणानं ॥

बृहस्पतौ बहो भञ्जौ ॥३०॥

बृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकार-अकारौ
भवतः । भञ्जपुङ्गव ॥

बहोर्हल्मात्रयोरुक्तौ भञ्जादेशो बृहस्पतौ ।

बृहस्पतिमुग्रन्तीत्यं प्राक्तनञ्जा भञ्जपुङ्गव ॥

बृहस्पति शब्दे बकार ओ हकाव स्थाने यथाक्रमे भकार ओ अकाव ह्य ।
भञ्जपुङ्गव ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥३१॥

मलिन शब्दे लिनोरिलौ वा भवतः । मङ्गलं । मलिणं ॥

मलिने स्यादिलादेशो विभाषा लिनयोर्द्वयोः ।

मलिनं मङ्गलं विद्यात् पक्षे मलिणमेव वा ॥

मनिन शब्दे निन शाने विकल्पे ऐन इत्यत्र । मङ्गलं, मणिणं ।

गृहे घरोऽपतौ ॥३२॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति । पतिशब्दे परतो न भवति । घरं भवने । अपताविति किम् ? गृहवर्द्धे ॥

गृहस्य स्याद्घरादेशः परतस्त्वपतौ घरं ।

पतिशब्दे परस्ये तु रूपं गृहवर्द्धे भवेत् ॥

पति शब्द पत्रे ना थाकिले गृह शब्द शाने घर आदेश इत्यत्र । घवः । गृहवर्द्धे ।

दाढादयो बहुलम् ॥३३॥

दाढा इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दंष्ट्रा । दाढा । इदानीम् । एण्ङिं । दुहिता । धीष्वा । घूदा । चातुर्थ्यम् । चातुलिभं । मण्डूकः । मण्डुरो । गृहे

निहितम् । घरे णिहितं । उत्पलम् । कन्दोदो । गोदा-
वरी । गोला । ललाटम् । णिडालं । भूः । भूमणा ।
वैदुर्यम् । बेलुरिअं । उभयपाखंम् । अषवहोवासं । सुतः ।
महिंदो । माअंदो । आदिशब्दीयं प्रकारे । तेन सर्व्व एव
देशसंकेत प्रवृत्त भाषाशब्दाः परिगृह्यताः ॥

दादादयो निपात्यन्ते बहुलं प्राकृते पुनः ।
दंष्ट्रादौ शब्दसन्दोहे सति लक्ष्येषु तद्यथा ॥
दंष्ट्रा दादा मता शक्तिः सित्तौ भूर्भूमणा मवेत् ।
गोदावरी स्मृता गोला दूषा च दुहित्वा मता ॥
ललाटं च णिडालं स्यादुक्तं कन्दोदुत्पलम् ।
णिहेलं कथ्यते नीलं दोग्घटो वारणः स्मृतः ॥
उभयं त्ववहं विद्यादिदानीमेण्हिसुच्यते ।
वैदुर्यमपि शब्दज्ञैरुक्तं बेलुरिअं बुधैः ॥
एषामपरिमेयत्वाद्दादादीनां पदं प्रति ।
न शक्या गणना वीचीर्गणयेत् कोनु सागरे ॥
विद्युद्भस्मादयः शब्दा प्रयोण्या नेह लक्षणात् ।
तेषामर्थानुसारेण पदान्तरमुदाहरेत् ॥
याः सर्व्वलोकसामान्याः संस्कृतानन्विता गिरः ।
अह भह प्रभृतयस्तास्याप्यत्रैव दर्शयेत् ॥
संस्कृत प्रकृतित्वेन ये न सिध्यन्ति केवलम् ।
तेषां लक्ष्येषु शब्दानां दादादित्वं विद्युश्यताम् ॥

दंष्ट्रे । अर्द्धति शक शाने निपाठने मात्रा अर्द्धति आदेशेन ह्य । गङ्गुड

হইতে নিয়মানুসারে অনুৎপন্ন সমস্ত শব্দই দাঢ়াদির অন্তর্গত। দাঢ়াদি শব্দ অসংখ্য। সমস্তই দেশজ।

इति वरुचिह्नते प्राकृतप्रकाशे संकौर्णविधिर्नाम
चतुर्थः परिच्छेदः ॥

অনুশীলনার্থ প্রণাবলী।

১। নিম্নলিখিত সূত্রগুলির সোদাহরণ ব্যাখ্যা লিখ।

“মৌবিন্দুঃ,” “মাংসাदिषु वा,” “वक्रादिषु,” “दाढादयो
बहुलम्,” “यावदादिषु वस्य,” “अन्यस्य हलः,” “न विद्यति।”

২। স্থিতি-পরিবৃদ্ধির কয়েকটা উদাহরণ দাও।

৩। প্রাকৃতে নপুংসকলিঙ্গে প্রযুক্ত হইয়া, এমন দুইটা সকারান্ত শব্দের নাম লিখ। প্রশ্ন শব্দ কোন্ লিঙ্গ?

৪। মাংসাদিগণ অপঠিত হওয়ায় কি কবিগণের কোনও স্রুবিধা হইয়াছে?

৫। সংস্কৃত তল্, স্ব, ও জ্। প্রত্যয় স্থানে প্রাকৃতে কি কি প্রত্যয় বিহিত হইয়াছে? উদাহরণ দাও।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः ।

सुबन्त प्रकरण—विशेष्यशब्द ।

प्राकृतेर विशेष्य शब्दगुलि साधारणत पाँचटी श्रेणीते विभक्त हईते पारे । यथा—

- (१) अकारान्तु ओ आकारान्तु विशेष्य शब्द,
- (२) ईकारान्तु ओ ङ्गकारान्तु विशेष्य शब्द,
- (३) उकारान्तु ओ ऊकारान्तु विशेष्य शब्द,
- (४) संस्कृत ँकारान्तु-शब्दज शब्द, एवं
- (५) संस्कृत व्यञ्जनान्तु-शब्दज शब्द ।

एतन्मध्ये शेषोक्त दुई श्रेणीर शब्द केवल दुई चारिटी विशेष्येवर अन्त पृथक् श्रेणीमध्ये परिगणित ।

संस्कृत ँकारान्तु शब्दगुलि प्राकृते प्रायई उकारान्तु वा -अर ओ -आर भागान्तु हईया यार (५।३१-३५) । यथा भक्तू, भक्तारो, पिअरं, त्ताअरो; इत्यादि । सङ्घ्न ज्ञापक ँकारान्तु विशेष्यगुलि प्रथमार एकवचने आ-भागान्तु हर; यथा माआ ।

कौनओ कौनओ व्यञ्जनान्तु शब्देर अन्त्याव्यञ्जनेर लोप हर (४।७); यथा—सरस्, सरो; नभन्, नहं; शिरस्, सिरं; इत्यादि । आवार कौनओ कौनओ शब्देर अन्त्याव्यञ्जनेर सहित अकार (वा द्वीलिङ्ग हईले आकार) एर वोग हर; यथा आशिष्, आसिसा; दिष्, दिसा; इत्यादि ।

वाङ्मनादि प्रत्याय परे থাকিলে তৎপূর্বে একটী স্বরের আগম হয়; যথা—রাএহিং, রাএসুং; ইত্যাদি। কিন্তু স্বরাদি প্রত্যয় পরে থাকিলে অনেক স্থানে প্রাকৃতে সংস্কৃত স্বরূপটাই সংরক্ষিত হয়, কেবল প্রাকৃতেব নিয়মানুযায়ী ধ্বনিগত পরিবর্তন হয়; যথা ভবতা, ভবদা; আয়ুধা, আউসা।

প্রাকৃতে দ্বিবচন ও চতুর্থী বিভক্তি নাই। দ্বিবচনের স্থানে বহুবচন ও চতুর্থী বিভক্তি স্থানে ষষ্ঠী বিভক্তিব প্রয়োগ হয়।

বিবিধ শ্রেণীর শব্দরূপগুলি গ্রন্থ মধ্যে দ্রষ্টব্য।

अत आत् सौ ॥१॥

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य सौः स्थाने आत्वं भवति ।
वच्छो । वसहो । पुरिसो । वृद्धः । वृषभः । पुरुषः ।

अकारस्य पदान्तस्य सति सौ परतः स्थितिः ।

भवत्योकार आदेशः कामः कामो कुयः कुसौ ॥

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्দের উত্তর প্রথমার একবচনে ওকাব হয়।
যথা—কামো, বচ্ছো, পুরিসো, ইত্যাদি।

जस् शसोर्लोपः ॥२॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तरं यौ जस् शसौ
नयोर्लोपो भवति । वच्छा सोहन्ति । वृद्धाः शोभन्ते । जस्
शस् ङस्याङ् सु दौर्घ इति दौर्घे कृते पश्चात्तोपो जसः । वच्छे

शिश्रच्छह । वृत्तान् नियच्छत । ए च सुपीति एत्वे कृते
ग्रसोलोपः ॥

स्यात् पञ्चम्यत इत्यत्र जस् ग्रसोः परयोस्ततः ।

भवेन्नोपः पसौदन्तु देवा देवे णमस्सह ॥

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्देर उक्तर जस् 'उ शस्' विभक्तिर लोप ह्य ।
लोपेण पूर्व ६।११ उ ६।१२ सूत्र अनुसारो दीर्घश्च उ एश्च ह्य । देवा,
देवे ।

अतोऽमः ॥३॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो
भवति । वच्छं पेक्वह । मोविन्दुरिति विन्दुः । वृचं
ग्रेक्षते ॥

अतोऽकारस्य लोपः स्यादत उत्तरवर्त्तनः ।

वच्छं पेक्वेह वन्देह सूरं चन्दं शिश्रच्छह ॥ (१)

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्देर उक्तर अम् विभक्तिर अकारेण लोप ह्य ;
एवम् ६।१२ सूत्र अनुसारो पदान्त मकार स्थाने विन्दु ह्य । वच्छं, देवं ।

टामोर्णः ॥४॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तौथैकवचनं षष्ठी बहुवचनयोर्णकारो

भवति । वच्छेण । वच्छाण ॥ एच सुपीत्येत्वम् । जम् शम्
डस्याड्सु दीर्घ इति दीर्घः ॥

अतोऽनन्तरयोष्टामोर्णकारत्वं विधीयते ।

हरेण मन्त्रणो ढड्ढो आइच्चाण गणो अञ्चं ॥ (१)

अकारान्त शब्देर उतर टा ङ आम् विभक्तिर श्चाने णकार इत्य ।
वच्छेण, वच्छाण ।

भिसो हिं ॥५॥ *

अतोऽनन्तरं भिसो हिं भवति । वच्छेहिं । एच सुपीत्ये-
त्वम् ॥

अतोऽनन्तरभूतस्य भिसो हित्वं विधीयते ।

सुरेहि सोहिओ मगो गन्तव्वो सुकएहि जो ॥ (२)

अकारान्त शब्देर पर भिस् विभक्ति श्चाने हिं (ङ -हि) इत्य ।
वच्छेहि, वच्छेहिं ।

डसैरा-दो-दु-हयः ॥६॥

अतोऽनन्तरं डसैः पञ्चम्येकवचनस्य स्थाने आ दो दु हि
इत्येत आदेशा भवन्ति । वच्छा । वच्छादो । वच्छादु ।
वच्छाहि । जम् शम् डस्यां सु दीर्घः ॥

* पाठाङ्कुर—भिसो हिः ॥ ५ ॥

(१) इदेष मधुनो दक्ष आदित्यानां गणेश्वरम् । (२) इदेषः शोभितः वर्गः
नन्दवाः इकृतेर्षः ।

डसेत्त्वार आदेशाः स्युरा दो दु हि रित्यमौ ।

आदौ क्त्वा पलासादौ असौआदु दुमाहि च ॥ (३)

अकारास्तु शब्देर उतुर उम् विभक्ति स्थाने आ, दो, दु, हि এই চারিটা-
आदेश ह्य । वच्चा, वच्चादो, वच्चादु, वच्चाहि ।

भ्यसोहिन्तो सुन्तो ॥७॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः ।
वच्चाहिन्तो । वच्चासुन्तो । एच सुपौति चकारेण
दीर्घत्वम् ॥

हिन्तो भवति सुन्तो च भ्यसोऽतोऽनन्तरस्य तु ।

आधोरणा गभ्राहिन्तो मेहासुन्तो गभ्रा पभ्रा ॥ (१)

अकारास्तु शब्देर उतुर भ्राम् (पङ्कमौर बहवचन) स्थाने हिन्तो ङ
सुन्तो এই দুই প্রত্যয় আদিষ্ট হয় । वच्चाहिन्तो, वच्चासुन्तो ।

स्यो डसः ॥८॥

अतोऽनन्तरस्य डसः स्थाने स्य इत्यादेशो भवति ।
वच्चास्य ॥

(७) आगच्छो दुक्कां पलाशी मरुणांकाद् ऊयाच्छ ।

(१) आधोरणा गभ्रेड्यो मेवेत्ताः गतानि पभ्रांसि ।

परस्मात्: सकारः स्याद्द्विकृतिविक्रतो ङसः ।

देवदत्तस्म डित्यस्म डिवित्यस्म अ मन्दिरं ॥ (२)

अकारान्त शब्देन उद्धर ङम् विभक्ति स्थाने म् आदेश इय । वच्छम् ।

ङे रे म्नि ॥६॥

अतोऽनन्तरस्य ङे: ए म्नि इत्येतावादेशौ भवतः । वच्छे ।
क्वचिद् ङसिड्योर्लोपः । वच्छम्नि ॥

ए स्याद् ङेरुत्तरस्यातो मिकारस्य द्विकृतिमान् ।

णाराग्रणे मित्रा लोभा च्छप्यत्रा पदुमन्मिव ॥ (३)

अकारान्त शब्देन उद्धर ङि विभक्ति स्थाने ए, म्नि, এই छैटि आदेश
इय । वच्छे, वच्छम्नि ।

सुपः सुः ॥१०॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति । वच्छेसु ।
ए च सुपीत्येत्वम् ॥

सुपोऽतोऽनन्तरस्यस्य सुकारादेश उच्यते ।

सुग्रणेषु गुणा ह्येन्ति रसिणसु रसा विभ्र ॥ (४)

(२) देवदत्तस्य डित्यस्य डिवित्यस्य च मन्दिरे ।

(३) नाराग्रणे मित्रा लोकाः वटुपनाः पद्म इव ।

(४) अनेन ङु ङुणा अवञ्चि रसिकेषु रसा इव ।

अकारान्त शब्देर उक्तर मथुमीर बहवचने सू ह्य । वच्छेसू ।

जश्शस् ङस्यांसु दीर्घः ॥११॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति ।
जश्शसोर्लोप इति जसो लोपः । वच्छादो आगदो । वच्छादु ।
वच्छाहि । ङसेरादोदुह्यः । वच्छाण । टामोर्णः ॥

परतो जसिदीर्घः स्याद् ङसावामि च तदुयथा ।

वच्छा सोहन्ति वच्छादु षेइ वच्छाण पत्तन्नं ॥ (१)

जम्, शम्, ङम्, ओ आम् विभक्तिषु अकारान्त शब्देव अकार दीर्घ
ह्य, अर्थात् अकार स्थाने आकार ह्य । वच्छा; वच्छा, वच्छादो, -दु, -हि;
वच्छाण ।

ए च सुप्यङिङसोः ॥१२॥

अतोऽकारस्य एत्वं भवति सुपि परतः ङिङसो वर्जयित्वा ।
चकाराद्दीर्घश्च । वच्छे पेक्त्वह । जश्शसोर्लोपः । वच्छेण ।
टामोर्णः । वच्छेहिं । वच्छेसु । चकाराद्दीर्घश्चेति । वच्छा-
हितो । वच्छासुंतो । भ्यसो हिन्तोसुन्तो । अङिङसोरिति
किम् ? वच्छन्मि । वच्छस्स ॥

* पाठांतर- अम्ङाम् सूदीर्घः ॥११॥

(१) वृकाः शोभन्ते वृकाः नरति वृकाणां पत्रकम् ।

अत्रैकवचनाज्जातो सुप्येत्वं परतो भवेत् ।
 चकारादथ दीर्घश्च यच्चातो नेतरो विधिः ॥
 धम्मे रमेद् अत्थेण कामेण अ ण वंचिञ्चो ।
 मोक्खेसु जे पवड्ढन्ति तिवग्गो तेहि वंचिञ्चो ॥
 रुक्खा ह्रीणगुणा होन्ति जणामुन्तो अ कत्थतां ।
 विमोहो विसम्मासुन्तो रमासुन्तो वि जो जणो ।
 णमो तस्म करेम्मि त्ति वृत्तिः स्यादेत्वदीर्घयोः ॥ (१)

डि एवं ङस् भिन्न प्रत्यय परे থাকিলे अकारान्त शब्দের अकार স্থানে
 अकार (एवं চকারের প্রভাবে আকার) হয় ।

क्वचिद् ङसिङ्गोर्लोपः ॥१३॥

अतो ङसि ङि इत्येतयोः परतः क्वचिङ्गोपो भवति । वच्छा
 आगदो । ङसेरा दोदुह्यः । वच्छे ठिञ्चं । डेरमीत्येत्वम् ॥
 अकारस्य क्वचिङ्गोपोङसिङ्गोः परतो भवेत् ।
 अतो णइजलं मेहा चन्दे लसइ लच्छणं ॥ (२)

कथन० कथन० ङस् एवं डि विभक्तिते अकारान्त शब्देव अकारेण
 लोपं হয় । वच्छा, वच्छे ।

(१) धर्मे रमते अर्थेन कामेन च न वक्तिः । मोक्खेसु वे अर्थक्षेत्रे त्रिवर्गित्त-
 वक्तिः । रुक्खा हीनगुणा उवञ्चि अनेत्थान् कथाताम् । विमोहो विवरेत्थो
 रमात्थोऽपि यो जनः । नमत्तुं कल्लमोति ।

(२) नदीजलं घेषाच्छे लसति लक्षणम् ।

वच्छ शब्दः । (संस्कृत वृत्त) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्ता	वच्छो	वच्छा
कर्म	वच्छं	वच्छे, वच्छा
करण	वच्छेण	वच्छेहिं, वच्छेहि *
अपादान	वच्छादो, वच्छादु, वच्छाहि, वच्छा	वच्छाहिन्तो, वच्छासुन्तो, वच्छेहिन्तो, वच्छेसुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	वच्छस्म	वच्छाण, वच्छाणं *
अधिकरण	वच्छे, वच्छन्मि	वच्छेसु, वच्छेसुं *
सम्बोधन	वच्छ	वच्छा

इदतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति । अग्निषो पेक्वह । वाउषो पेक्व ॥

उत्तरस्य शसो णोत्वमिदुतोः स्यात् पदान्तयोः ।

अग्निषो परिजालेसु मुण लीएसु वाउषो ॥ (१)

इकावाञ्च ७ उकाराञ्च शब्देर उठ्ठर शम् प्रत्तर स्थाने णो आदेश
ह्य । अग्निषो, वाउषो ।

(१) अग्नीन् परिजालम्, जानीहि लोकेषु वायून् ।

* भास्वामिद् विवकार रूपाश्च । ४ । १७ प्र ।

डसो वा ॥१५॥

इदुदन्तयोर्डसो वा णो भवति । अग्निणो अग्निस्स ।
वाउणो । वाउस्स । अग्नेः । वायोः ॥

इदुतीरुत्तरस्थस्य सो वा णो विधीयते ।

अग्निणो अग्गओ जाला वाउणो वाअओ वल्लम् ॥

इकाराञ्च ओ उकाराञ्च शब्देव उद्धर डम् प्रत्यय स्थाने विकल्पे णो
इत्त । अग्निणो, अग्निस्स ।

जशश्च ओ यूत्वम् ॥१६॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति । इदुतीश्च ई-ऊ-त्वं
वा । चकाराणो च । अग्नीओ । वाऊओ । अग्निणो ।
वाउणो । अग्नीन् । वायून् ॥

पाठान्तरम्—जसश्च वाञ्छित्यम् ॥ १६ ॥

इदुतीर्जस ओत्वं वा चकारेण डसोऽपि वा ।
इदुतीरप्यकारः स्यात्तदा णो न भवेदयथा ॥
अग्गओ अग्निणो होन्ति वाअओ वाउणोऽथवा ।
पक्षे चादन्तवद्भावादग्नी वाऊ च वा जसि ॥

इकारान्तु ओ उकारान्तु शब्देव उक्तर जस् स्थाने ओ ह्रस्व एवम् इ ओ उ स्थाने यथाक्रमे ङ् ओ उ ह्रस्व । अग्गीओ, वाँओ । चकारेण प्रभावे जस् स्थाने विकल्पे णो ओ ह्रस्व । अग्गिणो, वाँणो । कात्यायनेन मते ईकाव ओ उकाव स्थाने अकार ह्रस्व । अग्गओ, वाँओ ।

टा णा ॥१७॥

इदुदन्तयोष्टा विभक्तोर्णा इत्यादेशो भवति । अग्गिणा । वाञ्छणा ॥

टा इत्येतस्य णाभावः स्यात् परस्येदुतोः पुनः ।

अग्गिणा वाञ्छणा जाञ्चो वण्हिणा विण्हुणा तथा ॥

इकारान्तु ओ उकारान्तु शब्देव उक्तर टा विभक्ति स्थाने णा ह्रस्व । अग्गिणा, वाँणो ।

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥१८॥

इदुदन्तयोः सु भिस् सुप् इत्येतेषु दीर्घा भवति । सु । अग्गी । वाञ् । भिस् । अग्गीहिं । वाञ्हिं । सुप् । अग्गौसु । वाञ्चसु ॥

सुभिस्सुप्सुदुतोर्दीर्घः परतः स्यात् कर्त्तुं गुरु ।

सुजसोः परतो दीर्घ इदुदन्तोरयमौदृशः ॥

अग्गीहिं सह वाञ्हिं कारिदाञ्चो तथा भिसि ।

मदो इत्यौषु चारुसु भाइ दीर्घस्तथा सुपि ॥ (१)

(१) अग्गिहिः सह वाञ्चिहिः कारिदाः । मदी इत्तिरु चारुत् ताति ।

নু, তিস্, এবং সুপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ইকারান্ত ও উকাবাহ পদের অন্ত্যস্বর দীর্ঘ হয়। যথা,—অগ্নী, বাউ; অগ্নীহিং, বাউহিং; অগ্নীসু, বাউসু।

অগ্নিশব্দ: । (সং—অগ্নি) ।

	একবচন	বহুবচন
কর্তৃ	অগ্নৌ	অগ্নীশ্চো, অগ্নিশ্চো, (অগ্নিশ্চো
কর্মী	অগ্নিং	অগ্নিশ্চো, অগ্নী
করণ	অগ্নিশ্চা	অগ্নীশ্চি, অগ্নীশ্চি
অপাদান	অগ্নীদৌ, অগ্নীদু,	অগ্নীশ্চিন্তৌ, অগ্নীশ্চিন্তৌ
	অগ্নীশ্চি	
সম্প্রদান,	} অগ্নীশ্চ, অগ্নীশ্চো, অগ্নীশ্চং, অগ্নীশ্চ	
সম্বন্ধ		
অধিকরণ	অগ্নিশ্চি	অগ্নীশ্চু, অগ্নীশ্চু
সম্বোধন	অগ্নি	অগ্নীশ্চো, অগ্নীশ্চো

বাহুশব্দ: । (সং—বায়ু) ।

	একবচন	বহুবচন
কর্তৃ	বাহু	বাহুশ্চো, বাহুশ্চো, (বাহুশ্চো)
কর্মী	বাহুং	বাহুশ্চো, বাহু
করণ	বাহুশ্চা	বাহুশ্চি, বাহুশ্চি
অপাদান	বাহুদৌ,	বাহুশ্চিন্তৌ, বাহুশ্চিন্তৌ
	বাহুদু, বাহুশ্চি	

एकवचन		बहुवचन
सम्प्रदान,	} वाउणो, वाउसुस, (वाअणो)	वाऊणं, वाऊण
सम्बन्ध		
अधिकरण	वाउन्नि	वाऊसु, वाऊसुं
सम्बोधन	वाउ	वाऊणो, वाउणो

स्त्रियां शस उदोती ॥१६॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस उत् शोत् इत्येती आदेशौ भवतः ।
मालाउ । मालाओ । णईउ णईओ । वडूओ । वडूउ ॥

श्रीनिङ्ग शक्तेर शस् शाने उ एव उ इय । यथा—मालाउ, मालाओ ।
णईउ, णईओ । वडूउ, वडूओ ।

जसो वा ॥२०॥*

जसः स्त्रिया मुत् शोत् इत्येती आदेशौ वा भवतः । पक्षे
अदन्तवत् । मालाउ । मालाओ । माला ॥

उत्वमीत्वं च जायते द्वावादेशौ जसःस्त्रियाम् ।

सर्वेषामपि शब्दानामथवा स्याद् दन्तता ॥

होन्ति मालाउ मालाओ पक्षे माला णईउ च ।

णईओ च णई वा स्याद्बहुशब्दोऽपि तद्विधः ॥

* पाठोद्धरण—जसो वा द्विगामुदात्तो । २० ॥

द्वीगिन् शब्देर उभय जम् स्थाने विकल्ने उ एवम् ७ इय ; एवं
अकारान्त शब्देर ग्राम् अन्त्यस्वरदीर्घता इय । यथा—मानाउ, माना७,
माना ।

अमि ऋस्वः ॥२१॥

अमि परतः स्त्रियां ऋस्वो भवति ॥ मालां । णङ् ।
बहुं ॥

परतोऽमि स्त्रियां ऋस्व उच्यते तद्यथा पुनः ।

मालं गुम्फेसु पेच्छेसु णारिं कण्डं, विमुञ्चसु ॥ (१)

अम् पदे थाकिले द्वीगिन् शब्देर अन्त्यस्वर इय इय । मानं, गहं,
दहं ।

टाङ्सिङ्गीनामिदुददातः ॥२२॥

टा ङस् ङि इत्येतेषां स्त्रियां इत् एत् अत् आत् इत्येते
आदेशा भवन्ति । टा । णईइ । णईअ । णईआ । णईए अअं ।
ङम् । णईइ । णईए । णईअ । णईआ धणं । ङि । णईइ ।
णईए । णईअ । णईआ ठिअं ॥

[टाङ्सिङ्गीनामिदुददादेतः ॥२२॥]

स्त्रियां टाङ्सिङ्गीनां चतुर्णामविशेषतः ।

उक्ता इदुददादेतः पञ्चादेशा इमे यथा ॥

(१) मानां गुम्फ, पण् नारीः, कण्डं विमुञ्च ।

यद्द्वैतं पूरिषो सिन्धु यद्द्वैतं च यद्द्वैतं च ।

यद्द्वैता च यद्द्वैतं च वध्वाभ्येवमेव हि ॥ (२)

टा, (उमि), डम् एवम् छि विभक्ति स्थाने स्त्रीनिम्ने हे, (उ), ए, अ, एवम् आ, एहि कर्मणि आदेशं ह्य । उपयुक्तं प्रत्येकं विभक्तितेहि सकल आदेशशुनिते विहितं ह्य । गङ्गे, (गङ्गे), गङ्गे, गङ्गे, गङ्गेः ।

नातोऽदातो ॥२३॥

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्थानन्तरं टाडस् डीनाम्
अत् आत् इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण प्राप्तो निषिध्यते ।

मालाद् । माणाए । कर्म । धणं । ठिषं ॥

आतः परावदातो न भवतोऽन्ये द्वयः स्मृताः ।

केसा मालाद् मालात् मालाए वासिषा तुह ॥ (३)

आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्देर उभय पूर्वसूत्रविहितं अ एवम् आ आदेशं ह्य ना । अपवादविधि । मालाहे, मालाए, (मालाउ) ।

आदीतो बहुलम् ॥२४॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने आत् ईत् इत्येतावादेशौ
बहुलं प्रयोक्तव्यौ । सहमाणा । सहमाणौ । हलहा । हलहौ ।

(२) नञा पूरितः सिन्धुः ।

(३) केषा माला वासिता तव ।

सुप्यणहा । सुप्यणही । छाहा । छाही । सहमाना । हरिद्रा ।
सुप्यणखा । छाया ॥

आकारस्तददीकारः स्त्रियां स्तो बहुलं ततः ।

हसमाणा हसमाणी सामला सामलौ भवेत् ॥

आकारासु क्रीनिक्र शब्देर असा आकार शाने बहुलभावे आकार ओ
शेकार इय । हसला, हसलौ ।

न नपुंसके ॥२५॥

प्रथमैवावचने नपुंसके न दीर्घत्वं भवति । सौ दीर्घः
पूर्वस्येत्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तां पूर्वस्य दीर्घत्वं न नपुंसक इत्य-
नेन बाध्यते । दहिं । मह्यं । हविं । दधि । मधु । हविः ॥

इकारासु ओ उकारासु क्रीनिक्र शब्देव उततर स विभक्तिते पूर्वस्यैव
नोष इय ना । यथा—मह्यं, दहिं, हविः ।

दृज्जशशसीर्दीर्घश्च ॥२६॥

नपुंसके वर्त्तमानयोजसु शसोः स्थाने इदादेशो भवति ।
पूर्वस्य च दीर्घः । वणाइ । दहीइ । मङ्गइ । वनानि । दधीनि ।
मधूनि ॥

जशशसीर्मत इत्वं तत्सन्नियोगान्नपुंसके ।

तयोश्च परतो दीर्घः प्राग्वृत्तस्य भवत्यचः ॥

वणाइ च दहीइ च मङ्गइ च तथा पुनः ।

परतो जशशसीरौत्वं यत्र स्याद्बहुलं हि तत् ॥

क्रीवलिक्र शब्देर उठ्ठर जम् ओ शम् शाने इ ह्य एवः पूर्स अर दीर्घ ह्य । वणै, ढणै, मरूँ । कथनओ कथनओ जेओ ह्य ।

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घविन्दवः ॥२७॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घविन्दवो न भवन्ति । अत ओत् मोरिखोत्वं प्राप्तम् । सुभिस् सुप्सु दीर्घ इति दीर्घः । सोर्विन्दुर्नपुंसके इति विन्दुः प्राप्तः । हे वच्छ । हे षग्नि । हे वण । हे वाड । हे दहि । हे महु ॥

स्फुरत्यामन्त्रणे न स्यादोत्वं सौ परतस्त्रिषु ।

दीर्घविन्दू च हे काम हे विलासिणि हे महु ॥

सधोधन वूषाहेले अ विभक्तिते ओड, दीर्घओ ओ विन्दू ह्य ना । हे वच्छ ; हे विलासिणि, हे महु ।

स्त्रियामात एत् ॥२८॥

स्त्रियामातः स्थाने एत्वं भवति सौ परत आमन्त्रणे । हे माले । अन्यस्य ह्य इति मोर्लोपः ॥

आमन्त्रणे भवत्येत्वमातः सौ परतः स्त्रियाम् ।

हे माले मद्धिले मुहे जाण वाली सिले तथा ॥

क्रीवलिक्र आकारास्तु शब्देर आकार शाने सधोधने विहित अ विभक्तिते एकार ह्य । हे माले ।

ईदूतोऋस्वः ॥२६॥

स्त्रियामौदूतोऋस्वो भवति नौ परत आमन्त्रणे । हे ण्ड ।
हे वहु ॥

ईदूमोः स्यात् स्त्रियां ऋस्वः स्फुरत्यामन्त्रणे यथा ।

हे षारि महि चाउंडि हे कण्ड, वहु वौरसु ॥

सन्धोधन वूशैले स विभक्तिते जौनिम ऋकारासु ७ उकारासु
शब्देर अस्त्राश्र इश्र इश्र । हे णई, हे वहु ।

सोर्विन्दुनंपुंसके ॥३०॥

नपुंसके वर्त्तमानस्य सोर्विन्दुभवति । वणं । दहिं ।
महुं ॥

नपुंसके भवेद्वयः सुस्तस्य विन्दुर्विधीयते ।

कुण्डं सुण्डं मुहं कृत्तं योत्तं वित्तं धणं वणं ॥

नपुंसकनिम्ने स विभक्ति शाने अस्त्राश्र इश्र । वणं, दहिं, महुं ।

आकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः ।

मासा ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	मासा	मासाषो, मासाड, माला
कर्म	मालं	मालाषो, मालाड

	एकवचन	बहुवचन
अपादान	मालादो, मालादु, मालाहि, (मालाह, मालाए)	मालाहिन्तो, मालासुन्तो
कारण,	} मालाह, मालाए (मालाउ)	मालाहिं, मालाहि
सम्बन्ध,		मालास, मालाए
अधिकरण		मालामं, मालासु
सम्बोधन	माले	मालाओ, मालाउ, माला

ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः—यई (नदी) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्तृ	यई	यईओ, यईउ, यई
कर्म	यइं	यईओ, यईउ, यई
अपादान	यईदो, यईदु, यईहि, (यईह, यईए, यईअ, यई)	यईहिन्तो, यईसुन्तो
कारण	यईह, यईअ, यईआ, यईए, (यईउ)	यईहिं, यईहि
सम्बन्ध,	} यईह, यईअ, यईआ, यईए, (यईउ)	यईणं, यईअ
सम्प्रदान		

	एकवचन	बहुवचन
अधिकरण	णईइ, णईअ, णईआ, णईए, (णईउ)	णईसुं, णईसु
सम्बोधन	णइ	णईओ, णईउ, णई

जकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः—वह् (वधू) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	वह्	वह्ओ, वह्उ, वह्
कर्म्म	वह्	वह्ओ, वह्उ, वह्
अपादान	वह्ढो, वह्ढु, वह्हि, (वह्हइ, --अ, --आ, --ए)	वह्हिन्तो, वह्हसुन्तो
करण	वह्हइ, वह्हअ, वह्हआ, वह्हए, (वह्हउ)	वह्हिं, वह्हि
सम्बन्ध, } सम्प्रदान }	वह्हइ, वह्हअ, वह्हआ, वह्हए, (वह्हउ)	वह्हणं, वह्हण
अधिकरण	वह्हइ, वह्हअ, वह्हआ, वह्हए, (वह्हउ)	वह्हसं, वह्हसु
सम्बोधन	वह्	वह्हओ, वह्हउ, वह्ह

अकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दः—वण (वन) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	वणं	वणाइं, वणाइ, वणाणि

	एकवचन	बहुवचन
कर्म्म	वचं	वचाद्, वचाद्, वचाणि
करण	वणेण	वणेहिं, वणेहि
अपादान	वणादो, वणादु, वणाहि	वणासुन्तो, वणाहिन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	वणस्म	वणाणं, वणाण
अधिकरण		
सम्बोधन	वण	वणाद्, वणाद्, वचाणि

ऋत आरः सुपि ॥३१॥

ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोऽह् । भत्तारं पेक्वसु । भत्तारेण कश्चं ।

ऋतस्तावत् पदान्त्यस्य भवेदारः परे सुपि ।

पुंसि प्रायेण भत्तारो कत्तारो तद् भविष्यति ॥

प्राकृत सूत्रेण प्रत्याय पवे १०किले संस्कृत ऋकारान्त शब्देर ऋकाव श्चाने प्राकृते आर आदेशे ह्य । यथा, तर्जु श्चाने तर्जवो । प्राकृते ऋवर्ण नाई ।

मातुरात् ॥३२॥

माहसम्बन्धिनो ऋकारस्य आकारो भवति । माषा सोऽह् । माषं पेक्वसु । माषाए कश्चं ॥

सम्बन्धार्थाद्दि सा षष्ठी मातुरित्यङ्ग या भवेत् ।

तत्सम्बन्धिन आत्वं स्यान्मात्रा मात्रादिवत् परम् ॥

मातृशब्देव अकारे स्थाने आकारे इय । मात्रा ।

उर्जश्शस्टाडस्सुप्सु वा ॥३३॥

जस् शस् टा डस् सुप्सु परतः ऋकारस्य उकारादेशो
भवति वा । जस् । भत्तुणो । भत्तारा । शस् । भत्तुणो ।
भत्तारि । टा । भत्तुणा । भत्तारेण । डस् । भत्तुणो ।
भत्तारस्स । सुप् । भत्तुसु । भत्तारिसु । आरादिः पूर्व्ववत् ॥

ऋत उत्वं भवेज्जश् शस्टाडम्सु परतो न वा ।

भत्तुणो ह्योन्ति भत्तू वा भत्तारा वा जसि क्लमात् ॥

भत्तुणो एहि भत्तू वा भत्तारो वा शसि स्मृताः ।

भत्तुणा सहिदा वाला भत्तारेण तथैव टि ॥

भत्तुणो डसि भत्तुस्स भत्तारस्स च वा भवेत् ।

इत्यते भर्त्तुरित्वं वा तथा भवति भट्टिणो ॥

जस्, शस्, टा, डस्, सुप्, —एहं कयटी विभक्तिते अकारास्त शब्देव
अकारे स्थाने विकल्पे उकारे इय । तथा—भत्तुणो, भत्तारा; भत्तुणो,
भत्तारे; भत्तुणा, भत्तारेण; भत्तुणो, भत्तुस्स, भत्तारस्स; भत्तुस्स,
भत्तारेस्स ।

अस्, शस्, टा एवं डस् विभक्तिते भर्त्तु शब्दे स्थाने विकल्पे “भट्टि” इय;
भट्टिणो, भट्टिणा ।

पितृ भ्रातृ जमातृणामरः ॥३४॥

पित्वादीनां सुपि परतो ऋतोऽरो भवति । आरापवादः ।
पिअरं । पिअरेण । भाअरं । भाअरेण । जामाअरं ।
जामाअरेण ।

अरादेशः पितृ भ्रातृ जामातृणामृतो भवेत् ।

पिअरो भाअरो तददपि जामाअरो तथा ॥

सुक्लिभक्ति परे থাকিলे पितृ, भ्रातृ ও জামাতৃ শব্দের ঋকার স্থানে
अव ह्य । यथा, पिअरो, भाअरो, जामाअरो ।

आ च सौ ॥३५॥

पित्वादीनामाकारो भवति सौ परे । चकारादरश्च ।
पिआ । पिअरो । भाआ । भाअरो । जामाआ । जामा-
अरो ॥

आत्वं सौ परतस्येषां चकारान्तु भवेदरः ।

पिआ च पिअरो भाआ भाअरो तादृशः परः ॥

पितृ, भ्रातृ ও জামাতৃ শব্দের ঋকাব স্থানে স্ত্রী বিভক্তি পরে থাকিলে
বিকল্পে আ হয় । যথা, পিআ, পিঅরো ; ভাআ, ভাঅরো ; জামাআ,
জামাঅবো ।

भर्त्तृ शब्दः (भर्त्तार) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	भर्त्तारो	भर्त्तारा, भर्त्तुणो, (भर्त्तु), भर्त्तिणो
कर्म	भर्त्तारं	भर्त्तारे, भर्त्तुणो, भर्त्तू; भर्त्तिणो
करण	भर्त्तारेण, भर्त्तुणा, भर्त्तिणा	भर्त्तारेहिं भर्त्तारेडि
अपादान	भर्त्तारादो, भर्त्तारादु, भर्त्ताराद्दि, (भर्त्तुणो)	भर्त्ताराह्निन्तो, भर्त्तारासुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	भर्त्तारस्स, भर्त्तुस्स, भर्त्तुणो, भर्त्तिणो	भर्त्ताराणं, भर्त्ताराण
अधिकरण	भर्त्तारे, भर्त्तारमि	भर्त्तारेसुं,—सु, भर्त्तूसु
सम्बोधन	भर्त्तार	भर्त्तारा, भर्त्तुणो, भर्त्तिणो

मात् शब्दः—(मात्ता) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	मात्ता	मात्ताओ, मात्ताड, मात्ता
कर्म	मात्तं	मात्ताओ, मात्ताड
करण	मात्ताइ, मात्ताए	मात्ताहिं, मात्ताहि
अपादान	मात्तादो, मात्तादु, मात्ताद्दि	मात्ताह्निन्तो, मात्तासुन्तो

	एकवचन	बहुवचन
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	माघाद्, माघाए	माघाणं, माघाण
अधिकरण	माघाद् माघाए	माघासुं, माघासु
सम्बोधन	माए	माघाओ, माघाउ, माघा

भाट शब्दः—(भाश्चर) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	भाश्चरं	भाश्चरा
कर्म्म	भाश्चरं	भाश्चरे
करण	भाश्चरेण	भाश्चरेहिं, भाश्चरेहि
अपादान	भाश्चरादो, भाश्चराद्, भाश्चराद्दि	भाश्चराद्दिन्तो, भाश्चरासुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	भाश्चरुत्त	भाश्चराणं, भाश्चराण
अधिकरण	भाश्चरे, भाश्चरस्मि	भाश्चरेसुं, भाश्चरेसु
सम्बोधन	भाश्चर	भाश्चरा

राज्ञश्च ॥३६॥

राजन् शब्दस्य चा इत्वादेशो भवति सौ परतः । राषा ।
परतः सौ भवत्वात्वं राज्ञोऽन्त्यस्य ह्यलोलुकि ।
सामर्थ्यात् स्वादकारस्य राजा राषा निगद्यते ॥

সু পরে থাকিলে রাজন্ শব্দের উপধা অকার স্থানে আকাব হয়, এবং অন্ত্যব্যঞ্জনঘরের লোপ হয়। রাজা।

শ্যামন্বণে বা বিন্দুঃ ॥২৩॥

রাজন্ শব্দস্য শ্যামন্বণে বা বিন্দুর্ভবতি ॥ হে রাজন্ ।
হে রাজন্ ॥

শ্যামন্বণে ভবেদ্রাজ্ঞো বিন্দুঃ সৌপর্যো নবা ।

দে রাজন্ পরিপালীস্তু মচ্ছিং দে রাজন্ বা ভবেৎ ॥ (১)

বাজন্ শব্দের সম্বোধনের একবচনে বিকল্পে অসুস্থার হয়। হে রাজন্,
হে রাজন্ ।

জশ্ শস্‌ডসাং ণো ॥২৮॥

রাজন্ ভক্তরিণাং জশ্ শস্‌ডস্‌ ইত্যেতেষাং ণো ইত্যাদেশ্যো ভবতি ।
রাজ্ঞাণো পেক্বন্তি । রাজ্ঞাণো পেক্বস্তু । রাজ্ঞাণো পেক্বন্তি ।
রাজ্ঞাণো পেক্বস্তু । রাজ্ঞাণো ধণাং । রাজ্ঞাণো ধণাং ॥

রাজ্ঞো জশ্ শস্‌ডসাং ণোত্বং বিকল্পেণ বিধৌযতি ।

রাজ্ঞা বা হৌন্তি রাজ্ঞাণো জমঃ কাথ্যং ক্রমাদ্দিদম্ ॥

রাজ্ঞাণে সেবণে সেজ্জা রাজ্ঞাণো বা তথা শসি ।

রাজ্ঞাণো কেবলং রজ্জং রাজ্ঞাণো বা ডসি ॥

বাজন্ শব্দের উত্তর জশ্, শস্ ও ডস্ বিভক্তি স্থানে বিকল্পে ণো হয় ।
পক্ষে অকারান্তবৎ ; রাজ্ঞাণো, রাজ্ঞা, ইত্যাদি ।

(১) হে রাজন্ পরিপালয় মহীম্ ।

शस एत् ॥३६॥

राज्ञः परस्य शस ष इत्यादेशो भवति वा ॥ राए पेक्त्वसु ।
राश्राणो पेक्त्वसु ॥

वाजन् शब्देर उक्त्व शम् विभक्ति स्थाने विकल्पे ए ह्य । वाऽ,
वाश्राणो ।

आमोणां ॥४०॥

राज्ञ उत्तरस्य आमः षष्ठी-बहुवचनस्य णं इत्यादेशो
भवति ॥ राश्राणं ॥

आमो वि त्रैयते णत्वं राजन् गब्दे तु नित्यवत् ।

राश्रां भवति रा प्राणं इत्याहुः शब्दकोविटाः ॥

वाजन् शब्देर उक्त्व आम् स्थाने णं ह्य । वाश्राणं ।

टाणा ॥४१॥

राज्ञ उत्तरं तृतीयैकवचने णा इत्यादेशो भवति ॥ राइणा ।

राजन् गब्दस्य णाभावः टा इत्येतस्य कथ्यते ।

राज्ञा रक्षितमित्यर्थे रक्षा वा राइणाऽथवा ॥

वाजन् शब्देर उक्त्व टा स्थाने णा ह्य । वक्षा, राईणा ।

डसश्च द्वित्वं वाऽन्यलोपश्च ॥४२॥

राज्ञ उत्तरस्य डसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं

भवति ॥ अन्यस्य च लोपः ॥ रसो । राइणो धणं ॥ राइणा ।
रसा कअं ॥

डसो द्वित्वं नलोपश्च चकारासौत्वमुच्यते ।

भवेद्वाण्यमिदं रसो राणो वा जज्जमिवाह ॥

ॐ एवं टा विभक्तिते वाजन् शब्देर अन्त्यवर्णेर (नकाबेव) लोप
वा द्वित्वं भवति । वणो, राइणो ; रणा, राइणा ।

द्वद्वित्वे ॥४३॥

वेति निवृत्तम् । डसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राञ्ज
इत्वं भवति ॥ राइणो । राइणा ॥ कृते द्वित्वे तु इत्वं न
भवत्येव ॥ रसा । राणो ॥

द्वित्वाभावे भवेदित्वं जात् परं टाडसोः पुनः ।

राइणा राक्वन्ना भूमौ राइणो केरन्ना मञ्चौ ॥

पूर्वं शब्देव विकल्पवशतः वाजन् शब्देर नकारेर द्वित्वं नाहिले
(जकारेर पर) इकारेर आगमं भवति । द्वित्वं नाहिले भवति ना । राइणा,
राइणो । पक्षे—रणा, रणो ।

आणोणामोरडसि ॥ ४४ ॥

णो नमयोः परयोः राञ्जो जकारस्य आकारादेशो भवति ॥
अडसि षष्ठेप्रकवचने न भवति ॥ राआणो पेक्खन्ति । राआणो
पेक्खसु । राआण धणं । शेषमदन्तवत् । राअं । राएहं ।

रात्रा । रात्रादो । रात्राद् । रात्राहि । रात्राह्निन्तो ।
रात्रासुन्तो । रात्रन्मि । राए । राएसु । राएसुं ॥

परतो लोणपोरात्वमङ्ख्यत्र विधीयते ।

रात्राणो होन्ति रात्राणं रस्वो वा राइणो ङनि ॥

णो एव९ १९ पवे थाकिले बाजन् शब्देव जकाव स्थाने आकाव ह्य ।
वष्टोव एकवचने ह्य ना । रात्राणो, बात्राण९ । वष्टोव एकवचने रस्वो,
वाइणो ।

राजन् शब्दः—(रात्र) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	रात्रा	रात्राणो, रात्रा
कर्म	रात्रं	रात्राणो, राए
करण	राइणा, रस्वा	राएहिं, राएहि
आपादान	रात्रा, रात्रादो, रात्राद्, रात्राहि	रात्राह्निन्तो, रात्रासुन्तो
मस्वन्थ, सम्प्रदान } अधिकरण	राइणो, रस्वो, (राणो)	रात्राणं, रात्राण
सम्बोधन	राए, रात्रन्मि	राएसुं, राएसु
	रात्र, रात्रं	रात्राणो, रात्रा

आत्मनोऽप्याणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मन् शब्दस्य अप्याण इत्यादेशो भवति वा ॥ अप्या ।
अप्याणो ॥

आत्मनस्तु विकल्पेन अप्याणादेश उच्यते ।

अप्याणो पुनरन्ता वा स्यादप्या वा यथाविधि ॥

आत्मन् शब्द स्थाने विकल्पे अप्राण एते आदेशे भवन् । अप्रा, अडा, अप्राणो ।

द्वत् द्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥४६॥

आत्मणोऽनादेशे राजवत् कार्यं भवति ॥ द्वत्-द्वित्वे वर्जयित्वा ॥ अप्या, अप्याणो । अप्याणा । अप्याणो ॥ आत्मा । आत्मानः । आत्मना । आत्मनः ॥

अनादेशे भवेद्वित्वद्वित्ववर्जं च राजवत् ।

अन्ता सोऽयं भवत्यप्या स्यादादेशेतु वृत्तवत् ॥

पूर्व-सूत्र-विकल्पवशतः आत्मन् शब्द स्थाने अप्राण आदेशे ना हट्टेले वाजन् शब्देव श्राय कार्या भवति ; किन्तु इत्तु ओ द्वित्व इत्येव ना । अप्राण आदेशे हट्टेले वृत्त शब्देव श्राय कार्या भवति ।

आत्मन् शब्दः ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	अन्ता, अप्या, अप्याणो	अप्याणो, अप्याणा
कर्म्म	अप्याणं	अप्याणो, अप्याणो
करण	अप्याणा, अप्याणो	अप्याणोऽङ्गि, अप्याणोऽङ्गि

	एकवचन	बहुवचन
अपाटान	अप्पाणा, अप्पाणादो, अप्पाणादु, अप्पाणाहि	अप्पाणाहिन्तो अप्पाणासुन्तो
सखन्ध, सम्पटान } अधिकरण	अप्पणो, अप्पाणस्स	अप्पाणाणं, अप्पाणाण
सम्बोधन	अप्पाणे, अप्पाणम्मि अप्पं, अप्प	अप्पाणेसुं अप्पाणेषु अप्पाणा, अप्पाणो

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥४७॥

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्यानुमारेण आत्मवत् माधवो भवन्ति ॥
 बम्हा । बम्हाणो ॥ जुवा । जुवाणो ॥ अद्वा । अद्वाणो ॥
 ब्रह्मन् । युवन् । अध्वन् ॥ एवमाद्वयः लक्ष्यानुमारेण अनु-
 गन्तव्याः ॥

ब्रह्मादयोऽपि शब्दाः स्युरात्मवदरूपलक्षणे ।

ब्रह्मा बम्हा भवत्यूष्मा उम्हा तद्दु युवा जुवा ॥

ब्रह्मन्, युवन्, उश्वन्, अश्वन् प्रकृति शब्देर रूप आश्वन् शब्देर श्राय ।

इति वररुचि कृते प्राकृत प्रकाशे लिङ्ग विभक्त्या-

टेशोनाम पञ्चमः परिच्छेदः ।

अनुशीलनार्थं प्रश्नावली ।

१। कौन् कौन् शब्देव कौन् कौन् विभक्तिते निम्नलिखित पदश्रुलि
हय लिख ।

वच्छा, वच्छे, अग्निणो, वाउणो, अग्गोहि, वाऊहि,
मालाह, माला, गार्हहि, गार्हअ, गार्हए, भत्तणो, भत्तारे, राअं,
अप्याणो, अप्याणे, ज्वाणो, बम्हाणो ।

२। निम्नलिखित छै छैटी पदेव मध्ये प्रभेद निर्णय कव ।

वच्छेहि, वच्छाहि ; वच्छाण, वच्छेण ; वाऊहि, याऊहि .
वाऊ, वाउ ; गार्हहिं, गार्हहि ; वण, वण ; भाअराहि,
भाअरेहि ; अप्याणो, अप्याणो ; अप्याणा, अप्याणा ; अप्या-
णेण, अप्याणाण ।

३। क्वथ, पूहवौ, नात्र, विह, मुनि ओ दसा शब्देर रूप लिख ।

४। संस्कृते अनुवाद कव ।

(क) अत्ताए अज्जआ मआसं मन्दसेण पेमिदम्हि ।
ता जाव पविसिअ अज्जआ सआसं गच्छामि । एसा अज्जआ,
हिअएण किंपि आलिहन्ता चिट्ठइ । ता ताव उवसप्पामि ।

(ख) तदो तेण दट्ठहत्थिणा कलचलगरदणेहिं पुज्ज-
णल्लिणिं विअ णअरिं उज्जइणिं अवगाहमाणेण, समासादिदो
परिव्वाजओ, तच्च परिव्भट्ठदण्डकुण्डिआभाअणं सोअरेहिं,
सिञ्चिअ, दन्तस्तरं क्वत्तं पेक्खिअ, पुणोवि उग्घट्ठं जणेण
“हा ! परिव्वाजओ वावादीअदि त्ति ।” .

५ । प्राकृते अनुवाद कर ।

अलं मन्मथेण, शृणोतु तावदार्या । ततो विच्छिन्नविसंष्टुल
 शृङ्खलाकलापं दन्तान्तरपरिगृह्योतं परिव्राजकमुदहन्तं त
 प्रेक्ष्य कर्णपूरकेण मया, नहि नहि, आर्याया अक्षीपपुष्टेन
 दासेन, वामचरणेन द्यूतखेलकमुदघुष्य उदुष्य, त्वरितमापणात्
 लौहदण्डं गृह्योत्वा, आकारितः स दृष्टहस्ती ।

आहत्य मरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखराभम् ।

मोचितो मया स दन्तान्तर संस्थितः परिव्राजकः ॥

अथ षष्ठः परिच्छेदः ॥

सूबन्तुप्रकरण—सर्वनाम शब्द ।

प्रोकृत सर्वनामगुणलर रूप ँरयशइ प्रोकृत वलशेयगुणलर त्तर । तवे सामाग्र सामाग्र प्रतेदओ आछे ।

प्रोकृते साधारणतः अस्त्यव्यङ्गनेर लोप ह्य वलरर कतकगुलर सर्वनाम शब्देर रूप ताहारदेर संस्कृतस्वरूप हइते अतस्तु वलतनर । संस्कृत कलम्, यद् ओ तद् शब्देर प्रोकृतस्वरूप क, ज ओ त । आवार संस्कृत एतद् शब्द स्थाने एद वा ए, इदम् स्थाने इम्, एवंग अदम् स्थाने अम् वा अह ह्य । कलम्, यद् ओ तद् शब्द स्थाने कौनओ कौनओ वलतनर परे थकलले क, ज ओ त ह्य ।

आरओ कयेकटी वलशेषतु ।

संस्कृत तस्मांग ओ एतस्मांग स्थाने यथाक्रमे ते ओ एतेते ह्य ।

”	तस्तु ओ तस्तुः	”	से ह्य ।
”	तेषाम् ओ तसाम्	”	सलम् ” ।
”	असौ ओ अदः	”	अह ” ।
”	एनम् ओ एनाम्	”	णंग ” ।
”	कलयंग	”	केदह, केतुअ ह्य ।
”	तावंग	”	तेदह, तेतुअ ह्य ।

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्वं भवति ॥ सव्वे । जी । ते ।
के । कदरे ॥ सर्व्वे । ये । ते । के । कतरि ॥

सर्वादेः सर्वनाम्नः स्याज्जस एत्वं परस्य तु ।

सव्वे एक्के परे अस्से के जी ते इअरे इमे ॥

१ कादि सर्कनाम शक्रेव उडुव जम् शाने ए इय । मक्के ।

डेः स्मिं स्मि त्याः ॥ २ ॥

डेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादि परस्थितस्य स्थाने स्मिं स्मि
त्य इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ सव्वस्मिं । ऋव्वस्मि । सव्वत्य ॥
इअरस्मिं । इअरस्मि । इअरत्य ॥ सर्व्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥

उक्ता द्विभूताः स्मिस्त्याः सर्वादेरुत्तरस्य डेः ।

सव्वस्मिं पुनरस्मि परत्य च तथा तथा ॥

सर्कादि सर्कनाम शक्रेव उडुव डि विडलि शाने स्मिं, स्मि उ थ
आदेश इय । मक्कस्मिं, मक्कस्मि, मक्कथ ।

इदमेतत्किंयत्तद्ग्राष्टाङ्गणा वा ॥ ३ ॥

इदम् एतद् किम् यद् तद् इत्येतेभ्यः टा इत्यतः स्थाने
ङ्गणा इत्ययमादेशो वा भवति ॥ इामणा । एदिणा । किणा ।
जिणा । तिणा ॥ पत्ते । इमेण । एदेण । केण । जेण ।
तेण ॥

इणा स्यादिदमेतत् किं यत्तद्भष्टः परस्य वा ।
 इमिणा एदिणा तदत् किणा भूयो जिणा तिणा ॥
 इमेण पुनरेदेण केण जेण च तेण च ।
 इत्येवं वा प्रयोक्तव्याः पञ्चस्युरिदमादयः ॥

इदम्, एतद्, किम्, यद् ओ तद् शक्येव उठर टा विभक्ति स्थाने विकल्पे
 ईणा आदेश इय । ईमिणा, एदिणा ; ईमेण, एदेण इत्यादि ।

आम एसिं ॥४॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययामादेशो भवति
 वा ॥ इमेसिं । इमाण ॥ एदेसिं । एदाण ॥ केसि । काण ॥
 जेसिं । जाण ॥ तेसिं । ताण ॥

स्यादंसिमिदमादिभ्य आमः स्थाने विकल्पतः ।

इमेसिं तद्वदन्येषु पक्षे स्यादृच्छब्दवत् ॥

इदमादि पाँचटी शक्येव उठर आम स्थाने विकल्पे एसिं इय । ईमेसिं
 ईमाण ; इत्यादि ।

किं यत्तद्भोडस आसः ॥५॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्य उत्तरस्य डस आस इत्ययमादेशो
 भवति वा ॥ काम । कस्स ॥ जास । जस्स ॥ तास । तस्म ॥

आम इत्ययमादेशः किं यत्तद्भो डसो भवेत् ।

विभाषा कास वा कस्स जास तास तथापरौ ॥

किम्, यद् ङ तद् शक्रेव उडव ङम् स्थाने विकल्पे आस आदेशेन ह्य ।
कान्, कम्स ; जास, जम्स ; तान्, तम्स ।

ईद्भ्यः स्मा से ॥६॥

ईकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य डमः स्मा से इत्यता-
वादेशो वा भवनः ॥ किम्मा । कोसे । कौआ । कोअ । कोए ।
कोइ ॥ जिस्मा । जोसे । जोआ । जोअ । जोए । जोइ ॥
तिस्मा । तीसे । तीअ । तीआ । तीए । तीइ ॥

ईनःम्मा से किमादिभ्यो डनो वा भवति स्त्रियाम् ।

किस्मा कीसेऽथवा तदवत् पञ्च स्युरिदमाद्यः ॥

त्रेकारान्तु त्रीनिश्च किमादि शक्रेव उडव विहित ङम् स्थाने विकल्पे
स्मा ङ से आदेशेन ह्य । पक्षे ७।२२ शृज्जव आदेशेन गुणिव प्राप्ति ह्य ।
किस्मा, कोसे, कौआ, कोअ, कीए, कौइ ; इत्यादि ।

डेहिं ॥७॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डेः हिं इत्ययमादेशो भवति वा ॥
कहिं । कम्सिं । कम्मि । कत्य ॥ जहिं । जम्सिं । जम्मि ।
जत्य ॥ तहिं । तम्सिं । तम्मि । तत्य ॥

हिं वा डेः स्यात् किमादिभ्य उत्तरस्य कहिं जहिं ।

तहिं पक्षे भवेत् कत्य जम्मि तम्मिं तथा मयम् ॥

किमादि शब्देर उभय विहित ङि स्थाने विकल्पे हिं ह्य। पक्षे सिं, शिं ङ थ। कहिं, कस्सिं, कस्मि, कथ; इत्यादि।

आहे इआ काले ॥८॥ *

किं यत्तद्गो डेः काले आहे इआ इत्यादेशी वा भवतः ॥
काहे। जाहे। ताहे ॥ कइआ। जइआ। तइआ ॥ कहिं
इत्यादयोऽपि ॥ कदा। यदा। तदा ॥

आहे इआ इतोमी हो काले वाच्ये मनो च डेः ।

किमादिभ्यश्चकारिण ङस्सिंस्मत्यास्तध्व च ॥

काहे जाहे तथा ताहे कइआ जइआ पुनः ।

तइआ कर्मि जस्सिं च तथा तइत् कहिं जहिं ॥

किमादि शब्देव उभय कारणे ङि विभक्ति स्थाने विकल्पे आहे ङ
इआ आदेश ह्य। पक्षे हिं, सिं, शिं एवं थ आदेशेव प्राप्ति।
काहे, जाहे, ताहे; कइआ, जइआ, तइआ, इत्यादि।

तो दो डसेः ॥९॥

किं यत्तद्गो डसेः तो दो इत्यादेशी भवतः ॥ कत्तो।
कदो ॥ जत्तो। जदो ॥ तत्तो। तदो ॥ कस्मात्। यस्मात्।
तस्मात् ॥

* पाठांतर—आहे ईआ च काले ॥ ८ ॥

किमादिभ्यइङ् क्तो दो डसेः स्यातामुभावपि ।

कत्तो कटो जटो जत्तो तटो तत्तो भवेत् पुनः ॥

किमादि शब्देव उडव ङम् विभक्ति स्थाने त्वा एवम् दो आदेश ह्य ।
कत्तो, जत्तो, तत्तो ; कटो, जटो, तटो ।

तद् आश्च ॥१०॥

तद् उन्नरस्य डम ओकारादेशो भवति वा ॥ तो । तत्तो ।
तटो ।

तद् ओत्वं डसेर्द्रयात्तदः खेनाप्यचा नह ।

तो तत्ता कइम अणे इति नञ्ये प्रमिध्यति ॥

तद् शब्देव उडव पङ्गोव एकवचने विकल्पे ङकाव ह्य । तो,
तटो, तत्तो ।

डसा से ॥११॥

वेति वर्तते । तटो डसा मह से इत्ययमादेशो भवात् वा ॥
पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ से । ताम् । तम् ॥

तच्छब्दस्य डना साङ्गिं से-भाव इहवा भवेत् ।

से धणं ताम् वा तम् तथा लक्ष्येषु दृश्यताम् ॥

तद् शब्देव पङ्गोव एकवचने विकल्पे से ह्य । से, ताम्, तम् ।

आमा सिं ॥१२॥

तद् आमा मह सिं इत्यादेशो भवति वा ॥ सिं । ताण ॥
तेषां । तामाम ॥

आमा मह सिमादेशस्तच्छब्दस्य विकल्पतः ।

सिं वञ्छाणं फलं पोपुं पत्ते ताणमितौह वा ॥

तद् शब्देर वञ्छीर बह्वचने विकल्पे सिं ह्य,—पक्षे ताणं, ताण ।

किमः कः ॥१३॥

किं शब्दस्य सुपि परत. क इत्ययमादेशो भवति ॥ की ।
के । केण । केहिं ॥

परतः सुपि कादेशः किं शब्दस्य प्रयुज्यते ।

स्वादीनां प्रकृतित्वेन को के कं कम्स कम्मि च ॥

सुखिभक्ति पवे থাকिले किम् शब्द स्थाने क आदेश ह्य ।

इदम इमः ॥१४॥

सुपि परत इदम इम इत्यादेशो भवति ॥ इमो । इमे ।
इमं । इमेण । इमेहिं ॥

इदमः परतः स्वाटाविमादेशः प्रकौर्त्तितः ।

इमो इमे इमेण च नियमेवं परच्च च ॥

सुखिभक्ति पवे থাকिले इदम् शब्देव स्थाने इम आदेश ह्य ।

स्म स्मिमोरद् वा ॥१५॥

स्मस्मिमोः परतः इदमोऽदादेशो वा भवति ॥ अस्म ।
इमस्य ॥ अस्मिं । इमस्मिं ॥

इदमः स्मिमोरत्वं परतस्तु विकल्पतः ।

अस्म रज्जं ण्यो अस्मिं इमस्स्मिमस्स्मिमेव वा ॥

षष्ठीव एकवचने विहितं स्म ओ मशुभौर एकवचने विहितं स्मिं प्रत्याव
पत्वे थाकिले इदम् स्थाने विकल्पे अ इय । अस्म, ईमस्म ; अस्मिं,
ईमस्मिं ।

डेर्देन हः ॥१६॥

इदमो दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो भवति वा ॥
इह ॥ पक्षे अस्मिं । इमस्मिं । इमस्मि ॥

इदमोडेर्दकारेण सह हत्वं भवेत् वा ।

इह पक्षे भवेदस्मिं इमस्मिं वापि जायते ॥

इदम् शक्येव दकावेर सहितं डि स्थाने विकल्पे हकाव इय । ईह ;
पक्षे—अस्मिं, ईमस्मिं, ईमस्मि ।

नत्यः ॥१७॥

इदमः परस्य डेः त्य इत्ययमादेशो न भवति ॥ डेः स्मिं
स्मित्या इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते ॥ इह । अस्मिं । इमस्मिं ।
इमस्मि ॥

डेः क्षिप्तमित्या इति प्राप्ते त्यादेशो नेदमो भवेत् ।

इह ठाइ च अस्मिं वा इमस्मि भवति त्रिधा ॥

इदम् शब्देव छि विभक्तिते थ प्रताय ह्य ना ।

नपुंसके स्वमोरिदमित्यामित्यमो ॥१८॥

नपु मकालिङ्ग इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य—इदं
इणं इणमो इत्येन आदेशा भवन्ति ॥ इदं । इणं । इणमो धणं ॥

परत स्वमोरादेशा इदमः स्युर्नपुंसके ।

इदं पुनारिणं चात्र ततोयइणमा मतः ॥

इदं धणं इदं कृण्डं इणमोवणमण्डलं ।

प्राथोलोपापवादार्थमिदमित्यार्थिको विधिः ॥

नपुंसक लिङ्गे प्रथमा ७ द्वितीयाव एकवचने सविभक्तिक ईदम्
शक शाने ईदं, ईणं एवम् ईणमो आदेशः ह्य ।

एतदः सावोत्वं वा ॥१९॥

एतच्छब्दस्य सौ परतः औत्वं वा भवति ॥ नित्ये प्राप्ते
विकल्पते ॥ एव । एमो ॥ एषः ॥

एतदः परतः सौ वा भवत्योत्वं तु तदयथा ।

एव गच्छद् राएमी एमो कृणद् साहसं ॥ (१)

एतद् शब्देर उक्तेर सूविभक्ति स्थाने विकल्ने ओ ह्य । ६।१ शृत्रे प्राप्ते
नित्य विधिव विकल्प । एस, एसो ।

त्तो ङसेः ॥२०॥

एतद्: परस्य ङसेः त्तो इत्यादेशो भवति वा ॥ एत्तो ।
एदादो । एदाद् । एदाहि ॥ एतस्मात् ॥

त्तो इत्येष द्विरुक्तः स्यादेतदो वा ङसेः पुनः ।

एत्तो वा पुनरेच्चादो एच्चाद् च तथा पुनः ॥

एतद् शब्देर उक्तेर पञ्चमीर एकवचने विहित ङम् स्थाने विकल्ने ङो
ह्य । एत्तो, एदादो, एदाह्, एदाहि ।

त्तो ल्ययोस्तलोपः ॥२१॥

एतदस्तकारस्य त्तो ल्ययोः परतो लोपो भवति ॥ एत्तो ।
एत्य ॥ एतस्मात् । एतस्मिन् ॥

त्तो ल्ययोः परतो लोपस्तकारस्यैतदो भवेत् ।

एत्तो एद् महाराघो इत्य ठाअद् मण्डवे ॥ (२)

ढो ओ थ विभक्ति परे थाकिले एतद् शब्देव तकारेर लोप ह्य ।
एत्तो, एथ, (इथ) ।

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥२२॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकारः तस्य सकारादेशो

(२) अथ एति महाराघोऽपिन् तिष्ठति मण्डवे ॥

भवति अनपुंसके सौ परतः ॥ सो पुरिसो । सा महिला ।
 एस । एसो । एसा ॥ साविति किम् ॥ एदे । ते । एदं । तं ॥
 अनपुंसक इति किम् ॥ तं एदं धणं ॥

तदेतदोस्तकारस्य सादेशस्त्वनपुंसके ।

परतः सौ तु सो एसो तं एदं स्यान्नपुंसके ॥

स्त्रिविभक्ति परे থাকিলে অনপুংসক লিঙ্গে তদ্ ও এতদ্ শব্দেব তকাব
 স্থানে সকাব হয় । সো পুৰিসো, সা মহিলা । এস, এসো, এসা ।
 স্ত্রিভিন্ন অণু বিভক্তি পবে থাকিলে হয় না । এদে । ক্লীবলিঙ্গেও হয় না ।
 তং ধণং, এদং ধণং ।

अदसो दो मुः ॥२३॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्यादेशो भवति ॥ अमू
 पुरिसो । अमूओ पुरिसा । अमूओ महिलाओ । अमुं
 वणं । अमूइं वणाइं ॥

अदसस्तु दकारस्य मुत्वं स्यात् परतः सुपि ।

अविशेषेण सर्वेषु लिङ्गेष्वपि च दृश्यताम् ॥

अमू चन्दो अमू जीण्हा अमुं कुमुअमुज्जलं ।

वायुशब्द-वधुशब्द-मधुशब्दा इव त्रिषु ॥

स्त्रिविभक्ति परে থাকিলে অদস্ শব্দের দকারের স্থানে মু আদেশ হয়
 এবং পুংলিঙ্গে বায়ুশব্দ, স্ত্রীলিঙ্গে বধুশব্দ ও ক্লীবলিঙ্গে মধুশব্দের শ্রায় রূপ
 হয় । যথা—অমু পুরিসো, অমু মহিলা, অমুং বণং ।

हश्च सौ ॥२४॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति ॥ अह
पुरिसो । अह महिला । अह वणं ॥ हादेशोऽयमोत्वात्
विन्दून् त्रिष्वपि लिङ्गेषु परत्वाद् वाधते ॥

दकारस्यादसो हत्वं परतः सौ भवेन्निषु ।

ओत्वादि बहुलं न स्यादह सेलोणर्द्धवणं ॥

सुविभक्ति पदे थाकिले अदम् शब्देर दकार श्चाने इ आदेश इय एव
इकावादेश इहेले आव विभक्ति चिह्न योग इय ना । अह पुरिसो, अह
महिला, अह वणं । पक्षे अम् ।

सव्वशब्दः पुंलिङ्गं । (सं—सर्व्व) ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	सव्वो	सव्वे
कर्म्म	सव्वं	सव्वे
करण	सव्वेण	सव्वेहिं, सव्वेहि
अपादान	सव्वादो, सव्वादु, सव्वाहि	सव्वाहित्तो, सव्वासुत्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	सव्वस्स	सव्वाणं, सव्वाण
अधिकरण	सव्वस्सिं, सव्वस्सि, सव्वत्थ	सव्वेसुं, सव्वेसु

स्त्रीलिङ्ग ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	सव्वा	सव्वाओ, सव्वाउ, सव्वा
कर्म	सव्वं	सव्वाओ, सव्वाउ
करण	सव्वाइ, सव्वाए	सव्वाहिं, सव्वाहि
अपादान	सव्वादो, सव्वादु, सव्वाहि	सव्वाहिन्तो, सव्वासुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	सव्वाइ, सव्वाए	सव्वाणं, सव्वाण
अधिकरण	सव्वाइ, सव्वाए	सव्वासुं सव्वासु

स्त्रीलिङ्ग ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	सव्वं	सव्वाइं, सव्वाइ, सव्वाणि
कर्म	सव्वं	सव्वाइं, सव्वाइ, सव्वाणि
करण	सव्वेण	सव्वेहिं, सव्वेहि
अपादान	सव्वादो, सव्वादु, सव्वाहि	सव्वाहिन्तो, सव्वासुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	सव्वेस्स	सव्वाणं, सव्वाण
अधिकरण	सव्वेस्सिं, सव्वग्निं, सव्वत्थं	सव्वेसुं, सव्वेसु

द्वम (द्वदम्) शब्दः—पुंलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	इमो	इमे
कर्म	इमं	इमे
करण	इमेण, इमिणा	इमेहिं, इमेहि
अपादान	इमादो, इमादु, इमाहि	इमाहिन्तो, इमासुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	इमस्स, अस्स	इमाणं, इमाण, इमेसिं
अधिकरण	इमस्सिं, इमस्मि, अस्सिं, इह	इमेसुं, इमेसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	इमा	इमाभ्यो, इमाउ, इमा
कर्म	इमं	इमाभ्यो, इमाउ
करण	इमाइ, इमाए	इमाहिं, इमाहि
अपादान	इमादो, इमादु, इमाहि	इमाहिन्तो, इमासुन्तो
सम्बन्ध } सम्प्रदान	इमाइ, इमाए	इमाणं, इमाण
अधिकरण	इमाइ, इमाए	इमासुं, इमासु

क्लीवलिङ्ग ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्तृ	इदं, इणं, इणमो	इमाइं, इमाइ, इमाणि
कर्म	इदं, इणं, इणमो	इमाइं, इमाइ, इमाणि
करण	इमेण, इमिणा	इमेहिं, इमेहि
अपादान	इमादो, इमादु, इमाहि	इमाहिन्तो, इमासुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	इमस्स, अस्स	इमेसिं, इमाणं, इमाण
अधिकरण	इमस्सिं, इममि, अस्सिं, इह	इमेसुं, इमेसु

किं (किम्) शब्दः—पुंलिङ्ग ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्तृ	को	के
कर्म	कं	के
करण	केण, किणा	केहिं, केहि
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	कस्स, कास	काणं, काण, केसिं
अधिकरण	कस्सिं, कम्मि, कत्थ, कहिं (कस्सिं), काहे, कइआ	केसुं, केसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	का	काओ, काउ, कोओ, कोउ
कर्म	कं	काओ, काउ, कोओ, कोउ
करण	कीणा, काए, काइ, कीए, कीइ, कीअ, कीआ	काहिं, काहि, कीहिं, कीहि
अपादान	कादो, काटु, कोदो	काहित्तो, कासुत्तो, कोहित्तो, कीसुत्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	कम्सा, किम्सा, कासे, कीसे, कीए, कीइ, कीअ, कीआ, काइ, काए	{ कासां, केसिं, कासिं काणं, काण, कीणं, कीण, कीसिं
अधिकरण	काए, काइ, कीए, कीइ, कीअ, कीआ, काहे, काइआ	कासुं, कासु, कीसुं, कीसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	कं	काइं, काइ, काणि
कर्म	कं	काइं, काइ, काणि

अग्रान्त विभक्तिते पूंगिक्केर शान्न रूप ।

ज (यट्) शब्दः—पुंलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	जो	जे
कर्म	जं	जे
करण	जेष्, जिष्णा	जेहिं, जेहि
अपादान	जत्तो, जदो	जाहिन्तो, जासुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान } अधिकरण	जस्स, जास	जाणं, जाण, जेसिं
	जसिं, जान्म, जत्य, जहिं, जाहे, जइआ, (जस्सि,)	जेसुं, जेसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	जा	जाओ, जाउ, जोओ, जोउ,
कर्म	जं	जाओ, जाउ, जोओ, जोउ,
करण	जौष्णा, जाए, जाइ, जौइ, जौए, जौअ, जौआ	जाहिं, जाहि, जौहिं, जौहि
अपादान	जादो, जादु, जोदो	जाहिन्तो, जासुन्तो, जौहिन्तो जौसुन्तो

सम्बन्ध, सम्प्रदान	} जस्मा, जिस्मा, जासे, जोसे जीए, जीइ, जीअ, जीअ, जाइ, जाए	} जासां, जेसिं, जासिं, जाणं, जाण, जीणं, जीण, जीसिं			
			अधिकरण	जाए, जाइ, जीए, जीइ, जीअ, जीआ, जाहे, जइआ	जासुं, जासु, जीसुं, जीसु

क्लीवलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	जं	जाइं, जाइ, जाणि
कर्म	जं	जाइं, जाइ, जाणि

अद्याद्य विभक्तिते पूंलिङ्गेव श्याय रूप ।

त (तद्) शब्दः—पुंलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	सो	ते
कर्म	तं	ते
करण	तेण, तिणा	तेहिं, तेहि
अपादान	तत्तो, तदो, तो	ताहिन्तो, तासुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	} तस्स, तास, से	} तेसिं, ताणं, ताण, सिं

अधिकरण	तस्सिं, सम्मि, तत्थ, तेसुं, तेसु
	तहिं, ताहे, तइआ,
	(तस्सि,)

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	सा	ताओ ताउ, तीओ, तोउ
कर्मी	तं	ताओ, ताउ, तीओ, तोउ
करण	ताइ, ताए, तीए, तीइ, तीअ, तीआ, तीणा	ताहिं, तीहिं, ताहि, तीहि
अपादान	तादो, तादु, तीदो	ताहिन्तो, तासुन्तो, तीहिन्तो, तीसुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	तस्सा, तिस्सा, तासे तीसे, ताए, ताइ, तीए, तीइ, तीअ, तीआ, से	तासां, तेसिं, तासिं, ताणं, ताण, तीणं, तीण, तीसिं, सिं
अधिकरण	ताए, ताइ, तीए, तीइ, तीअ, तीआ, ताहे, तइअ	तासुं, तासु तीसुं, तीसु

क्लीवलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	तं	ताइं, ताइ, ताधि
कर्मी	तं	ताइं, ताइ, ताधि

अञ्चाञ्च विभक्तिते भूःनिक्रमञ्चञ्च कृप ।

एद् (एतद्) शब्दः—पुंलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	एस, एसो	एदे
कर्म	एदं	एदे
करण	एदेण, एदिणा	एदेहिं, एदेहि
अपादान	एत्तो, एदादो, एदादु, एदाहि	एदाहिन्तो, एदासुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	एदस्स,	एदेसिं, एदाणं, एदाण
अधिकरण	एदस्सिं, एदस्मि, एत्थ (इत्थ)	एदेसुं, एदेसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	एसा	एदाओ, एदाउ
कर्म	एदं	एदाओ, एदाउ
करण	एदाए, एदाइ	एदाहिं, एदाहि
अपादान	एदादो, एदादु, एदाहि	एदाहिन्तो, एदासुन्तो

सम्बन्ध, } सम्प्रदान	एदाइ, एदाए	एदाणं, एदाण
अधिकरण	एदाए, एदाइ	एदासुं, एदासु

क्लीवलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	एदं	एदाइं, एदाइ, एदाणि
कर्म	एदं	एदाइं, एदाइ, एदाणि

अद्याञ्च विभक्तिषु पूर्णलिङ्गैव शान्न रूप ।

अमु (अदस्) शब्दः—पुंलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	अमू, अह	अमूओ, अमुणो, अमु
कर्म	अमूं	अमू, अमुणो
करण	अमुणा	अमूहिं, अमूहि
अपादान	अमूदो, अमूदु, अमूहि	अमूहिन्तो, अमूसुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	अमुणो, अमुस्स	अमूणं, अमूण
अधिकरण	अमुस्सिं, अमुन्नि अमुत्थ	अमूसुं, अमूसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	अमू, अह	अमूओ, अमूउ, अमू
कर्म	अमुं	अमूओ, अमूउ, अमू
करण	अमूए, अमूइ, अमूअ, अमूआ	अमूहिं, अमूहि
अपादान	अमूदो, अमूदु, अमूहि	अमूहित्तो, अमूसुन्तो
सम्बन्ध, सम्प्रदान	अमूए, अमूइ, अमूअ, अमूआ	अमूणं, अमूण
अधिकरण	अमूए, अमूइ, अमूअ अमूआ	अमूसुं, अमूसु

स्त्रीलिङ्गे ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	अह, अमुं	अमूइं, अमूइ, अमूणि
कर्म	अमुं	अमूइं, अमूइ, अमूणि

अथाद्य विभक्तिषु पूंलिङ्गेषु श्चि रूप ।

पदस्य ॥२५॥

अधिकारोयम् । आशब्दविधानात् । यदित ऊर्ध्वमनु-

ক্রমিষ্ঠামঃ পদস্য তদ্ ভবতীতি বেদিতব্যম্ । তচ্চ তত্রৈবোদা-
হরিষ্ঠামঃ ॥

পদস্যেত্যধিকারোঃ্যং দ্বিগ্ধস্য বিধেৰধঃ ।

বেদিতব্যং পদস্যেতি যদিতোঃনুক্ৰমিষ্ঠতে ॥

অধিকারবিধি । ইহাব পরে ৫২ সূত্র পর্যান্ত যাহা উক্ত হইবে তাহা
“পদেব স্থানে প্রযোজ্য” ইহা বৃক্ষিণা লইতে হইবে ।

যুগ্মদস্তং তুমং ॥২৬॥

সাবিত্যেব । যুগ্মদঃ পদস্য সৌ পরতস্তং তুমং ইত্যেতৌ
আদেশৌ ভবতঃ । তং আগদৌ । তুমং আগদৌ ॥

স্যাতাং যুগ্মত্ পদস্য দ্বাবাদেশৌ পরতश्চ সৌ ।

তং তুমং চেতি তং হৌসি তুমং সৌহসি চন্দমৌ ॥

স্ববিভক্তিব সহিত যুগ্মদ শব্দেব পদেব স্থানে তং ও তুমং আদেশ
হয় । তং সৌহসি, তুমং সৌহসি ।

তুং চামি ॥২৭॥

যুগ্মদঃ পদস্য অমি পরতঃ তুং ইত্যাদেশৌ ভবতি । পচে
তুমং চ । তুং পেক্বামি । তুমং পেক্বামি ॥

অম্ বিভক্তিব সহিত যুগ্মদ শব্দেব পদেব স্থানে তুং ও তুমং হয় । তুং
পেক্বামি, তুমং পেক্বামি ।

तुज्भे तुम्हे जसि ॥२८॥

युष्मद्: पदस्य जसि परतः तुज्भे तुम्हे इत्यादेशो भवतः ।
तुज्भे आगदा । तुम्हे आगदा ॥

तुज्भे तुम्हे इतीमी हा वादेशी एरतो जसि ।

युष्मत् पदस्य तेन स्यात्तुज्भे तुम्हे णिअच्छह ॥

जम् प्रत्याश्रय वोगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने तुञ्जे ओ तुम्हे
आदेश हय ।

वो च शसि ॥२९॥

शसि युष्मद्: पदस्य वो इत्यादेशो भवति । चकारात्
तुज्भे तुम्हे च । वो पेक्खामि । तुज्भे । तुम्हे पेक्खामि ।

परतः शसि वो भावः स्याच्चकारेण वो शसि ।

आदेशी ती च वो एमि तुज्भे तुम्हे णमाम्महं ॥

शम् विभक्तिव वोगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने वो आदेश हय ; एवम्
चकारेव प्रभावे तुञ्जे ओ तुम्हेओ हय ।

टाड्योस्तद् तए तुमए तुमे ॥३०॥ *

युष्मदुत्तरयोः टा डि इत्येतयोः पदस्य तद्, तए तुमए तुमे
इत्येत आदेशा भवन्ति । टा । तद् । तए । तुमए ।
तुमे कश्च । डि । तद् । तए । तुमए । तुमे ठिश्च ॥

युष्मदोः परतष्टाड्योः सतोस्तद्वतए तुए ।
 तुमए चेति चत्वार आदेशाः स्युर्दयोरपि ॥
 तद् दिक्षं तए दिक्षं तुए च तुमए णञ्च ।
 तद् रज्जं तए चित्तं तुए च तुमए ठिञ्च ॥

टां ओ ङि विभक्तिर योगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने तद्, तए, तुमए,
 तुमे एवं तुए आदेश ह्य ; उभयत्रै समुदाय आदेशशुभिर प्राप्ति ।

डसि तुव तुमो तुह तुज्भ तुम्ह तुम्हाः ॥३१॥ *

युष्मदः पदस्य एते आदेशा डसि भवन्ति । तुमो ।
 तुव । तुह । तुज्भ । तुम्ह । तुम्हा एदं ॥
 तुव तुज्भ तुमो तुव्भ तुह तुम्हाः षडप्यमी ।
 डसि युष्मत् पदस्य स्युस्तुव जात्रा तथा परे ॥

ङस् विभक्तिर योगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने तुव, तुमो, तुह, तुम्हा,
 तुम्हं ओ तुम्हा आदेश ह्य ।

आडि च ते दे ॥३२॥

आडि तृतीयैकवचने युष्मदः पदस्य ते दे इत्येतावादेशो
 भवतः । ते कञ्च । चकाराद् डसि च । ते घणं । दे घणं ॥
 ते दे स्यातां तृतीयैकवचने चाद् डसि स्मृती ।
 आडि ते दे कञ्च चित्तं डसि तेदे वणं इणं ॥

तृतीयार एकवचने युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने ते ओ दे आदेशे ह्य ।
ह्रस्व चकावेव प्रभावे ङस् योगेओ एई छई आदेशे ह्य ।

तुमाद् च ॥३३॥

आङि युष्मदः पदस्य तुमाद् इत्यादेशो भवति । तुमाद्
कञ् । योगविभागान् ङसि ॥

तुमाद् स्यात्तृतीयैकवचने मति युष्मदः ।

त्वया घटितमित्यङ्ग तुमाद् घडिञ् विदुः ॥

आङ् (टा) योगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने तुमाई आदेशेओ ह्य ।
योगविभाग वशतः ङस् योगे ह्य ना ।

तुज्भेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं भिसि ॥३४॥ *

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुज्भेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं
इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्भेहिं । तुम्हेहिं । तुम्मेहिं
कञ् ॥

तुज्भेहि भिसि तुम्हेहोत्यपि द्वौ युष्मदः स्मृती ।

तुज्भेहि लिङ्गिञ् चित्तं तुम्हेहि कङ्गिञ् इणं ॥

भिस् विभक्तिर योगे युष्मद् शब्देव पदेव स्थाने तुज्भेहिं, तुम्हेहिं,
तुम्मेहिं आदेशे ह्य, एवं मतास्तरे तुज्भेहि, तुम्हेहि आदेशे ह्य । मता-
स्तरेव समर्थनार्थं मांसादिगणेषु दोहाई देओया षाईते पावे ।

* पाठास्तरे—तुज्भेहि तुम्हेहि भिसि ॥३४॥

ଢ଼ସୌ ତତ୍ତୋ ତତ୍ତୋ ତୁମାଦୋ ତୁମାଦୁ ତୁମାହି ॥୩୫॥

ଢ଼ସୌ ପରତୋ ଯୁଷ୍ମଦଃ ଘଟସ୍ତ୍ୟ ତତ୍ତୋ ତତ୍ତୋ ତୁମାଦୋ ତୁମାଦୁ
ତୁମାହି ଇତି ପଞ୍ଚ ଆଦେଶା ଭବନ୍ତି । ତତ୍ତୋ ଆଗଦୋ । ତତ୍ତୋ ।
ତୁମାଦୋ । ତୁମାଦୁ । ତୁମାହି ଆଗଦୋ ॥ ଧ୍ୱଦାଗତଃ ॥

ଢ଼ସୌ ତତ୍ତୋ ତତ୍ତୋ ଚ ତୁମାଦୋ ଚ ତୁମାଦୁ ଚ ।
ତୁମାହିତ୍ୟପି ପଞ୍ଚ ସ୍ୟୁରାଦେଶା ଯୁଷ୍ମଦଃ କ୍ରମାତ୍ ॥
ତତ୍ତୋ ତତ୍ତୋ ଇତ୍ୟନ୍ୟଦେବଂ ରୂପଂ ନିରୂପ୍ୟତାମ୍ ।
ଅନ୍ୟବାହୁସ୍ତ୍ୟଗ୍ରହାତଃ ସର୍ବେଷାଂ ନୋପଦିଷ୍ୟତେ ॥

ଓମି ପ୍ରତାୟେର ଯୋଗେ ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦେର ପଦେବ ସ୍ଥାନେ ତତ୍ତୋ, ତହିତ୍ତୋ
ତୁମାଦୋ, ତୁମାଦୁ ଓ ତୁମାହି ଆଦେଶ ହସ୍ତ ।

ତୁମ୍ହାହିନ୍ତୋ ତୁମ୍ହାସୁନ୍ତୋ ଭ୍ୟସି ॥୩୬॥

ଭ୍ୟସି ଯୁଷ୍ମଦଃ ପଦସ୍ୟ ତୁମ୍ହାହିନ୍ତୋ ତୁମ୍ହାସୁନ୍ତୋ ଇତ୍ୟେତାବା-
ଦେଶୋ ଭବତଃ ॥

ତୁମ୍ହାହିନ୍ତୋ ଭବେତ୍ତତ୍ତତ୍ତୁମ୍ହାସୁନ୍ତୋ ଅପି ଭ୍ୟସି ।
ତୁମ୍ହାହିନ୍ତୋ ଘଣଂ ଲଦଘଂ ତୁମ୍ହାସୁନ୍ତୋ ବିଷ୍ଣିଗ୍ରାସ୍ତ୍ରୋ ॥

ତାସ୍ତ୍ ଯୋଗେ ଯୁଷ୍ମଦ୍ ଶବ୍ଦେର ପଦେର ସ୍ଥାନେ ତୁମ୍ହାହିନ୍ତୋ ଓ ତୁମ୍ହାସୁନ୍ତୋ
ଆଦେଶ ହସ୍ତ ।

वो मे तुज्भाणं तुम्हाणमामि ॥३७॥

मामि परतो युष्मदः पदस्य वो मे तुज्भाणं तुम्हाणं इति चत्वार आदेशा भवन्ति । वो धणं । मे धणं । तुज्भाणं धणं । तुम्हाणं धणं ॥

वो मे तुज्भाणं तुम्हाण मामि तु स्याच्चतुष्टयम् ।

वो वा धणं मे धणं वा तुज्भाणं तुम्हाणं धणं ॥

आम् योगे युष्मद् शब्देर पदेर स्थाने वो, डे, तुज्भाणं ७ तुम्हाणं आदेशं ह्य ।

डौ तुमम्नि तुमस्मिं ॥३८॥

डौ तुमम्नि तुमस्मिं इत्येतावादेशौ युष्मदः पदस्य भवतः । पूर्वोक्ताश्च तद् प्रभृतयश्चत्वार आदेशा भवन्ति ॥

डौ तुमस्मिं तुमम्मीति द्वावादेशौ च युष्मदः ।

तुमस्मिं णिहिन्ना लच्छी तुमम्नि णिहिन्ना जञ्चो ॥

डि योगे युष्मद् शब्देर पदेर स्थाने तुमस्मिं ७ तुमस्मिं आदेशं ह्य । पक्वे तद्, तद्, तुद्, तुम् ७ तुम् आदेशं ७ ह्य ।

तुज्भेसु तुम्हेसु सुपि ॥३९॥

सुपि परतो युष्मदः पदस्य तुज्भेसु तुम्हेसु इत्यादेशौ भवतः । तुज्भेसु । तुम्हेसु ठिषं ॥

युष्मत् पदस्य तम्हेसु तुज्भेसु परतः सुपि ।

तुम्हेसु संठिअं कज्जं तुज्भेसु ठिअमित्यपि ॥

संश्रुतौ बहवचने युष्मद् शब्देः पदेव स्थाने तुञ्जेः ७ तुम्हेसु
आदेश इय ।

तुम्ह (युष्मद्) शब्दः ।

	एकवचन	बहुवचन
कर्त्तृ	तुमं, तं	तुज्भे, तुम्हे
कर्म	तं, तुं, तुमं	तुज्भे, तुम्हे, वो
करण	तइ, तए, तुए, तुमए ; तुमे, तुमाइ, ते, दे	तुज्भेहिं, तुम्हेहिं, तुम्मेहिं, तुज्भेहि, तुम्हेहि
अपादान	तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि	तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो
सम्बन्ध,	तुमो, तुह, तुज्भ, तुम्म, तुम्ह, ते, दे, तुव	वो, भे, तुज्भाणं,
सम्प्रदान		तुम्हाणं
अधिकरण	तइ, तए, तुए, तुमए, तुमे, तुमम्मि, तुमस्मिं	तुज्भेसु, तुम्हेसु

अस्मदोहमहमहत्रं सौ ॥४०॥

अस्मदः पदस्य सौ परतः हं अहं अहत्रं इत्येत आदेशा भवन्ति । हं । अहं । अहत्रं करेमि ॥

हं अहं अहत्रं चेति त्रयोऽप्यस्मत्पदस्य सौ ।

परतः स्युरिहादेशा हं अहं अहत्रं वणे ॥

सू योङ्गे अस्मद् शक्रेव पदेव स्थाने इं, अहं ७ अहअं आदेश इत् ।

अहम्मिरमि च ॥४१॥*

अमि परतोऽस्मदः पदस्य अहम् अहमि इत्यादेशो भवति ॥
चकारात् सौ च ॥ अहमि पेक्व । अहमि करेमि ॥

अमि सत्यस्मदोमि स्याच्चकारात् परतश्च सौ ।

मि पेच्छेसु पिण ता मि हामि तुज्भ पसाअत्रो ॥ (१)

अम् योङ्गे अस्मद् शक्रेव पदेव स्थाने अहमि (७ मतास्तवे मि) इत् ।

मं ममं ॥४२॥

अमौति वर्त्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतः मं ममं इत्यादेशौ भवतः ॥ मं । ममं पेक्व ।

* पाठाच्छत्र—मिरमि च ॥४१॥

(१) नार पञ्च अत्रे उन्नाहं उर्वामि उव अनामां ।

आदेशौ मं ममं चेति तत्रापि परतः स्मृतौ ।

अस्मत् पदस्य मं पेच्छ ममं पेच्छसु वक्षहे ॥

अम्-योगे अस्मद् शक्रेव पदेव स्थाने मं ओ ममं आदेश इव । योग-
विभाग वशतः सू योगे इव ना ।

अम्हे जश्शसोः ॥४३॥

अस्मदः पदस्य जश्शसोः परतः अम्हे इत्ययमादेशो
भवति ॥ अम्हे आगदा । अम्हे पेक्व ॥

अम्हे इत्ययमादेशो जश्शसोः परयोर्भवेत् ।

अस्मत् पदस्य तेन स्यादम्हे पेच्छाम पेच्छसु ॥

जम् ओ शम् योगे अस्मद् शक्रेव पदेव स्थाने अम्हे आदेश इव ।

शो शसि ॥४४॥

शसि परतोऽस्मदः पदस्य शो इत्ययमादेशो भवति ॥ शो
पेक्व ॥

शम् योगे अस्मद् शक्रेव पदेव स्थाने शो इव ।

आडि मे ममाइ ॥४५॥

अस्मदः पदस्य आडि परतो मे ममाइ इत्यादेशो भवतः ॥
मे कश्चं । ममाइ कश्चं ॥

अस्मत् पदस्य सत्याङ्घ्रि भवेन्ने च ममाद् च ।

मे किं विमणिञ्चं क्वञ्चं ममाद् लिङ्घिञ्चं च तं ॥

आङ् (टा) प्रत्ययेव योऽङ्गे अस्मद् शब्देः पदेः स्थाने मे ऽ ममाद्
आदेशः इति ।

डौच मद् मए ॥४६॥

अस्मदः पदस्य डौ परतो मद् मए इत्यादेशौ भवतः ॥
चकारात्तृतीयैका वचने च ॥ मद् । मए ठिञ्चं । क्वञ्चं वा ॥

डौ चकाराच्च सत्याङ्घ्रि स्यातां मद् मए इति ।

ऊढो मद् मए कामो माणो मद् मए ठिञ्चो ॥ (१)

डि योऽङ्गे अस्मद् शब्देः पदेः स्थाने मद्, मए आदेशः इति, एवं
चकारेव प्रभावे ङुतीयाः एकवचनेऽपि मद्, मए इति ।

अम्हेहिं भिसि ॥४७॥

भिसि परतोऽस्मदः पदस्य अम्हेहिं इत्यादेशौ भवति ॥
अम्हेहिं क्वञ्चं ॥

आदेशो विहितः सोऽयमम्हेहीत्यस्मदो भिसि ।

अम्हेहि रक्त्वञ्चो धम्मो कासारिहि रसो विञ्च ॥ (२)

भिस् योऽङ्गे अस्मद् शब्देः पदेः स्थाने अम्हेहि आदेशः इति ।

(१) ऊढो मद् कामः । माणो मद् मण्डः ।

(२) अम्हात्तृतीयाः धम्मः कासारि रस इति ।

मत्तो मद्गतो ममादो ममादु ममाहि

डसौ ॥४८॥

डसौ परतोऽस्मदः पदस्य मत्तो मद्गतो ममादो ममादु
ममाहि इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ मत्तो । मद्गतो । ममादो ।
ममादु । ममाहि आगदो ॥

डसौ मत्तो मद्गतो च ममादो च ममादु च ।

ममाहि चेति पञ्च स्युर्गञ्चो मत्तो तथापरि ॥

डसि षोडशे अस्मद् शक्रेव पदेन शाने मत्तो, मद्गते, ममादो, ममादु,
ममाहि एते पञ्च आदेशा इय ।

अम्हाहिनतो अम्हासुन्तो भ्यसि ॥४९॥

भ्यसि परतोऽस्मदः पदस्य अम्हाहिनतो अम्हासुन्तो इत्येता-
वादेशौ भवतः ॥ अम्हाहिनतो । अम्हासुन्तो आगदो ॥

अम्हाहिनतो भवेत्तद्वदम्हासुन्तो अपि भ्यसि ।

अम्हाहिनतो गञ्जा दोसा अम्हासुन्तो गञ्चो मदो ॥

भ्यसि षोडशे (पञ्चमौ वद्वचने) अस्मद् शक्रेव शाने अम्हाहिनतो ऽ
अम्हासुन्तो आदेशा इय ।

मे मम मह मज्भ डसि ॥५०॥

डसि परतोऽस्मदः पदस्य मे मम मह मज्भ इत्येत आदेशा
भवन्ति । मे । मम । मह । मज्भ धर्ण ॥

अस्मत् पदस्य निर्दिष्टा आदेशा ङसि मे मम ।
मह मज्भेति चत्वारो मे धणं त्ववरे तथा ॥

ङ्म् योर्गे अस्मद् शक्तेर पदेव शाने मे, मम, मह, ७ मञ्च् आदेश
ह्य ।

मज्भ गो अम्ह अम्हाणमम्हे आमि ॥५१॥ *

आमि परतोऽस्मदः पदस्य मज्भ गो अम्ह अम्हाणं
अम्हे इत्येत आदेशा भवन्ति । मज्भ । गो । अम्ह ।
अम्हाणं । अम्हे धणं ॥

आमि गो अम्ह अम्हाणमम्हे इत्यस्मदः स्मृताः ।

आदेशा इह चत्वारो गो धणं तादृशाः परे ॥

आम् योर्गे अस्मद् शक्तेर पदेव शाने गो, मञ्च्, अम्ह, अम्हाणं ७
अम्हे आदेश ह्य ।

डौ ममन्मि ममस्मिं ॥५२॥

डौ परतोऽस्मदः पदस्य ममन्मि ममस्मिं इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ पूर्वोक्तौ मह मए इत्येतौ च ॥ ममन्मि ।
ममस्मिं ठिञ् ॥

डौ ममस्मिं ममम्मीति द्वावादेशाविहास्मदः ।

ममस्मिं णिच्चिञ् दुक्त्वं ममम्मि पडिञ् सुहं ॥

ঙি যোগে অস্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে মমস্মিৎ, মমস্মি, এই দুই আদেশ হয় ; এবং ৬৪৬ সূত্রের বিহিত মই, মএও হয় ।

অম্হেসু সুপি ॥৫৩॥

সুপি পরতোঽস্মদঃ পদস্য অম্হেসু ইত্যাদেশো भवति ।
অম্হেসু ঠিষ্ম' ॥

আদেশোঽস্মত্‌পদস্যস্বাদম্হেসু পরতঃ সুপি ।

অম্হেসু লগ্গএ, দিষ্টী পুপ্‌ফেসুমমরিব্বসে ॥

সুপ্‌ যোগে (৭মীব বহুবচনে) অস্মদ্ শব্দের পদেব স্থানে অম্হেসু আদেশ হয় ।

অস্মদ্‌ শব্দঃ ।

	একবচন	বহুবচন
কর্তৃ	অহং, হং, অহম্‌, অহম্মি, মি	অম্‌হে, (গদ্যে বস্ম' ১২।২৫)
কর্ম্ম	মং, মমং, অহম্মি, মি	অম্‌হে, ণী, (ণে)
করণ	মে, মএ, মহ, মমাঈ	অম্‌হিঁ, অম্‌হিঁ
অপাদান	মত্তো, মহত্তো, মমাদো, } মমাদু, মমাহি	অম্‌হাহিন্তো, অম্‌হাহুন্তো
সম্বন্ধ,	মে, মম, মহ, } মজ্‌ভ	ণী, অম্‌হ, অম্‌হাণ্‌,
সম্প্রদান	মজ্‌ভ	অম্‌হে, (মজ্‌ভ, অম্‌হো)
অধিকরণ	মহ, মএ, মমম্মি, মমস্মিঁ	অম্‌হেসু

द्वेदीं ॥५४॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्त्तते ॥ द्विशब्दस्य सुपि परतो दो इत्यादेशो भवति ॥ दोहिं । दोसु ॥

पदस्येति निवृत्तं तद् द्वेदीत्वं स्थात् सुबुदगमे ।

दो जणा दोहि णिपफस्यं ठिअं दोसु तथा परे ॥

“पदस्य” এই । अधिकारের নিবृत्ति । “सुपि” এই अधिकार वर्तमान ।
सुक्लिभक्ति পরে থাকিলে দ্বি শব্দের স্থানে দো আদেশ হয় ।

वेस्तिः ॥५५॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति ॥ तीहि । तीसु ॥

स्त्रायुत्पत्तौ त्रिशब्दस्य तिरादेशो विधीयते ।

तिगुणा तीहि णिक्रन्तं तीसुन्तो तीसु राषद् ॥

सुक्लिभक्ति পবে থাকিলে ত্রিশক স্থানে তি আদেশ হয় ।

तिष्णि जशशस् भ्याम् ॥५६॥

त्रिशब्दस्य जशशस् भ्यां सह तिष्णि इत्यादेशो भवति ।
तिष्णि आगदा तिष्णि पेक्ख ॥

तिष्णिरित्ययमादेशस्त्रैर्जशशस्भ्यां सह स्मृतः ।

तिष्णि सोहन्ति राघाणो तिष्णि पेक्खसु वल्लहे ॥

जम् ७ शस्योगे त्रिशक স্থানে তিষ্ণি আদেশ হয় ।

द्वेदुवे दोणि वा ॥५७॥

द्विशब्दस्य जश् शस्भ्यां सह दुवे दोणि इत्येतावादेशौ
भवतः ॥ दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति ॥ पत्ते दो कुणन्ति ॥
द्वौ कुरुतः ॥ दुवे पेक्व । दोणि पेक्व । पत्ते दो पेक्व ॥
द्वौ प्रेक्ष्ण ॥

हेरुक्तः सह जश्शस्भ्यां दुवे दोणीत्यभावपि ।

दुवे दोणि गुणादो वा दुवे दोणि पिअच्छसु ॥

जस् ७ शस् योगे द्विशब्द स्थाने छवे ७ दोणि आदेश विकल्पे ह्य ,
पत्ते दो ।

	द्विशब्दः ।	त्रिशब्दः ।
कर्त्तृ	दो, दुवे, दोणि	तिस्मि
कर्म	दो, दुवे, दोणि	तिस्मि
करण	दोहिं	तीहिं
अपादान	दोहिन्तो, दोमुन्तो	तीहिन्तो, तीमुन्तो
सम्बन्ध, } सम्प्रदान	दोण्हं	तिण्हं (तिण्ह)
अधिकरण	दोसु	तीसु

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥५८॥

चतुर् शब्दस्य जश् शस्भ्यां सह चत्तारो चत्तारि इत्यादेशौ

भवतः ॥ चत्तारो । चत्तारि पुरिसा ॥ चत्तारो । चत्तारि पुरिसे ॥

चतुश्शब्दस्य चत्तारो चत्तारौतिद्वयं भवेत् ।

जश् शम् भ्यां सङ्घ चत्तारो होन्ति चत्तारि पेच्छसु ॥

जम् ७ शम् योगे चतुर्व शब्द शाने चडावो, चडावि, एहे ऊडे आदेश इय ।

एषामामो ण्हं ॥५६॥

एषां द्वि त्रि चतुः शब्दानां मामः स्थाने ण्हं इत्यादेशो भवति ॥ दोण्हं । तिण्हं । चतुण्हं घण्हं ॥

हेस्तेषु चतुरस्येति त्रयाणामविशेषतः ।

आमो ण्हदेशउक्तस्तदोण्हं तिण्हं चतुण्हं च ॥

द्वि, त्रि, ७ चतुर्व शब्देव उदर आम् शाने ण्हं आदेश इय । दोण्हं, तिण्हं चतुण्हं ।

शेषोऽदन्तवत् ॥६०॥

शेषः सुब्विधिरदन्तवद् भवति । अकारान्ताङ्घ्रिसोहिं इत्यादेश उक्त इकारान्तादपि भवति । अगोहिं । मालाहिं । वाज्जहिं । दोहिं । तीहिं । चज्जहिं ॥

यस्मात् सुपोऽनदन्तत्वान्नोक्तः शब्दादसौ पुनः ।

अदन्तवद् भवेत् पूर्वविधानस्याविरोधतः ॥

अग्नी अग्नीहि अग्नीदी वाजसु च कद्रमि च ।
मालाहिं च वज्रहिं च द्रष्टव्यं घीमताखिलम् ॥

অগ্রাগ্নি স্মক্বিধি অকাবাস্তেব উত্তব বিহিত স্মক্বিধির ঞায় হইবে।
যথা, অকারান্ত শব্দেব উত্তব বিহিত ভিস্থানে হিং আদেশ, ইকারান্ত,
উকারান্ত ও অন্যান্য শব্দেও প্রযোজ্য। অগ্নীগীহিং, বাউহিং, মালাহিং,
ইত্যাদি।

বিশেষ (অপবাদ) বিধির সহিত বিবোধ না হইলে সমস্ত অদস্ত বিধি-
গুলিই সাধাবণ (উৎসর্গ) ভাবে অন্যান্য শব্দগুলিতেও প্রযোজ্য
হইবে।

चतुर् शब्दः ।

कर्त्तृ	चत्तारो, चत्तारि
कर्म	चत्तारो, चत्तारि
करण	चज्रहिं
अपादान	चज्रहिन्तो. चजसुन्तो, चतूहिन्तो, चतूसुन्तो
सम्बन्ध,	चउण्हं, चतुण्हं
सम्प्रदान	
अधिकरण	चजसु, चतूसु

न डि डस्योरेदातौ ॥६१॥

इकारोकारान्तानां डि ड-स्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः । अग्निम् । वाउम्नि । अग्नीदो । वाऊदो । न तु अग्निघ्ना ॥

अदन्तत्वेऽनदन्तानामादेतौ न डसौ न डौ ।

डसावग्नीदु वाऊदो डौ कविम्नि महुम्नि च ॥

इकारान्तु ओ उकारान्तु शब्देव उक्तव डि ओ ङसि विभक्तिते एकाव ओ आकाव ह्य न । पूर्वोक्त विधिव अपवाद ।

ए भासि ॥६२॥

नेत्यनुवर्तते । इकारोकारान्तानामदन्तवद्भासि एकारो न भवति । अग्नीहिन्तो । अग्नीसुन्तो । न तु अग्निघ्ना हिन्तो ॥

म्यस्येत्वमनदन्तानां न भवेन्नाप्यदन्तता ।

अग्नीहिन्तो अग्नीसुन्तो वद्गहिन्तो तथा परे ॥

अनदन्तु शब्देव उक्तव भास् विभक्तिते एकारागम ह्य न ।

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥६३॥

प्राकृते द्विवचनस्य बहुवचनम्भवति । वच्छा चिद्वन्ति । वृक्षौ तिष्ठतः ॥

भवेद्वित्वे बहुत्वं च सर्व्वशब्दप्रवृत्तिषु ।
दोहि वाङ्गहि वेद्वन्निदम्पईहा परोपफरं ॥

সংস্কৃত দ্বিবচন স্থানে প্রাকৃতে বহুবচন হয় ।

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥६४॥

प्राकृते चतुर्थ्याः स्थाने षष्ठी भवति । बम्हणस्स देहि ।
बम्हणाण देहि । ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि ।

चतुर्थ्याः सर्व्वशब्देषु षष्ठ्यादेशः प्रयुज्यते ।

मोत्थि गोबम्हणाणं च णमो हरिहराण च ॥

সংস্কৃত চতুর্থী বিভক্তি স্থানে প্রাকৃতে ষষ্ঠী হয় ।

इति वररुचिक्रते प्राकृतप्रकाशे सर्व्वनामविधिर्नाम
षष्ठपरिच्छेदः ॥

अनुशीलनार्थ प्रश्नावली ।

১। অস্মদ, যদ, তদ, অদস্, যুস্মদ, ইদম্, দ্বি ও ত্রি শব্দের বিভিন্ন লিঙ্গ, বচন ও বিভক্তিতে রূপ লিখ ।

২। সংস্কৃত দ্বিবচন ও চতুর্থী বিভক্তি স্থানে প্রাকৃতে কোন্ বচন ও কোন্ বিভক্তি প্রযুক্ত হয় ?

৩। তৃতীয়ার বহুবচনের চিহ্ন হিং, ষষ্ঠীর বহুবচনের চিহ্ন ণং, ও সপ্তমীর বহুবচনের চিহ্ন স্মং স্থানে বিকল্পে যথাক্রমে হি, ণ ও স্ম হয় । হেতু প্রদর্শন কর ।

४। मङ्गले अशुवात् कव ।

मम दाव दुवेहिं ज्जेव्व हस्सं जाअदि, इत्थिआए मक्कदं
(संस्कृतं) पढन्तीए, मणुस्सेण अ काअलिं (काकलीं) पा-
अन्तेण । इत्थिआ दाव सक्कदं पढन्ती, दिखणवणस्सा विअ
गिठ्ठी अहिअं सुसुआअदि । मणुस्सोवि काअलिं गाअन्तो
सुक्खसुमणोदामवेद्धिदो वुड्डपुरोहिदो विअ मन्तं जवन्तो टिट्ठं
मे ण रोअदि ।—मृच्छकटिके ।

५। प्राकृते अशुवात् कव ।

भो वयस्य ! आपणान्तररथ्याविभागेषु सुखं कुकुरा अपि
सुप्ताः । तद् गेहं गच्छावः । वयस्य ! प्रेक्षस्व, प्रेक्षस्व : एषोऽपि
अन्धकारस्यावकाशं दददिव, अन्तरीक्षप्रासादादवतरति भग-
वांश्चन्द्रः ।

एषोऽशोकवृक्षो नवनिर्गम कुसुम पल्लवो भाति ।

मुभट्टइव समरमध्ये घनलोहित पङ्कचर्चिकः ॥

—मृच्छकटिके ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

—:—

तिङ्शुप्रकरणम् ।

—:—

प्रकृत क्रियाय एकमात्रं भादिगणेर विशेष प्रभाव देखिते पात्रमा वाच; तवे स्थाने स्थाने अत्रात्रगणेषु अंशविशेष परिदृष्टं ह्य। लट् लोट्, ओ लृट् एते त्रिंशत् मात्र कालेव अस्तित्वं प्राकृते सूचारुरूपे परिदृष्टं ।

लट्—वर्तमाना ।

ति स्थाने ई, (दि) ; थ स्थाने ह, थ, था , एवं म् स्थाने मो, म् । म आदेशं ह्य। अत्रात्र प्रत्ययगुलि अविकृतं भावेई थाके । अकारान्त धातुव उक्तर ति ओसि स्थाने विकल्ने ए ओ से आदेशं ह्य। मकार पवे थाकिन्ने अकार स्थाने विकल्ने आकारं ह्य एवं अन्यान्य वर्ण परे थाकिन्ने ओ कथनं कथनं अकार स्थाने एकारं ह्य। था प्रत्यय पवे थाकिन्ने तत्पूर्वे ईकारेव आगमं ह्य। यथा हसति स्थाने हसई, हसेई, हसए , हसन्ति स्थाने हसमि, हसामि, हसेमि ; हसथ स्थाने हसह, हसिथा, हसथ, हसेथ ; इत्यादि ।

लोट्—विध्यादि ।

विध्यादिर एकवचने उ, सू, मु, एवं बहुवचने ङ, ह, मो, एई प्रत्ययगुलि विहितं ह्य। प्रथमं पुंल्लेषेव एकवचने कथनं कथनं ओ ङ, एवं उक्तरं पुंल्लेषेर बहुवचने म ओ ह्य। पूर्व्वेव एकारं ओ आकारेव आगमं विकल्ने ह्य। यथा हसई, हसेई, हसङ् ; हसङ् ; हससु, हसेसु ।

हसत् ; हसन्, हसेन् ; हसामो, हसामो, हसाम, हसम । संस्कृतेर अनु-
कवणं जातं अञ्जाञ्जरूपं देहिने पाठ्या वाय । येमन मध्यमं पुरुषेव
एकवचने “हस” ।

लृट्—भविष्यत् ।

भविष्यत्काले प्राकृत धातुव बह्विधं रूपं दृष्टिगोचरं ह्य । योऽ
साधारणतः प्रयुक्तं ह्येयां थाके सेहैटी निम्ने देठ्या वाहैतेछे । एऽ
अवग्रा संस्कृतेव अनुकरणं ।

प्रथमं पुरुष	मध्यमं पुरुष	उत्तमं पुरुष
एकवचनं ससदि, ससई	सससि	ससं, ससामि
बह्वचनं ससन्ति	ससध, ससह	ससामो

भविष्यत्काले धातुव उऽतव विकल्ने हिकावेव आगमं ह्य ; यथा,
हसिहामो, हसिससामो, ह्येयादि ।

कर्मवाच्ये संस्कृते आगमं व स्थाने प्राकृते ह्य अ वा ह्य ह्य ; यथा
पठिअह्य, पठिअह्य । दृष्टते, गम्यते, प्रभृति दीसह्य, गम्यह्य प्रभृति ह्य ।

णिच्—कारणञ् (Causal) ।

णिजन्तु धातुव णिच् स्थाने ए ओ आवे आदेशं ह्य ; यथा, कारेह्य,
कवावेह्य । भावकर्मवाच्ये उपरोक्त आदेशं ह्य ना ; यथा, कारिअह्य ।

शत् ओ शानच् स्थाने यथाक्रमे ण् ओ णां ह्य, एवं पूर्ववर्ती अकार
स्थाने विकल्ने एकारं ह्य ; यथा । पठन्ते, पठन्ते ; पठमाणे
ह्येयादि । ङीलिङ्गे विकल्ने ङकारं ह्य, यथा पठन्ते, पठन्ती ।

त तिपोरिदितौ ॥१॥

त तिप् इत्येतयोः स्थानि ह्य, एन्, इत्येतावादीयौ भवतः ।

पढइ । पढए । सहइ । सहए । पठति । (पठते) ।
 (सहति) । सहते ॥

ततिपोरित्वमेत्वं च प्रत्येकं भवतस्तिङोः ।

सहइ सहए द्वेधा तथा भासइ भासए ॥

तिङुञ्च त् ओ तिप् स्थाने हे ओ ए आदेश इय । सहइ, सहए ।

थाससिपोः सिसे ॥२॥

थास् सिप् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने सिसे इत्येतावादेशौ
 भवतः । पढसि । पढसे । सहसि । सहसे ॥

सिपस्थामश्च निर्दिष्टौ द्वावादेशौ तथा सिसे ।

पढसे पढसीत्येव तथा वड्ढसि वड्ढसे ॥

सिप् ओ थास् प्रतय स्थाने यथाक्रमे सि ओ से आदेश इय । पढसि,
 पढसे ।

इट् मिपोर्मिः ॥३॥

इट् मिप् इत्येतयोः स्थाने मिर्भवति । पढामि । हसामि ।

इट् मिपोरुभयोरेक मिकारादेश उच्यते ।

तुवरामि चिरामि पवड्ढामि पढामि च ॥

इट् ओ मिप् स्थाने मि आदेश इय । हसामि, पढामि ।

न्तिङ्त्वा मोमुमा बहुषु ॥४॥ *

बहुषु वर्त्तमानानां तिङां स्थाने न्ति ह इत्या मो मु म इत्येत
आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य । रमन्ति । मध्यमपुरुषस्य ।
रमह । पठित्या । उत्तमपुरुषस्य । पढामो । पढामु ।
पढाम ॥

बहुषु न्ति ह या मो मु मा इत्येते क्रमात् त्रिषु ।

प्रथमे त्वेक एव द्वौ मध्यमेऽथोत्तमे त्रयः ॥

प्रथमे होन्ति वड्ढन्ति मध्यमे होह वड्ढथ ।

उत्तमे सुणिमो होमु तुवराम वसाम च ॥

वर्तमान काले प्रथमपुरुषेव बहुवचने न्ति, मध्यमपुरुषेव बहुवचने ह,
प ओ इथा एव उद्भमपुरुषेव बहुवचने मो, मु ओ म आदेश इष । होन्ति
होह, वड्ढथ, पठित्या, पढामो, पढामु, पढाम, ईत्यादि ।

अत ए से ॥५॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम् । ततिपोः सिप् थासोर् ए
से इत्येतावादेशौ अत एव परौ भवतः । नान्यस्मात् ।
ततिपोः । रमए । पढए । सित्थासोः । रमसे । पढसे ।
अत इति किम् । होइ ॥

ततिपोरपि सिप्थासोरेत्वं सेत्वं च धी मते ।

अतोऽन्तरमेवेतौ निषिध्यते ततोऽन्यतः ॥

पठए हसए पक्षे पठेइ च हसेइ च ।

णेइ होइ तथा देइ प्रतिषेधफलं त्विदम् ॥

केवल अकारान्त धातुव उतर त ओ तिप् स्थाने ए, एवं सिप् ओ थाम् स्थाने से आदेशे ह्य । अकारान्त भिन्न अग्र धातुर उतर ए ओ से आदेशे ह्य ना । यथा पठई, पठए ; हसई, हसए । किञ्च होई, णेई, देई । हससि, हससे, वससि, वससे । किञ्च हसि, णेसि ।

हस धातुः—वत्तमाना (लट्) ।

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	हसइ, हसए, हसेइ	हसन्ति
मध्यमपुरुष	हससि, हससे	हसह, हसित्या, हसथ
उत्तमपुरुष	हसामि, हसेमि	हसामो, हसामु, हसाम हसिमो, हसिमु, हसिम

अनदन्त हो धातुः (सं—भू) ।

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	होइ	होन्ति
मध्यमपुरुष	होसि	होह, होथ
उत्तमपुरुष	होमि	होमु, होम, होमो

अस्तेर्लोपः ॥६॥

अस्तेर्धातोः यास् सिपोरादेशयोः परतो लोपो भवति ।
सुत्तो सि । पुरिसो सि । सुप्तोऽसि । पुरुषोऽसि ॥

सिप् यासोरनुहत्तया सिष्यस्तेर्लोपो विधीयते ।

तत् परस्मैपदित्वेन सन्तो सि पुरिसो सि च ॥ (१)

सिप ओ थास् प्रताय पवे थाकिले अस् धातुव लोप ह्य । सुप्तोसि,
पुरिसो सि ।

मि मोमुमानामधोहश्च ॥७॥

मि मो मु मानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोक्तव्यः ।
अस्तेश्च लोपः । गन्धोम्हि । गन्धन्तो । गन्धन्तु । गन्धन्त ।
गतोऽस्मि । गताः स्मः ॥

अधो मिमोमुमानां हः स्यादस्तेर्लुक् च पूर्ववत् ।

आगन्धोम्हि णिसिद्धन्तो णिसिद्धन्तु गन्धन्त च ॥

अस् धातुव उडव विहित मि, मो, मु, ओ म प्रतायेव निम्ने हकावैव
योग ह्य ओ अस्धातुव लोप ह्य । यथा—अग्नि स्थाने म्हि, अग्नि स्थाने म्हो,
गत् ओ ग्म्ह ।

अस धातुः—वर्त्तमाना (लट्) ।

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अत्थि	सन्ति
मध्यमपुरुष	सि	त्य, त्या
उत्तमपुरुष	म्हि	म्हो, म्हु, म्ह

यक ईअ इज्जौ ॥८॥

यकः स्थाने ईअ इज्ज इत्येतावादेशौ भवतः । पट्ठीअइ ।
पट्ठिज्जइ । सट्ठीअइ । सट्ठिज्जइ । पठ्यते । सट्ठ्यते ॥

ईअ इज्ज इतीमौ द्वौ प्रत्ययस्य यकः स्मृतौ ।

हसौअइ गणिज्जइ सट्ठीअसि गणिज्जसि ॥ (१)

भाव ७ कर्मवाच्ये विहिते यक् स्थाने ञ्जेअ ७ ऐज्ज एहे इहेति आदेश
इत्त । यथा पट्ठीअइ, पट्ठिज्जइ । पठ्याते ।

नान्यद्वित्वे ॥९॥

धातोरन्यद्वित्वे सति यक ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः ।
हस्सइ । गम्मइ । हस्यते । गम्यते । गमादीनां विकल्पेन
द्वित्वविधानाद् द्वित्वविधान उक्तावादेशौ न भवतः । द्वित्वा-
विधाने तु भवत एव । गमीअइ । गमिज्जइ ॥

यदान्यस्य भवेद्वित्वं धातोर्नमौ तदा स्मृती ।
प्रतिषेधफलं त्वेतद्यथा ह्रस्वद् गम्भद् ॥

धातुव अञ्जवर्णव द्विज् इहेले आव ङेअ ७ ईञ्ज आदेश इय नां, एवञ्
द्विज्बिधिव विकल्पवशतः द्विज् नां इहेले ऐ छईटा आदेश नित्यभावे विहित
इय । यथा गम्भहे, गम्भौअहे, गम्भिञ्जहे ; इत्यादि ।

न्तमाणौ श्लशानचोः ॥१०॥

श्ल शानच् इत्येतयोरेकैकस्य स्थानि न्त माण इत्येतावा-
देशौ भवतः । पठन्तो । पठमाणौ । हसन्तो । हसमाणौ ॥

शतुश्च शानचश्चैव न्त माणौ भवतो द्वयोः ।
वड्ढन्तो हसमाणा च तुवरन्तमिति त्रिषु ॥

शत् ७ शानच् प्रत्याय शाने यथाक्रमे षु ७ माण आदेश इय । पठन्तो,
हसमाणौ ; इत्यादि ।

ई च स्त्रियाम् ॥११॥

स्त्रियां वर्त्तमानयोः श्लशानचोरीकारादेशो भवति । पठे
न्त माणौ च । हसई । हसन्ती । हसमाणा । वेवई ।
वेवन्ती । वेवमाणा । हसन्ती । वेपमाना ॥

स्त्रियामी च न्तमाणौ च भवन्ति श्लशानचोः ।
वसई च रसन्ती च णञ्चमाणा च रोहई ॥ (१)

স্বীনিঞ্জে শত্ৰু ও শানচ্ স্থানে বিকল্পে ঙ্গে হয়, এবং সূত্রস্থ চকারেব বলে
স্ত এবং মাণ আদেশও হয়। হস্গে, হসন্তী, হসমাণা ; ইত্যাদি।

ধাতৌর্ভবিষ্যতি হিঃ ॥১২॥

ভবিষ্যতি কালে ধাতো: পরো হি শব্দ: প্রযুক্তব্য:।
হৌহিড্ । হসিহিড্ । হৌহিন্তি । হসিহিন্তি । ভবিষ্যতি ।
হসিষ্যতি । ভবিষ্যন্তি । হসিষ্যন্তি ॥

ধাতো: পরো হিকার: স্যাৎ কালে বাচ্যে ভবিষ্যতি ।

• সন্তো হৌহিড্ হৌহিন্তি তথা হৌহিসি হৌহিমি ॥

ভবিষ্যৎকালে ধাতুব উত্তর হিকাের আগম হয়। যথা হৌহিই,
হৌহিসি, ইত্যাদি।

উত্তমেস্মা হা চ ॥১৩॥

ভবিষ্যতুত্তমে স্মা হা ইত্যেতাৱাদেশৌ প্রযুক্তব্যৌ। চকারাদ্
হিষ্ম । হৌস্মামি । হৌহামি । হৌহিমি । হৌস্মামো ।
হৌহামো । হৌহিমো । হৌস্মামু । হৌহামু । হৌহিমু ।
ইত্যেৱমাদয়: । ভবিষ্যামি । ভবিষ্যাম: ॥

ভবিষ্যতুত্তমে স্মা হা মতৌ হিষ্ম চকারত: ।

ততো হৌস্মামি হৌহামো তথা হৌহিমি হৌহিমু ॥

ভবিষ্যৎকালে উত্তম পুরুষে ধাতুর উত্তর স্মা ও হা আগম হয়, এবং
সূত্রস্থ চকারের প্রভাবে হিকােরও আগম হয়। হৌস্মামি, হৌহামি,
হৌহিমি, হৌস্মামো, হৌহামো, ইত্যাদি।

मिना स्मं वा ॥१४॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्मं शब्दः प्रयोक्तव्यो वा । होस्मं । पक्षे होस्मामि । होहामि । होहिमि । भविष्यामि ॥

भविष्यत्युत्तमे गम्ये स्मं मतं वा मिनासह ।

होहिस्मं होहिमीत्ये तदिच्छातः कथ्यते बुधैः ॥

उविश्या२ कालेव उडम प्रुकषेव एकवचने मिकार नश् प्रतायेव शाने विकल्ने म्सां आदेश ह्य । होम्सां, होम्सामि, होशामि, होहिमि ।

मोमुमैहिस्सा हित्या ॥१५॥

भविष्यति काले उत्तमे बहुवचनादेशस्य मोमुम इत्येतेः सह हिस्सा हित्या इत्यादेशौ वा भवतः । होहिस्सा । होहित्या । हसिहिस्सा । हसिहित्या । भविष्यामः । हसिष्यामः । पक्षे । होहिमो । होस्सामो । होहामो । हसिहिमो । हसिस्सामो । हसिहामो । एवं मुमयोरपि ॥

मोमुमैस्सह हिस्सा च हित्या च भवतो न वा ।

होहिस्सा वाऽथ होहित्या होहिमो वाऽथ होहिमु ॥

उविश्या२ काले उडमप्रुकषेव बहुवचने धातुर उडर विकल्ने हिस्सा ७ हित्या आदेश ह्य । यथा होहिम्सा, होहिष्सा, होशामो, होम्सामो, इत्यादि ।

होधातुः (सं-भू)—भविष्यन्ती (लृट्) ।

	एकवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	होहिद्	होहन्ति
मध्यमपुरुष	होहिसि	होहिह, होहित्या
उत्तमपुरुष	होस्सं, होहामि,) होस्सामि, होहिमि)	होस्सामो, होहामो, होहिमो, होहिस्सा, होहित्या, होस्सामु, होहामु, होहिमु, होस्साम, होहाम, होहिम

कृदाशु वचि गमि रुदि दृशि विदि रूपाणां

काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं

दच्छं वोच्छं ॥१६॥

भविष्यति काले उत्तमैकवचने कृजादीनां स्थाने यथासंख्यं
काहं प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काहं । करिष्यामि । दाहं ।
दास्यामि । सोच्छं । शोष्यामि । वोच्छं । वक्ष्यामि ।
गच्छं । गमिष्यामि । रोच्छं । रुदिष्यामि । दच्छं ।
दक्ष्यामि । वोच्छं । वेत्स्यामि ॥

[कृ दा श्रु वचि गमि रुचि दृशि रूपाणां
काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं
रोच्छं दच्छमः ॥१६॥]

कृदाश्रूणां वचेश्चैव गमिस्तद्दृदेर्दृशः ।

समानां समरूपाणामप्येकस्मिन् भविष्यति ॥

काहं दाहं तथा सोच्छं वोच्छं गच्छं तथैव च ।

रोच्छं दच्छं च रूपेण मोच्छं भोच्छं च कीर्त्तिताः ॥

करिष्यामीति काहं स्यात्तथोह्यन्तां परेऽपि च ।

मोक्ष्यामीति सरूपत्वं रूपशब्देन कथ्यते ॥

भविष्यत्युत्तमे ह्येते तत्राप्येकत्व एव च ॥

भविष्यत्काले उद्धमपूकषेव एकवचने कृ, दा, श्रु, वचि, गमि, रुचि, दृशि, विदि प्रभृति धातुव यथाक्रमे काहं, दाहं, सोच्छं, वोच्छं, गच्छं, रोच्छं, दच्छं, बोच्छं प्रभृति रूप इय ।

श्रुवादीनां त्रिष्वयनुस्वारवर्जं हिलोपश्च ॥१७॥

श्रु इतएवमादीनां प्रथम मध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय आदेशा भवन्ति । अनुस्वारं विहाय । हिलोपश्च वा । सोच्छिइ । सोच्छिहिइ । ओथति । सोच्छन्ति । सोच्छिहन्ति । ओथन्ति । सोच्छिसि । सोच्छिहिसि । ओथसि । सोच्छित्या । सोच्छिहित्या ।

श्रोथथ । सोच्छिमि । सोच्छिहिमि । श्रोथामि । सोच्छिमो ।
 सोच्छिहमो । सोच्छिमु । सोच्छिहिमु । सोच्छिमो ।
 सोच्छिहिम । सोच्छिस्सामो । सोच्छिस्सामु । सोच्छिस्-
 साम । सोच्छिहामो । सोच्छिहामु । सोच्छिहाम ।
 श्रोथामः । एवं वोच्छादिरपि ॥

श्रुवादीनां पुरादेशास्त्रिषु स्युः पुरुषेषु वा ।

वर्जयित्वाऽप्यनुस्वारं हिलोपश्च तथा भवेत् ॥

सोच्छइ स्यात्तथान्येषु ततः सोच्छहिमौति वा ।

एवं सोच्छेमि तद्वत्ते स्युरेकत्व-बहुत्वयोः ।

उदाहार्यं तथा सोच्छिहन्ति सोच्छिन्ति दृश्यताम् ॥

प्रथम, मध्यम ও উত্তম তিন পুরুষেই ভবিষ্যৎকালে ঞ্ প্রভৃতি বাত্বদ
 স্থানে অনুস্বার বিহীন সোচ্ছঃ প্রভৃতি উপযুক্ত আদেশগুলি বিহিত হইবে,
 এবং বিকল্পে ভবিষ্যৎ চিহ্ন হিকাৰেব লোপ হয় । উদাহরণ ভামহবৃত্তিতে
 দ্রষ্টব্য ।

दृशि धातुः—भविष्यन्ती (लृट्) ।

एकवचन

बहुवचन

प्रथमपुरुष दच्छिइ, दच्छइ, दच्छिहिइ दच्छिन्ति, दच्छिहन्ति

मध्यमपुरुष दच्छिसि, दच्छिहिमि,

दच्छित्या, दच्छिहित्या

उत्तमपुरुष दच्छं, दच्छिमि,

दच्छिमो, दच्छिहमो,

दच्छिहिमि, दच्छिस्सं

दच्छिम, दच्छिहिम,

दच्छिम, दच्छिहिम,

एकवचन

बहुवचन

दच्छिम्सामो, दच्छिहामो,
दच्छिस्सामु दच्छिहामु,
दच्छिस्साम, दच्छिहाम

गमि धातुः—भविष्यन्तौ (लृट्) ।

एकवचन

बहुवचन

प्रथमपुरुष गच्छिद, गच्छिद्द
मध्यमपुरुष गच्छिसि, गच्छिद्दिसि
उत्तमपुरुष गच्छं, गच्छिमि,
गच्छिद्दिसि, गच्छिद्दिसं,
गच्छिद्दिसं

गच्छन्ति, गच्छिद्दन्ति
गच्छित्था, गच्छिद्दित्था
गच्छिमो, गच्छिद्दिमो,
गच्छिमु, गच्छिद्दिमु,
गच्छिम, गच्छिद्दिम,
गच्छिस्सामो, गच्छिस्सामु,
गच्छिस्साम, गच्छिद्दिहामो,
गच्छिद्दिहामु, गच्छिद्दिहाम

उ सु मु विधादिष्वेकवचने ॥१८॥

विधादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रतायस्य यथा संख्यम् उ सु मु
इतेषु आदेशा भवन्ति ॥ हसउ । हससु । हसमु ॥ हसतु ।
हस । हसानि ॥

उः सुर्मुश्च त्रयः प्रोक्ता एकस्मिन् वचने त्रिषु ।

विधादिषु तथार्थेषु हीउ हीसु च हीमु च ॥

विधि प्रकृति अर्थे एक वचने प्रथम, मध्याम ओ उडम पूकषे यथाक्रमे
उ, स्र ओ मू प्रताय हय ।

न्तु ह मो बहुषु ॥ १६ ॥

विधादिषु बहुषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो
इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हसन्तु । हसह । हसामो । हसन्तु ।
हसथ । हसाम ॥

बहुत्वे सति तेष्वेव न्तु ह मो इत्यमी स्मृताः ।

वड्ढन्तु पडिवालेह वसामो णिअमन्दिरे ॥

विधि प्रकृति अर्थे बहुवचने प्रथम, मध्याम ओ उडम पूकषे यथाक्रमे
ह, ह ओ मो प्रताय हय ।

हस् धातुः—अनुज्ञा (लोट्) ।

एकवचन

बहुवचन

प्रथमपुरुष हसउ, हसेउ, हसट्टु हसन्तु, हसेन्तु

मध्यमपुरुष हससु, हसेसु, (हस, हसह, हसेह

हसाहि, हसस्स)

उत्तमपुरुष हसमु, हसेमु हसामो, हसमो

वर्त्तमान भविष्यदनद्यतनयोज्जि ज्जा वा ॥२०॥

वर्त्तमाने भविष्यदनद्यतने विधादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य
ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौवा भवतः ॥ पक्षे यथाप्राप्तम् ॥ वर्त्तमाने

तावत् । होज्ज । होज्जा । हसेज्ज । हसेज्जा । पत्ते होइ ।
हसइ । भविष्यदनद्यतने । होज्ज । होज्जा । पत्ते होहिइ
इत्यादयः । विध्यादिष्वेवम् ॥

वर्त्तमाने मती ज्ज ज्जा कालेऽनद्यतनेऽपि च ।

भविष्यत्क्षणे नो वा विध्यादिषु चकारतः ॥

होइ होज्ज तथा होज्जा होहिइत्यत्रचेदृशौ ।

विध्यादिष्वपि चैकस्मिन् प्रथमे दृश्यते ध्रुवम् ॥

वर्त्तमानं ও ভবিষ্যদনন্তন কালে এবং विध्यादि अर्थे विकल्ने ज्ज ও ज्जा
प्रताय ह्य।—पक्षे पूर्वोक्त प्रतायगुलि विहित ह्य। यथा भवति स्थाने
होज्ज, होज्जा, होइ ; इत्यादि ।

[पालि भाषाय विधिलिङ्गै विहित या प्रताय এই ज्ज ও জ্जा প্রতায়ैব
अनुरूप । यथा—

तं एव वाचं भासेय यास्तानं न तापये ।

पवे च न विहिंसेय सवे वाचा सुभासिता ॥]

मध्ये च ॥२१॥

वर्त्तमानं भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातु प्रत्यययोर्मध्ये
ज्ज ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवतः ॥ वर्त्तमाने । होज्जइ ।
होज्जाइ । पत्ते यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु । होज्जउ । होज्जाउ ।
इत्येव मन्यन्त्रापि ॥

वर्त्तमानं ও ভবিষ্যদনন্তন কালে এবং विध्यादि अर्थे धातु ও প্রত্যয়েব
मध्ये विकल्ने ज्ज ও ज्जा आगम ह्य। यथा भवति स्थाने होज्जइ ;

होज्जाई। भविष्यति स्थाने होज्जहिई, होज्जाहिई; भवतू स्थाने होज्जड, होज्जाड; इत्यादि।

नानेकाचः ॥२२॥

वर्त्तमान भविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रतप्ये परे मध्ये ज् ज्जा इत्येतौ न भवतः ॥ किन्तु अन्त एव भवतः। हसद्। तुवरद्। अन्ते यथा हसेज्ज। हसेज्जा। एवमन्येऽप्युदाहर्त्तव्याः ॥

अनेकाचश्च धातोर्न ज् ज्जा स्यातामिहोत्तरौ।

हसेद् तं हसिहिद् हसेड च तथा तथा ॥

एकाधिक स्वरविशिष्ट धातुव उक्तव वर्तमान, भविष्यत् ओ विध्यादि अर्थे ज्ज् ओ ज्जा आगम ह्य ना; किन्तु धातुव अन्ते प्रत्यायव स्थाने आदेश स्वरूपे विहित ह्येते पावे। यथा, हसई, तुववई। किन्तु हसेज्ज्, हसेज्जा।

ईअ भूते ॥२३॥

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति। ह्वीअ। हसीअ। अभवत्। अहसत् ॥

ईअ इत्ययमादेशो भूतार्थे च विधीयते।

ह्वीअ परिवालीअ पुढविं जेढ्ठपण्णवो ॥

अतीत काले धातुव उक्तव ईअ आदेश ह्य। यथा, ह्वीअ, (अभवत्); इत्यादि।

एकाचो हीञ्च ॥२४॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीञ्च इत्यादेशो भवति । हीहीञ्च । अभूत् ॥

हीञ्च स्यात् पुनरेकाचो हीहीञ्च च तथा परे ।

एकस्मिन् प्रथमे पुंसि दृश्यतेऽन्यत्र चेद्भवेत् ॥

भूतकाले एकशब्द विशिष्टे धातुव उक्तव हीञ्च ह्य । यथा अभूत् शब्दे
होहीञ्च ।

अस्ते रासिः ॥२५॥ *

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते ।
आसि रात्रा ; आसि वह् । आसीद् राजा । आसीद्
वधुः ॥

अस्तेर्धातोर्भवेद्भूते काले लक्ष्येषु दृश्यताम् ।

आसी इत्ययमादेश आसी रात्रा जह्दृष्टिलो ॥

अतीतकाले अस् धातुव प्रथम पुरुषेषु एकवचने आसी ह्य । आसी
वा आ जह्दृष्टिलो ।

णिच् एदादेरत आत् ॥२६॥

णिच् प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातोरादेरकारस्य

च आत्वं भवति ॥ कारेइ । हासेइ । पाढेइ ॥ कारयति ।
हासयति । पाठयति ॥

णिच् एत्वं भवेदादेरात्वं चात्रविधीयते ।
कारेइ परिहासेइ सन्तारेइ तथा तथा ॥
अत आ मिपि वेत्यस्मादतोऽधिक्रियतामिति ।
सिंहावलीकनन्यायान्नस्यादात्वं तथाहलाम् ॥

णिच् प्रतायेर स्थाने एकावादेश इय, एवं धातुव प्रथम अकाव
स्थाने आकार इय । यथा हासयति स्थाने हासेइ ।

आवे च ॥२७॥

णिच् आवे इत्यादेशो भवति । चकारात् पूर्वोक्तं च ॥
करावेइ । हसावेइ । पढावेइ । कारावेइ । हासावेइ । पाढावेइ ॥
आवे चेत्ययमादेश एत्वमात्वं च पूर्ववत् ।
हसावेइ च हासेइ तथान्येषु च दृश्यताम् ॥

णिच् प्रतायेव स्थाने आवे आदेश इय, एवं सूत्रश्च चकारेव बले
एकाव ७ इय । यथा हसावेइ, कवावेइ ।

आविः क्त कर्म भावेषु वा ॥२८॥

णिच् आविरादेशो भवति वा क्त प्रत्यये परतो भाव-
कर्मणोश्च ॥ कराविञ्च । हसाविञ्च । पढाविञ्च । कारिञ्च ।

हासिञ्च । पाढिञ्च ॥ भावकर्मणोश्च ॥ कराविज्जइ । हसा-
विज्जइ । पढाविज्जइ । कारिज्जइ । हासिज्जइ ।
पाढिज्जइ ॥ कारित । हासित । पाठित । कार्यते । हास्यते ।
पाव्यते ॥

आवि क्ते परतो भावकर्म प्रत्यययोर्मिथः ।
हासाविञ्च क्ते परतो हासिञ्च वा निगद्यते ॥
पढाविज्जइ विज्जामि काराविज्जइ साहसं ।
अथवा वृत्ततां भूयो हसिज्जइ तथा तथा ॥

ऊ प्रत्यय एवे शोकिने एवञ्च भाव उ कर्मवाचो णिच् प्रत्ययेव
शाने विक्रमे आवि आदेश ह्य । कराविञ्च, कवाविज्जइ, कारिज्जइ ।

नैदावे ॥२६॥

क्ते भाव कर्मसु णिच् प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ
न भवतः । कारिञ्च । करारिञ्च । कारिज्जइ । करा-
विज्जइ ॥

क्ते भाव कर्मणोश्चैव नत्वेदावे प्रकीर्त्तिते ।
पाढिञ्चं हासिञ्चं पश्चात् कराविञ्चमितीह वा ॥
पढावीञ्चइ क्वं मे वड्ढाविज्जइ मे फलं ।
पक्षे वड्ढिज्जइ फलं वड्ढिज्जाइञ्च मे धनं ॥
कारिज्जन्ति तथा पश्चात् कारिज्जइ कराविञ्चं ।
पढाविज्जइ तद्वत् स्यात् पाढिञ्ज्ज पढाविञ्चं ॥

कृ प्रत्यय परे থাকিলে এবং भाव ও कर्मवाच्ये णिच् स्थाने ए ओ
आवे आदेश হয় না।

अत आ मिपि वा ॥३०॥

अकारान्ताद्वातोर्मिपि परत आकारादेशो भवति वा ।
हसामि । हसामि ॥

आत्वं धातोरतोऽन्त्यस्य परतो मिपि कथ्यते ।
विकल्पेन ततो वेदं पढामि पढिमीति वा ॥

मिप् प्रत्यय परे থাকিলে অকাবাস্ত ধাতুৰ অন্ত্য অকাব স্থানে
বিকল্পে আকার হয়;—পক্ষে অকাব বা ইকাব। যথা, হসামি, হসমি,
হসিমি।

द्वच्च बहुषु ॥३१॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो वा भवति । चकारा-
दाकारश्च । हसामो । हसिमो । हसिमु । हसामु ॥

उत्तमे स्याद्द्विष्वित्वं चकारादात्वमप्यतः ।

हसिमो वा हसामो वा गदिमो वा गदामु वा ॥

বর্তমান কালে উত্তম পুরুষের বহুবচনে বিহিত প্রত্যয় পরে থাকিলে
অকারাস্ত ধাতুর অকার স্থানে ইকার ও স্বত্রস্থ চকারের প্রভাবে আকাব
হয়। যথা, হসিমো, হসামো, হসিমু, হসামু, হসাম, ইত্যাদি।

क्ते ॥३२॥

क्त प्रत्यये परतोऽतद्भवति । हसिअं । पढिअं ।
हसित । पठित ॥

क्त प्रत्यये तु परतो धात्वन्त्यस्येत्वमस्यतः ।

हसिअं पढिअं तद्धत् पाढिअं कारिअं तथा ॥

क्त प्रत्याय पवे थाकिले अकारान्त धातुव अकाव स्थाने ईकाव ह्य ।
यथा, हसिअं, पढिअं, ईत्यादि ।

ए च क्त्वातुमुन् तव्य भविष्यत्सु ॥३३॥

क्त्वा तुमुन् तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एवं
भवति । चकारादिषु । हसेऊण । हसिऊण । हसेउं ।
हमिउं । हसेअव्वं । हसिअव्वं । हसेहिइ । हसिहिइ ॥

परतः क्त्वा तुमुन् तव्य भविष्यत्स्वत्वमुच्यते ।

चकारादित्वमप्यस्य धातोरन्त्यस्य जायते ॥

हसिऊण हसेऊण हसेउं हसिउं तथा ।

हसिअव्वं हसेअव्वं हसेहिन्ति हसिन्ति च ॥

क्त्वा, तुमुन् ও তব্য প্রত্যয় পবে থাকিলে এবং ভবিষ্যৎ কালে অকাবান্ত
ধাতুব অকাব স্থানে একাৰ ত্রবং সূত্রস্থ চকারের প্রভাবে ইকার হয় ।
যথা, হসেউণ, হসিউণ, হসেউং, হসিউং, হসেঅব্বং, হসিঅব্বং, হসেহিই,
হসিহিই, ইত্যাদি ।

লা দেশি বা ॥৩৪॥

লকারাদেশি পরতোঃত এল্বং ভবতি বা । হসেই । হসই ।
পড়েই । পড়েই । হসেন্তি । হসন্তি । হসেউ । হসউ ॥

লাদেশি পরতো ধাতোরত এল্বং ভবেন্নবা ।
পড়েই তহত্ পেচ্ছেই পচে পড়েই পেচ্ছেই ॥
হসেন্তন্তো হসন্তো বা হসেমাণী তথৈব বা ।
ভুবেন্তং চ ভুবন্তং চ ত্রিষু চৈবং বিসৃশ্যতাং ॥

লাদেশ অর্থাৎ লট্, লোট্, লঙ্ ও বিধিলিঙেব প্রত্যয় পরে থাকিলে
অকারান্ত ধাতুর অকার স্থানে বিকল্পে একার হয়। যথা, হসেই, হসই,
হসেউ, হসউ, ইত্যাদি ।

ইতি বররুচিক্ততে প্রাকৃতপ্রকাশি তিঙ্
বিধিনাম সমমঃ পরিচ্ছেদঃ ॥

অনুশীলনার্থ প্রশ্নাবলী ।

১। ভূ ধাতুর লট্, ক্রধাতুর লোট্, অস্ ধাতুর লট্ ও দৃশ্ ধাতুব
লট্ বিভক্তিতে রূপ লিখ ।

২। শত্, শানচ্, জ্ঞা, তুম্ন, তব্য ও গিচ্ প্রত্যয়ের যোগে নিম্পন্ন
শব্দের প্রাকৃতরূপ প্রদর্শন করিয়া এক একটা উদাহরণ দাও ।

৩। বর্তমান কালে কৰ্ম ও ভাববাচ্যে নিম্পন্ন দুই দুইটি ক্রিয়ার
প্রথম পুরুষের একবচনের রূপ লিখ ।

४। निम्नलिखित प्राकृतांशेष्वत्र मसकृत अनूवादा लिख ।

नायिका । अत्यि एत्य विद्वभं णाम णअरं कुंतलेसु ।
तहिं सअल जण वल्लहो वल्लहराओ णाम राआ ।

देवी । जो मह माउसिआए पई होइ ।

नायिका । तस्स घरिणी ससिप्यहा णाम ।

देवी । सा वि मे माउसिआ ।

नायिका । तहिं अहं उप्पस्से त्ति ।

देवी । ण ह्म ससिप्यहा गब्भमन्तरेण ईदिसी रुअरेहा
होदि । ण हु वेदुरिअभूमिगब्भुप्पत्तिमन्तरेण वेदुरिअमणि-
सलाआ णिप्यज्जइ । णं तुमं कप्पूरमच्चरी । एहि वहिणिए !
आलिङ्गेषु मं ।

—कर्पूरमच्चरी, प्रथम जवनिकान्तरम् ।

अथाष्टमः परिच्छेदः ।

धात्व्यादेशः ।

এই পরিচ্ছেদে কতিপয় সংস্কৃত ধাতুর প্রাকৃত স্বরূপ প্রদত্ত হইয়াছে । এই প্রাকৃত ধাতুসমূহের মধ্যে কতকগুলি দেশী, ও কতকগুলি সংস্কৃত ধাতু হইতে বর্ণব্যত্যয় দ্বারা সিদ্ধ । যেগুলি দেশী তাহাদের রূপমাত্র প্রদর্শিত হইয়াছে, আর যেগুলি বর্ণব্যত্যয় দ্বারা নিষ্পন্ন অর্থাৎ “তদ্বব”, তাহাদের বর্ণব্যত্যয়-ক্রম প্রদর্শিত হইয়াছে । অবাস্তুর ভাবে কতিপয় ধাতুর ভ্র প্রত্যয় এবং ভাব ও কर्मবাচ্যে নিষ্পন্নরূপ প্রদর্শিত হইয়াছে ।

भुवो ह्यो हुवौ ॥१॥

भू सत्तायाम् । एतस्य धातोर्ही हुव इत्येतावादेशौ
भवतः । ह्योइ । हुवइ । ह्योन्ति । हुवन्ति ॥

भुवो ह्यो हुव इत्येती धातोरादेशतां गती ।

ह्योइ ह्योन्ति हुवन्तीइ ह्योन्तां हुवइ ह्योइइ ॥

সত্যার্থ: ভূ ধাতুর স্থানে হো ও হুব আদেশ হয় । যথা—হোই, হুবই ।

क्त्वि हुः ॥२॥ *

भुवः क्त प्रत्यये परे हु इत्यादेशो भवति । हुम् ॥

(*) पाठांतर—क्ते भूः ॥२॥

क्त प्रत्यये तु परतो भू इत्यादेश इषाते ।
हो हुव प्रतिषेधेन भूतं मूत्रं विदुर्बुधाः ॥

उक्त प्रताय परे थाकिले डू धातु स्थाने ह् ओ डू ह्य । यथा—हअं,
डूअं ।

प्रादेर्भवः ॥३॥

प्रादेरुत्तरस्य भूधातोर्भव इत्यादेशो भवति । पभवद् ।
उवभवद् । संभवद् । परिभवद् ॥

भवादेशो भुवो धातोः प्रादेरुत्तरवर्तिनः ।

रात्रा पभवए रज्जे ण संभवद् बम्हणो ॥ (१)

प्रादि उपसर्गের পরস্থিত डू धातुव स्थाने भव आदेश হয় । যথা—
পভবই, সংভবই ।

त्वर स्तुवरः ॥४॥

जित्वरा सम्भ्रमे । अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति ।
तुवरद् ॥

त्वरधातोर्भ्रमार्यस्य तुवरादेश उच्यते ।

किणो तुवरसे गन्तुं तुवरेद् च ते जणो ॥ (२)

(१) रात्रा प्रभवति रात्रो न सञ्चति व्राक्कणः ।

(२) किणुं वरसे गन्तुं वरते च ते जनः ।

सङ्गमार्थ—ञ्र धातु स्थाने तुवर आदेश ह्य । यथा—तुवरइ ।

क्ते तुरः ॥५॥

क्ते परे तुर इत्यादेशो भवति । तुरिञ्चं ॥

क्त प्रत्यय परे থাকিলे ञ्रधातु स्थाने तुर आदेश ह्य । यथा—
तुरिञ्चं ।

घूर्णोर्घीलः ॥६॥ *

घुण घूर्ण भ्रमणे । अस्य धातोर्घील इत्ययमादेशो भवति ।
घीलइ ॥

घूर्ण भ्रमण इत्यस्य घीलादेशं प्रचक्षते ।

ततो घीलइ घीलन्ति घोलिञ्चण च घोलिउं ॥

ভ্রমণার্থক ঘূর্ণ ধাতু স্থানে ঘোল আদেশ হ্য । যথা ঘোলই ।

नुदोणोल्लः ॥७॥

नुद प्रेरणे । अस्य धातोः णोल्ल इत्ययमादेशो भवति ।
णोल्लइ । पणोल्लइ ॥

नुद प्रेरण इत्यस्य णोल्लादेशो विधीयते ।

ततो णोल्लइ णोल्लन्ति स्यासोल्लिहिइ णोल्लिउं ॥

(*) पाठान्तर—घूर्णोघोलः ॥७॥

प्रेरणार्थक ह्रस्व धातु स्थाने गोल्ल आदेशः इति । यथा गोल्लइ ।

दूङ्घोदूमः ॥८॥

दूङ् परितापे । अस्य धातोर्दूमादेशो भवति । दूमइ ।

दूङ्घो धातोः प्रयोक्तव्यो दूमादेशस्ततो भवेत् ।

दूमइ चापि दूमन्ति स्याद्दूमिहिइ दूमिउं ॥

परितापार्थक दूङ् धातु स्थाने दूम आदेशः इति । यथा—दूमइ ।

पटः फलः ॥९॥ *

अट पट गतौ । अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति ।
फलिअं हिअअं ॥

धातोः पटयतेरस्य फालादेशो विधीयते ।

फालेउं परिफालेन्ति तथा फालेइ फालिअं ॥

गमनार्थक पटधातु स्थाने फल आदेशः इति । फलिअं । कात्यायन
शास्त्रे धातुव रूपे अदर्शनं करिष्याहेन ।

पदेः पालः ॥१०॥

पदगतौ । अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति ।
पालेइ ॥

(*) पाठिसुत्र—पाटेः कालः ॥३॥

गमनार्थक पदधातु स्थाने पांल आदेशः इय । यथा पांलैठे ।

वृष कृष मृष हृषामृतोऽरिः ॥११॥

हृषादीनामृतः स्थान अरि इत्ययमादेशो भवति । वरि-
सइ । करिसइ । मरिसइ । हरिसइ ॥

हृषादीनामृकारस्य रीत्यादेशः प्रयुज्यते ।

ततः सस्से वरिसइ दीणो मरिसइ च्छुहं ॥ (१)

वृष, कृष, मृष ७ हृष धातुव ऋकार स्थाने अरि इय । यथा वरिसइ,
करिसइ, मरिसइ, हरिसइ ।

ऋतोऽरः ॥१२॥ *

ऋकारान्तस्य धातोः ऋतः स्थाने अर इत्ययमादेशो
भवति मृ, मरइ । सृ, सरइ । वृ, वरइ ॥

अरादेशः स्मृतो धातोः ऋकारस्यान्यवर्तिनः ।

सरण मरण तदङ्गरेइ च हरेइ च ॥

ऋकारान्त धातुव ऋकाव स्थाने अर आदेशः यय । यथा मरइ, वरइ,
इत्यादि ।

(१) ऋञ्च वर्षति, दीणो वर्षते कृषाम् ।

(*) पांठीछत्र—अष्टाशत्रः ॥१२॥

कृञः कुणो वा ॥१३॥

डुकृञ् करणे । अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति ।
कुणइ । करइ ॥

कृञो भवेत् कुणादेशः कुणइ कुणए तथा ।

अरादेशश्च वक्तव्यः करइ करए तथा ॥

कृ धातु स्थाने विकल्पे कुण आदेशः ह्य । यथा कुणइ, करइ ।

जृभो जम्भाञः ॥१४॥

जृभजृभी गात्रविनामे । अस्य धातोर्जम्भाञ इत्ययमा-
देशो भवति । जम्भाञइ ॥

जृभि गात्रविनामेऽस्य जम्भा आदेश उच्यते ।

जम्भाञइ महासीहो जम्भाञन्ति पञ्चीहरा ॥ (१)

गात्रविनामार्थक (ईई तोला) जृभ धातु स्थाने जम्भाञ आदेशः ह्य ।
यथा—जम्भाञइ ।

ग्रहे र्गिण्हः ॥१५॥

ग्रह उपादाने । अस्य धातोर्गिण्ह इत्ययमादेशो भवति ।
र्गिण्हइ ॥

गिण्ह इत्ययमादेशो गृह्णातेरभिधीयते ।

ततो गिण्हद् गिण्हन्ति गिण्हिसे पुनर्गिण्हिमो ॥

ग्रह् धातु स्थाने गेण्ह आदेश इत्य । यथा—गेण्हि ।

घेत् क्त्वा तुमुन्तवीषु ॥१६॥

ग्रह्घेत् इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन् तव्येषु परतः ।

घेत्तूण । घेत्तुं । घेत्तव्वं ॥

परतः क्त्वा तुमुन् तव्य प्रत्ययेषु भवेद्ग्रहे ।

घेशब्दस्तेन घेत्तूण घेत्तुं घेत्तव्वमेव च ॥

क्त्वा, तुमुन् ७ तव्य प्रत्यय परे থাকিলे ग्रहधातु स्थाने घेत् आदेश इत्य । यथा—घेत्तूण, घेत्तुं, घेत्तव्वं ।

कृञः का भूतभविष्यतोश्च ॥१७॥

भूत भविष्यतोः कालयोः कृञः का इत्ययमादेशो भवति ।

चकारात् क्त्वा तुमुन् तव्येषु च परतः । काहीञ्च । काहिद् ।

काऊण । काउं । काऊव्वं ॥

कृञो भवति कादेशो धातो भूत भविष्यतोः ।

परतः क्त्वा तुमुन् तव्य प्रत्ययेषु च तद् यथा ॥

भूते भवति काहीञ्च भविष्यति च काहिद् ।

काऊण सुकञ्च कादुं काऊव्वं देववन्दणम् ॥ (१)

इत १ भविष्यत्काले एवम् क्त्वा, त्थुम्, तथा प्रत्यय पठे थाकिले कृ
धातु स्थाने का आदेश है, अग्रणी कव वा कुण आदेश है। यथा—
काञ्चिद्, काञ्चिद्, काञ्चिद्, काञ्चिद्, काञ्चिद्, कवञ्चिद्, कुणञ्चिद् ।

स्मरते भ्रसुमरौ ॥१८॥

स्मृ चिन्तायाम् । अस्य धातोर्भ्रसुमरौ भवतः । भ्रसुमरड ।
स्मरड ॥

भ्रसुमर इत्येती धातोस्तु स्मरतः स्मृती ।

भ्रसुमरवेड भ्रसुमरामि च ॥

इ धातु स्थाने भ्रसुमर आदेश है। यथा—भ्रसुमर, स्मरवेड ।

भियो भावीहौ ॥१९॥ *

जिभी भये । अस्य धातोः भावीहौ भवतः । भाड ।
वीहड ॥

भियो धातोस्तु भावीहावादेशौ विहिताविह ।

भाड वीहड वीहन्ति विभाड च विभेड च ॥

ती धातु स्थाने भा वीह आदेश है। यथा—भाड, वीहड । संस्कृत
“विभेति” पदस्य अनुकवणे “विभेड” ओ है।

(*) पाठान्तर—भियो भावीहो ॥१९॥

जिघ्रतेः पा पाञ्चौ ॥२०॥

घ्रा गन्धग्रहणे । अस्य धातोः पा पाञ्च इत्येतावादेशौ भवतः । पाइ । पाञ्चइ ॥

घ्राधातु स्थाने पां उ पाञ्च आदेश इय । यथा पांइ, पाञ्चइ ।

स्त्रै वावाञ्चौ ॥२१॥

स्त्रै गात्रविनामि । अस्य धातोर्वा वाञ्चौ भवतः । वाइ । वाञ्चइ ॥

स्त्रै हर्षक्षय इत्यस्य मती वा वाञ्च इत्युभौ ।

वाइ वाञ्चइ वाञ्चिन्ति वाञ्चाञ्चिन्ति च वाञ्चिइ ॥

स्त्रै धातु स्थाने वा एतत् वाञ्च आदेश इय । यथा वांइ, वाञ्चइ ।

तृपस्थिम्यः ॥२२॥

तृपतिम्यतृप्तौ । अस्य धातो स्थिम्य इत्ययमादेशो भवति । थिम्यइ ॥

आदेशः कथ्यते धातोस्तृप्यते स्थिम्य इत्ययम् ।

थिम्येइए थिम्यञ्चिन्ति थिम्यिञ्चिन्ति च थिम्यिञ्च ॥

तृप धातु स्थाने थिम्य आदेश इय । यथा, थिम्यिइ ।

ज्ञो जाणमुणौ ॥२३॥

ज्ञा अववोधन । अस्य धातोर्जाणमुणौ भवतः । जाणङ ।
मुणङ ॥

आदेशविह जानातेर्धातोर्जाणमुणा उभौ ।

जाणङ मुणए तद्वज्जाणाह्निन्ति मुणन्ति च ॥

ॐ धातु स्थाने जाण ओ मुण आदेश इय । यथा, जाणङ्, मुणङ् ।

जल्पे लोमः ॥२४॥

जल्प व्यक्तायां वाचि । अस्य धातोर्लकारस्य मकारादेशो
भवति । जम्पङ ॥

जल्पधातोर्लकारस्य मकारादेश उच्यते ।

जम्पए किं ति जम्पामि जाम्पह्निन्ति च जम्पसि ॥

जल्ल धातुर लकारे स्थाने मकार इय । यथा जम्पइ ।

ष्ठा ध्या गानां ठाञ्च भाञ्च गाञ्चाः ॥२५॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ध्येचिन्तायाम् । कैरै शब्दे । एतेषां
ठाञ्च भाञ्च गाञ्च इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाञ्चन्ति ।
भाञ्चन्ति । गाञ्चन्ति ॥

तिष्ठतेर्ध्यायतेर्धातोर्गायतेश्च यथाक्रमम् ।

आदेशा विहिताष्ठाञ्च भाञ्च गाञ्च इति त्रयः ॥

ঠাঅএ ইহ ঠাঅন্তি ঠাঅএ ঠাঅহিহন্তি চ ।
 গাঅমি গাঅমৌ চেতি ত্রয়াণাং রূপনির্ণয়ঃ ॥

শ্রী, ঠৈ, ও গৈ ধাতু স্থানে যথাক্রমে ঠাঅ, ঠাঅ ও গাঅ আদেশ হয় ।
 যথা ঠাঅন্তি, ঠাঅন্তি, গাঅন্তি ।

ঠা ঠা গা শ্চ বর্ত্তমান ভবিষ্যদ্বি ধ্যায়েকবচনেষু ॥২৬॥

ষ্টাধ্যাগানাং ঠা ঠা গা ইত্যেত আদেশা ভবন্তি বর্ত্তমান
 ভবিষ্যদ্বিধ্যায়েকবচনেষু পরতঃ । চকারাত্ পূর্ব্বোক্তাশ্চ ।
 ঠাড । ঠাঅড । ঠাহিড । ঠাঅহিড । ঠাউ । ঠাঅউ ।
 ঠাড । ঠাঅড । ঠাহিড । ঠাঅহিড । ঠাউ । ঠাঅউ ।
 গাড । গাঅড । গাহিড । গাঅহিড । গাউ । গাঅউ ॥

ঠা ঠা গা বিহিতাস্তেষাং পূর্ব্বোক্তাশ্চ চকারতঃ ।

বিধ্যায়েকবচনে ভবিষ্যদ্ বর্ত্তমানযোঃ ॥

ঠাড ঠাহিড ঠাউ ঠাঅড ঠাঅহিড ।

গাড গাঅড গাহিড ঠাউ ঠাঅউ চ গাউ চ ॥

বর্ত্তমান, ভবিষ্যৎ ও বিধ্যাংগ একবচনে শ্রী, ঠৈ, ও গৈ ধাতু স্থানে
 যথাক্রমে ঠা, ঠা, ও গা হয়, এবং সূত্রস্থ চকারের প্রভাবে পূর্ব্বোক্ত আদেশ
 ত্রয় ও হয় । যথা—ঠাই, ঠাঅই, ঠাহিই, ঠাঅহিই, ঠাউ, ঠাঅউ, ঠাই,
 ঠাঅই, গাউ, গাঅউ, ইত্যাদি ।

खाद् धाव्योः खाधौ ॥२७॥

खाट् भक्षणे । धावु जवे । एतयोर्धातोः खा धा इत्ये-
तावादेशौ भवतः । वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनपु परतः ।
खाड । खाहिड । खाउ । धाड । धाहिड । धाउ ॥

स्यात् खाट् भक्षणे धावु गति शृङ्गोरिति द्वयोः ।

खा च धा च यथापूर्वं विषयस्य व्यर्वास्थितिः ॥

खाह्निन्ति अहिखाह्निन्ति धाड खाड च खाहिड ।

खाउ धाउ च खाअव्वं खासु धासु च खामु च ॥

धाद धातुं ओ धाव धातुं स्थाने यथाक्रमे खां ओ धा आदेशेन ह्य । यथा—
खाड, धाड, खाडे, धाडे, ऐत्यादि । भाग्येव मते एते आदेशे द्वयं वर्तमान
भविष्यत् ओ विधादिव एकवचनेन ह्य, किन्तु कात्यायनेनैव मते सर्वत्रै ह्य ।

ग्रसेर्विसः ॥२८॥

ग्रस ग्लसु अदने । अस्य धातोर्विसइत्ययमादेशो भवति ।
विसड ॥

विसइत्ययमादेशो ग्रसेर्धातोर्विधीयते ।

विसड विसिउं तद्वद्विसन्ति च वका भ्रसं ॥

भ्रसार्थं ग्रस धातुं स्थाने विस आदेशेन ह्य । यथा, विसइ ।

चिञश्चिणः ॥२९॥

चिञ् चयने । अस्य धातोश्चिण इत्ययमादेशो भवति । चिणड ॥

चिण इत्ययमादेशश्चिनोत्तरभिधीयते ।

चिणोड् चिणुए तद्वच्चिणन्ति च चिणामि च ॥

छन्नार्थं चि धातु शाने चिण आदेश इय । यथा—चिणहे ।

क्रौञ्जः किणः ॥३०॥

डुक्रीञ् द्रव्याविनिमये । अस्य धातोः किण इत्ययमादेशो भवति । किण्ड ॥

किण इत्ययमादेशः क्रीणातिरिद्ध कथ्यते ।

किणाए किणसे तद्वत् किणामि च किणन्ति च ॥

द्रवाविनिमयार्थकं क्री धातु शाने किण आदेश इय । यथा किणहे ।

वेः केच ॥३१॥

वेरुत्तरस्य क्रौञ्जः के इत्ययमादेशो भवति । चकारात् किणादेशश्च । विक्रेड् । विक्रिण्ड ॥

वेरुत्तरस्य तस्यैव के शब्दादेश उच्यते ।

चकारात् किण विक्रेड् तथा विक्रिणुए पुणः ॥

वि उपसर्गपूर्वकं क्रीधातु शाने विक्रेडे के आदेश इय ; एवं पक्षे चकारात् प्रभावे किण इय । यथा विक्रेहे, विक्रिणहे ।

उद्ध्मा उद्धु मा ॥३२॥

ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । अस्य धातोरुत् पूर्वस्य उद्धुमा भवति । उद्धुमाड् ॥

ध्मा धातीरुत्तरस्योत् उङ्ङुमादेश उच्यते ।

उङ्ङुमाद् पुनस्तद्दुङ्ङुमाए च दृश्यते ॥

उपसर्गक धाधातु स्थाने उपसर्गेव योगे उङ्ङुमा आदेश इय । यथा
उक्, माङ् ।

अदोधोदहः ॥३३॥

अच्छब्दादुत्तरस्य डुधाज् धारण पोषणयोरस्य धातोर्दहा-
देशो भवति । सहहृइ । सहृच्चिअं ॥

अत् पूर्वस्य दधातस्य दहादेशो विधीयते ।

न सहृच्चि कोटिवा तथा सहृचएपुनः ॥ (१)

अत्र एते उपसर्गेव पववर्त्तौ धाधातु स्थाने दह आदेश इय । यथा—
सहृहृइ ।

अवाद्गाहैर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाह विलोडने । अस्य धातोरवादुत्तरस्य वाहादेशो
भवति । श्रीवाहृइ । अववाहृइ ॥

गाहूविलोडनं धातोरवादुत्तर वर्तिनः ।

वाहादेशो भवेत्तस्मादोवाहृइ घणाघणो ॥ (२)

अत्र एते उपसर्गेव पववर्त्तौ गाह धातु स्थाने वाह आदेश इय । यथा
अवाहृइ, अववाहृइ ।

(१) न अङ्ङुधाति को देवान्, अङ्ङुस्ते ।

(२) अवगाहृते घनाघनः ।

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्तते । कासृ शब्द कुत्सायाम् । अस्वधातो-
रवादुत्तरस्य वासो भवति । ओवासइ । अववासइ ॥

वासादेशो भवेत्कासेरवादुत्तर वर्तिनः ।

ओवासअइ आआसं ओवासो ण हु वो ण्हो ॥

देसु मे दर ओवासं ओवासो ण जसम्स दे ॥ (३)

अब एहे उपसर्गेव पववड्ढी कास धातु स्थाने वास आदेश इय । यथा,
ओवासेइ, अववासइ ।

निरा माडोमाणः ॥ ३८ ॥

माड्माने । अस्य धातोर्निर उत्तरस्य मानादेशो भवति ।
णिम्माणइ ॥

धातोर्माड्मान इत्यस्य निर उत्तरवर्तिनः ।

माणादेशो भवेत्तस्य णिम्माणइ विही जणं ॥ (४)

निव् एहे उपसर्गेव पववड्ढी माधातु स्थाने निर आदेश इय । यथा,
निम्माणइ ।

क्षियो भिज्जः ॥ ३७ ॥

क्षि क्षये । अस्य धातोर्भिज्ज इत्यादेशो भवति । भिज्जइ ।

(३) अवकाशेते आकाशम्, अवकाशो न खलु वो नडः । देह मे ज्ञेय
वकाशम् अवकाशो न यशसंते ॥

(४) निम्निमीते विधिर्जनम् ।

क्षियो धातोर्मतो भिज्जस्तू भ्रीणावि भिज्जइ ।

भिज्जन्ति हन्त भिज्जन्तं भिज्जमाणं च भिज्जिमो ॥(१)

क्षिधातु स्थाने विञ्ज आदेशः इय । यथा, विञ्जइ ।

भिदिच्छिदारन्त्यस्यन्दः ॥३८॥

भिदिर् छिदिर् । एतयोरन्त्यस्य न्दो भवति । भिन्दइ ।
छिन्दइ ।

नकारयुग्दकारः स्यादन्त्यस्य तु भिदिच्छिदोः ।

भिन्दन्ति परिभिन्दन्ति भिन्दिमो छिन्दिमो तथा ॥

भिदं छिदं धातुव अञ्जावर्ण स्थाने न्द इय । यथा, भिन्दइ, छिन्दइ ।

क्वथे ढः ॥३९॥

क्वथ निष्पार्क । अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । कढइ ।

क्वथ निष्पाक इत्यस्य ढकारोऽन्त्यस्य कथ्यते ।

कढामि कढिञ्चं तद्वत् कढिज्जन्ति कढिन्ति च ॥

निष्पाकार्थं क्वथ धातुव अञ्जावर्ण स्थाने ढकाव इय । यथा, कढइ ।

वेष्टे श्व ॥४०॥

वेष्ट वेष्टने । अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । वेष्टइ । योग
विभाग उत्तरार्थः ।

(१) उन्ः क्रीणापि ऋजति ।

वेष्टतश्च भवेद्घातोरन्त्यस्य च ढकारता ।
वेढेण वेढिणी तद्द्वेढणं परिवेढितं ॥

वेष्टे धातुव अन्त्यावर्ण स्थाने ढकारता হয় । যথা, বেড্‌ঢ়ে, বেঢ়ই ।
বর্তমান সূত্রের অধিকাংশ পদসূত্রে নীত কবিবাব জগ্ন ইহাকে পূর্বসূত্র
হইতে বিচ্ছিন্ন করা হইয়াছে ।

उत्समोर्लः ॥४१॥

उत्संभ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति । उव्वेल्लइ ।
संवेल्लइ ॥

उत्समीरुत्तरस्यस्य वेष्टेरन्त्यस्य लः स्मृतः ।

उव्वेल्लइ लम्भा तद्द्वेढी संवेल्लइ तरुं ॥ (१)

উৎ ও সম্ এষ্ট উপসর্গদ্বয়ের পরবর্তী বেষ্টে ধাতুৱ অন্त्याৱর্ণ স্থানে লকাৱ
হয় । যথা, উদ্‌বেল্লই, সংবেল্লই ।

रुदेर्वः ॥४२॥

रुदिर् । अस्य धातोरन्त्यस्य वो भवति । रुवइ ॥

रुदोऽन्त्यस्य भवेद्वत्वं रुवेइ रुविउं पुनः ।

द्वित्वं च दृश्यते तद्द्वेत्थमारुव्वसीति च ॥ (२)

রুদ ধাতুর অন্त्याৱর্ণ স্থানে বকাৱ হয় । যথা, রুবই ।

उदोविजिः ॥४३॥

उत्पूर्वस्य विजिरन्त्यस्य वो भवति । उव्विवद् ॥

विजिरुदुत्तरस्थस्य वत्वमन्त्यस्य कथ्यते ।

उव्विवद् पुनस्तद्दुव्वेवन्ति जणावणे ॥ (१)

उ२ ए० उ० उपसर्गैः परवर्द्धौ विज् धातुव अन्त्यावर्ण स्थाने वकाव ह्य ।
यथा, उक्त्विवद् ।

वृधेठः ॥४४॥

वृधु वृधेने । अस्य धातोरन्त्यस्य ठो भवति । वड्ढद् ॥

अन्त्यस्य बर्द्धतेर्धातो ढकागदेश उच्यते ।

वड्ढए चैव वड्ढन्ति वड्ढिहन्ति च वड्ढित् ॥

वृध धातुव अन्त्यावर्ण स्थाने ढकार ह्य । यथा, वड्ढे ।

हन्तेर्मः ॥४५॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मद् ॥

धातोरन्त्यस्य हन्तेश्च मकारत्वं विधीयते ।

हम्मसे तथा हम्मन्ति हम्मिहन्ति च हम्मित् ॥

हन् धातुव अन्त्यावर्ण स्थाने म्म ह्य । यथा, हम्मइ ।

रूषादीनां दीर्घता ॥४६॥

रूषादीनां दीर्घता भवति । रूसड् । तूसड् । सूसड् ।
रूथति । तुथति । शुथति ॥

रूष रोषे तुष तुष्टौ शुषशोषण इत्यपि ।
रूथर्तस्तुथर्तश्चापि शुथर्तश्च तथा तथा ।
अचो दीर्घा भवेत्तेन रूपं रूसड् तूसड् ॥

रूष्, ठुष्, उष्, धाठुव श्रव दीर्घ उग्र । यथा,—कसट्टे, उमट्टे,
रूमट्टे ।

ञो ब्रजनृत्योः ॥४७॥

ब्रजनृती । अनयोरन्त्यस्य चो भवति । वञ्चड् । णञ्चड् ॥

अन्त्यस्य ब्रजनृत्योश्च चकारादेश उच्यते ।
वञ्चड् णञ्चड् तद्वद्वच्चिह्नन्ति न णञ्चिमो ॥

ब्रज्, उन्त धाठुव अन्त्यावर्ण स्थाने ङ ह्रस्व । यथा, वळ्ळट्टे, णळ्ळट्टे ।

युधिवुधोर्भः ॥४८॥

युध सम्प्रहारं । बुध अवगमने । अनयोरन्त्यस्य भो
भवति । जुञ्फड् । बुञ्फड् ॥

युध्यते बुध्यतेश्चैव भत्वमन्त्यस्य कथ्यते ।

जुञ्फए बुञ्फए तद्वज्जुञ्फिह्नन्ति च बुञ्फिमो ॥

वृध् ओ वृध् धातुव अन्त्यवर्ण स्थाने क्काव ह्य । यथा, वृध्नाहे, वृध्नाहे ।

रुधेन्धम्भौ ॥४६॥

रुधिर् । अस्य धातोरन्त्यस्यन्धम्भौ भवतः । रुन्धइ ।
रुन्धइ ॥

रुणद्धेः पुनरन्त्यस्य धर्भौ विन्दुयुतौ मर्तौ ।

रुन्धए रुन्धए तद्धद्रुन्धिह्रिन्ति च रुन्धिमी ॥

रुध् धातुव अन्त्यवर्णस्थाने क्क ओ छ ह्य । यथा, रुन्धुहे, रुन्धुहे ।

मृदोलः ॥५०॥

मृदृ चालने । अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति । मलइ ॥

मृद्वार्तिः पुनरन्त्यस्य लकारादेश इष्यते ।

मलन्ति मलए तद्धृ मलिह्रिन्ति मलेमि च ॥

मृद धातुव अन्त्यवर्ण स्थाने लकाव ह्य । यथा, मलहे ।

शट् पत्योर्डः ॥५१॥

शट् शातने । पट् पतने । अनयोरन्त्यस्य डो भवति ।
सड़इ । पड़इ ॥

अन्त्यस्य शट्ति पत्योश्च डकारत्वं विधीयते ।

सड़ए पड़ए तद्धत्सड़िह्रिन्ति पड़न्ति च ॥

शद धातु ओ ढत धातुव अन्त्यवर्ण स्थाने डकाव हय । यथा, सडठे, ढडठे ।

शकादीनां द्वित्वम् ॥५२॥

शकृ शक्ती । इत्वेवमादीनां धातूनामन्तरस्य द्वित्वं भवति ।
सक्कड । लग्गड । शक्कोति । लगति ॥

शकादि धातुव अन्त्यवर्णव द्वित्व हय । यथा, सकइ, लग्गडे, ऐतादि ।

स्फुटिचल्योर्वा ॥५३॥

स्फुट विकसनं । चल कम्पनं । अनयोरन्तरस्य वा द्वित्वं
भवति । फुट्टड । फुडड । चल्लड । चलड ॥

स्फुट ओ चल धातुव अन्त्यवर्णव विकल्ले द्वित्व हय । यथा, फुट्टे, ढडठे, चल्ले, चल्ले ।

प्रादेर्मीलः ॥५४॥

प्रादेरुत्तरस्य मीलोऽन्तरस्य द्वित्वं भवति वा । ढमिल्लड ।
ढमीलड ॥

भवेद्वा मीलतेर्द्वित्वं प्रादेरुत्तरवर्तिनः ।

संमीलण ढमीलन्ति संमिल्लड ढमिल्लिमो ॥

सोढसर्ग मील धातुव अन्त्यवर्णव विकल्ले द्वित्व हय । यथा, ढमिल्ले, ढमील्ले ।

मुजादौनां क्वातुमुन् तव्येषु परतोलोपः ॥४५॥

भुज इत्येवमादीनां क्वातुमुन् तव्येषु परतोऽन्तस्य लोपो भवति । भोत्तूण । भोत्तुं । भोत्तव्वं । विदः । वेत्तूण । वेत्तुं । वेत्तव्वं । रुदः । रोत्तूण । रोत्तुं । रोत्तव्वं ॥

परतः क्वा तुमुन् तव्य प्रत्ययेषु भुजेर्वदेः ।
रुदश्चाप्येवमादीनां लोपोऽन्तस्य विधीयते ॥
भोत्तूण भोत्तुं भोत्तव्वं वोत्तुं वोत्तूण तत् पुनः ।
वोत्तव्वमिह रोत्तव्वं रोत्तुं रोत्तूण तादृशः ॥

क्वा, तुमुन् ० तदा प्रताय पवे थाकिने भुज्, वद, विद, रुद प्रकृति धातुव अन्तावर्णव लोप अय । यथा, भोत्तूण, भोत्तुं, भोत्तव्वं, इत्यादि ।

शु-हु-जि-लू-ध्वानां णोऽन्त्ये ऋस्वः ॥५६॥

शु श्रवणे । हु दानादाने । जि जये । लूज् छेदने । धूज् कम्पने । इत्येतेषामन्ते णः प्रयोक्तव्यः । दीर्घस्य च ऋस्वो भवति । सुणइ । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ ॥ ।

अन्तस्य शुहुजीनां णो लूजो धूजश्च कथ्यते ।
दीर्घस्य च भवेद्ऋस्वो यथासम्भवमत्र वै ॥
सुणिमो हुणिमो तद्वज्जिणन्ति च लुणन्ति च ।
लुणसे धुणसे चैव धुणोमि च जिणिमो च ॥

फ, ह, जि, लृ, वृ, ध्र धातुव अन्ते णकाबेव आगम ह्य, एवं वृ, वृ, ध्र धातुव दीर्घ ऋव इत् ह्य ह्य। यथा, सुणई, हुणई, जिणई, लृणई, ध्रुणई इत्यादि ।

— — —

भावकर्मणोर्व्वश्च ॥५७॥

एषां भावकर्मणोरन्ते व्व शब्दः प्रयोक्तव्यः । चकाराद् गश्च । सुव्वड । सुणिज्जड । हुव्वड । हुणिज्जड । जिव्वड । जिणिज्जड । लुव्वड । लुणिज्जड । धुव्वड । धुणिज्जड ।

तेषां वश्च यगर्थस्याच्चकारास्श्च कथ्यते ।

सुव्वन्ति च सुणिज्जन्ति हुव्वण च हुणिज्जण ॥

भाव ओ कर्मवाचो उपबोक्त धातुसमूहेव अन्ते विकले ऋकाबेव आगम ह्य, एवं पक्षे सूत्रस्य चकाबेव प्रभावे णकाबेव आगम ह्य। यथा, सुव्वई, सुणिज्जई, इत्यादि ।

— — —

गमादीनां द्वित्वं वा ॥५८॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति भावकर्मणीः । गम्मड । गमिज्जड । रम्मड । रमिज्जड । हम्मड । हसिज्जड । गम्यते । हस्यते । रम्यते ॥

गमादीनां द्विता वा स्याद्यगर्थेऽन्तस्य तद्यथा ।

गम्मण रम्मण तद्वत् गमण रमण तथा ॥

गमीअइ गमिज्जन्ति रमिज्जामि रमीअइ ।

आदि शब्देन तद् गम्यं यदाकृति गणो भवेत् ॥

भाव ७ कर्मवाच्ये गम प्रकृति धातुव अन्त्यावर्णेर विकल्पे द्वित्व इत् ।
 २१।, गम्यइ, गमिज्जइ, गमीअइ, इत्यादि । गमादि आकृति गण ।

लिहेर्लिङ्गः ॥५९॥

लिङ् आस्वादनै । अस्य धातोर्लिङ्ग आदेशो भवति ।
 भावकर्मणोः । लिङ्गइ ॥

भाव ७ कर्मवाच्ये लिङ्धातु स्थाने लिङ्ग आदेश इत् । यथा, लिङ्गइ ।

ह्रक्कोर्हीरकीरी ॥६०॥

ह्रज् हरणे । डुकृज् करणे । अनयोर्हीरकीरी भवतो
 भावकर्मणोः । हीरइ । कीरइ ॥

ह्रजः कृजो हीरकीरी यगर्थे परिकल्पितौ ।

हीरण कीरण तदन्तथा हीरइ कीरइ ॥

भाव ७ कर्मवाच्ये ह्र ७ कृधातु स्थाने यथाक्रमे हीर ७ कीर आदेश
 इत् । यथा—हीरइ, कीरइ ।

ग्रहेर्दीर्घावा ॥६१॥

ग्रहेर्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोः । गाहिज्जइ ।
गहिज्जइ ॥

भाव ओ कर्मवाच्ये ग्रहधातुव श्रव विकल्पे दीर्घ इय । यथा, गाहिज्जइ,
गहिज्जइ ।

क्तेन दिस्मादयः ॥६२॥

दिस्म इत्यवमादयः क्तप्रत्ययेन निपात्यन्ते । डुदाज् दान् ।
दिस्मं । रुदिर् । रुस्मं । वसी । हित्यं । दह । दड् । रञ्जि ।
रत्तं ॥

क्त प्रत्ययेन सहिता दिस्माद्याः स्युर्निपातिताः ।
दत्तं दिस्मं तथा दड् दक्कं रुस्मं च रोदने ॥
कडत्तं क्रियातः सिद्धं दड् भस्मीकृतं भवेत् ।
रत्तं रग्गं च तद्वत् स्यादादिराकृतितां व्रजेत् ॥

क्त प्रत्ययैव योगे दिक्ष प्रभृति पद निपातने सिद्ध इय । यथा, दत्त
स्थाने दिक्ष ; रुदित, रुक्ष ; रुक्, दड् ; वसु, हित् ; वक्त, वक्त . ईत्यादि ;
दिक्षादि आकृतिगण ।

खिदेर्विसूरः ॥६३॥

खिद दैन्ये । अस्य धातोर्विसूरो भवति ॥ विसूरइ ।
विरहेण विसूरइ वाला ॥

खिद्यतेरस्य धातोस्तु विसूरादेश उच्यते ।

विसूरइ विसूरन्ति विसूरह विसूरिम ॥

देनञार्थं शिन् धातु स्थाने विसूव आदेशः इय । यथा, विसूवटे ।

क्रुधेर्जूरः ॥६४॥

क्रुध कोपि । अस्य जूरो भवति । जूरइ ॥

क्रुध्यतेरस्य धातोस्तु जूरादेशोविधीयते ।

जूरिमो परिजूरन्ति जूरिहन्ति च जूरइ ॥

क्रुध धातु स्थाने जृव आदेशः इय । यथा, जृवटे ।

चर्चेश्चम्पः ॥६५॥

चर्च अध्ययनं । अस्यधातोश्चम्प आदेशो भवति । चम्पइ ॥

चक स्थाने चम्प आदेशः इय । यथा, चम्पटे ।

वसेर्वुज्जः ॥६६॥

वसी उद्वेगं । अस्यधातोर्वुज्ज आदेशः भवति । वुज्जइ ॥

वसेरिह च धातोस्तु वुज्जादेशः प्रयुज्यते ।

वुज्जन्ति वुज्जिमो तद्वहुज्जन्तो वुज्जिहन्ति च ॥

तस्य धातु स्थाने वृज्ज आदेशः इय । यथा, वृज्जइ ।

मृजेर्लुभसुपौ ॥६७॥*

मृजु शुद्धौ । अस्यधातोर्लुभसुपौ इत्यादेशौ भवतः । लुभइ ।
सुपइ ॥

मृजेर्लुह पुसौ प्रोक्तावादेशत्वेनतद् यथा ।

लुहन्ति पुसए तद्द्वल्लुह्निहिन्ति पुसामि च ॥

मृज् धातु स्थाने लुभ, लह, लृप् ओ पुस आदेश हर्य । यथा, लुभइ, लृभइ, लृहइ, लृसइ, लृपइ ।

वुड्खुप्पौमसजेः ॥६८॥†

वुटुमसज शुद्धौ । अस्यधातोर्वुड्खुप्पौ भवतः । वुड्इ ।
खुप्पइ ॥

वुड् खुप्पौ विधीयते आदेशत्वेन मज्जतेः ।

वुड्दामि खुप्पमे तद्द्वहुड्दिहिन्ति च खुप्पइ ॥

मसज् धातु स्थाने वुड् ओ खुप्प आदेश हर्य । यथा, वुड्इ, वुप्पइ ।
पालि भाषाय एह धातु स्थाने वुक्क आदेश हर्य । यथा, वुक्कति ।

टश्रिः पुलअणिअक्क अवक्खाः ॥६९॥

टश्रिर् प्रेक्षण । अस्य पुलअ णिअक्क अवक्खा भवन्ति ।
पुलअइ । णिअक्कइ । अवक्कइ ॥

(*) पाठांतर—मृजेर्लुह पुसौ ॥७१॥

(†) पाठांतर--वुट्टे धुप्पौ मसजेः ॥७८॥

दृश धातु स्थाने पुलञ्, णिअकृञ् ओ अवक्थञ् आदेशश्च ह्यः । यथा, पुलञ्छे, णिअकृञ्छे, अवक्थञ्छे ।

शक्तेस्तरवञ्चतीराः ॥७०॥

शक्लृ शक्ती । अस्य धातोस्तर वञ्च तीर इत्येत आदेशा-
भवन्ति । तरञ्च वञ्चञ्च । तीरञ्च ॥

शक्तेस्तरवञ्चौ तीर इत्यादेशास्त्वयः स्मृता ।

तरण वञ्चण तद्वत्तीरामि च तथा तथा ॥

शकधातु स्थाने तव, वञ्च ओ तीव आदेशश्च ह्यः । यथा, तवञ्छे, वञ्चञ्छे, तीवञ्छे ; पक्षे सकृञ्छे (८।६२) ।

श्लेषाणामदन्तता ॥७१॥

श्लेषाणां लुप्तानुबन्धानां धातूनामदन्तता भवति । भमञ्च ।
चुम्बञ्च ॥

श्लेषाणामप्यदन्तत्वं धातूनामिह कथ्यते । .

हसण अप्यण तद्वद्भमण मल्लण तथा ॥

अवशिष्टे लुप्तानुबन्ध धातुसमूह प्रथमञ्छे अकारावाप्तु ह्यः । यथा, भमञ्छे, चुम्बञ्छे, इत्यादि ।

इति महामुनि वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे धात्वादेशो

नामाष्टमः परिच्छेदः ।

धात्रादेश प्रकरणेन
परिशिष्टे ।

नानास्थान इहते संगृहीत अतिबहु सृत्रावली ।

दृह लिह वहां दुब्भ लिब्भ वव्भाः ॥१॥

दृह लिह वहां स्थाने यथाक्रमं दुब्भ लिब्भ वव्भ इति
आदेशा भवन्ति । दुब्भइ । लिब्भइ । वव्भइ ।

दृह, लिह ও বহু ধাতু স্থানে যথাক্রমে দৃভ, লিভ ও বভু আদেশ হয়

ज्ञोणज्जणप्पौ वा ॥२॥

जानातेर्णज्ज णप्पौ वा भवतः । पत्ते जाणमुणी । णज्जइ ।
णप्पइ । जाणइ । मुणइ ॥

জ্ঞাধাতু স্থানে বিকল্পে গজ্জ ও গপ্প আদেশ হয় ।

ग्रहेर्वाघिष्यः ॥ ३ ॥

ग्रहधातोः स्थाने घिष्यादेशो वा भवति । घिष्यइ ॥

গ্রহ ধাতুস্থানে বিকল্পে ঘিষ্প আদেশ হয় ।

चर्व्वेर्व्वम्भः ॥४॥

चर्व्व भक्षण्णे । अस्य वव्भो भवति । वव्भइ ॥

चर्व्व धातुस्थाने विकल्ने वव्भ आदेश्ण ह्य ।

हृहृमः ॥ ५ ॥

हृहृ तापे । अस्य धातोर्हृमादेशो भवति । हृमइ ॥

तापार्थक हृ धातु स्थाने हृम आदेश्ण ह्य ।

खिदेर्जूरविसूरी ॥६॥

खिद दैन्ये । अस्य जूर विसूरी भवतः । जुरइ । विसूरइ ।

खिद धातु स्थाने विकल्ने जूव ७ विसूर आदेश्ण ह्य ।

जयतेर्वा ॥ ७ ॥

जि इत्यस्य वा णकारो भवति । जिणइ । जिअइ ।

जि धातुर उक्तर णकारागम विकल्ने ह्य ।

राजेरेहः ॥८॥

राजदीप्तौ । अस्य रेहादेशो भवति । रेहइ ॥

राज धातु स्थाने रेह आदेश्ण ह्य ।

अदश्चरखः ॥९॥

अदभक्षणे । अस्य चरखादेशो भवति । चरक्त्वद् ॥

अद धातु स्थाने चवथ आदेशः ह्य ।

दूषेमहः ॥१०॥

दूष इच्छायाम् । अस्य महादेशो भवति । महद् ॥

दूष धातु स्थाने मह आदेशः ह्य ।

व्यधेर्विभः ॥११॥

व्यधताडने । अस्य विभादेशो भवति । विब्भद् ॥

व्यध धातु स्थाने विभ आदेशः ह्य ।

नोपसर्गस्य ॥१२॥

स्मृ इत्येतस्य सोपसर्गस्य भरसुमरौ न भवतः । विस्सरद् ।

पस्सरद् । अणुस्सरद् । अहिस्सरद् ॥

सोपसर्गं स्मृ धातु स्थाने भरं ओ सुमरं आदेशः ह्य ना ।

कथेहः ॥१३॥

कथवाक्यप्रवन्धे । अस्य धातोरन्तप्रस्य हो भवति । कहद् ॥

कथ धातुरं अन्तवर्णं स्थाने ह् ह्य ।

कष्टेष्टः ॥१४॥

कष्टविपाके । अस्यान्तप्रस्य टो भवति । कटइ । कष्टयति ॥

कष्ट धातुर अन्त्यवर्ण स्थाने ट হয় ।

वचवदोश्च ॥१५॥

एतयोरन्तप्रस्य द्वित्वं वा भवति । चकारादीत्वं च ।
वोच्चइ । वोचइ । वोल्लइ । वीलइ । वक्ति । वदति । वददील
इति लत्वम् ॥

वच ও বদ ধাতুর অন্ত্যবর্ণের বিকল্পে দ্বিত্ব হয় । এবং চকারের প্রভাবে
তৎপূর্ব স্বর স্থানে ওকাব হয় । বদ ধাতুর দকাব স্থানে লকার হয় ।

अथ नवमः परिच्छेदः ।

निपाताः ॥१॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातमञ्जकावेदितव्याः ।
संस्कृतानुसारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥

अधिकारोयमादिष्ट आ परिच्छेदपूरणात् ।

संस्कृतानां निपातानां कार्याण्यत्र भवन्ति च ॥

अधिकारशून्य । अतःपरं निपातेर विषय उक्त इहेतेछे ।

हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥२॥

हुं इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणार्थेषु निपातमञ्जौ
भवति । दाने यथा । हुं गेण्ह अप्पणो जीअं । पृच्छायाम् ।
हं कहेहि साहुसु सब्भावं । निर्धारणे । हुं हुवसु तुण-
हिको । हुं गृहाणात्मनो जीवम् । हुं कथय साधुषु सद्भावम् ।
हुं भव तुष्णीकः ॥

हुं पृच्छायां निपातः स्याद्दाने निर्धारणे तथा ।

गेण्हिसु हं हं कहेसु मामामुच्चसु हुं सहि ॥

दान, प्रश्न ७ निर्झावण अर्थे ह्ं एहै निपातेव वावहाव ह्य । यथा,
ह्ं गेण्हस्, इत्यादि ।

विञ्ज वेञ्ज अवधारणे ॥३॥

विञ्जवेञ्ज इत्येतावधारणे निपातमञ्जी भवतः । एवं
विञ्ज । एवं वेञ्ज । एवमेव ॥

विञ्ज वेञ्ज विनिर्द्दिष्टी निपातावधारणे ।

महुरं विञ्ज भोत्तव्वं सो वेञ्ज मह वल्लही ॥

अवधारण अर्थे विञ्ज ७ वेञ्ज एहै छूहै निपातेव वावहाव ह्य ।
यथा, सो वेञ्ज, एवञ्ज विञ्ज ; इत्यादि ।

ओ सूचना पश्चात्तापविकल्पेषु ॥४॥

ओ इत्ययं शब्दः सूचना पश्चात्तापविकल्पेषु निपातमञ्जी
भवति । ओ चिरञ्जसि । गाथासु द्रष्टव्यः ॥

ओ शब्दः सूचनायां स्यात् पश्चात्तापे विकल्पेन ।

ओ आगञ्जो ओ णिहञ्जो राञ्जञ्जो पुरिसो इमे ॥

सूचना, पश्चात्ताप ७ विकल्प अर्थे ७ एहै निपातेव वावहाव ह्य ।
यथा, ७ चिबञ्जसि, इत्यादि ।

इर किरकिल अनिश्चिताख्याने ॥५॥

इर किर किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातमञ्जा

भवन्ति । पेक्ख इर तेण हृदो । अज्ज किर तेण ववसिओ ।
अअं किल सिविणओ । पेच्चस्व किल तेन हतः । अद्य
किल तेन व्यवसितः । अयं किल स्वप्नः ॥

स्मृता अनिश्चिताख्यानि इरश्चैव किरः किलः ।

कामी इर घणारम्भे किर संजीवण किल ॥

अनिश्चयार्थे हेव, किव ७ किल एते तिनटी निपातेव वावहाव
इय ।

हुं क्वु निश्चय वितर्कसम्भावनेषु ॥६॥

हुं क्वु इत्येतौ निश्चय वितर्क सम्भावनेषु निपातसंज्ञकौ
भवतः । हुं रक्वसो । गरुओ क्वु भारो । हुं राक्षमः ।
गुरुः खलु भारः ॥

हुं निश्चये वितर्के च मतः सम्भावनासु च ।

एसा हुं रमणी सा खु कामिणी सा खु पीडण ॥

निश्चय, वितर्क ७ सम्भावना अर्थे ७९ ७ १०० एहे छुई निपातेव वावहाव
इय ।

गावरः केवले ॥७॥

गावर इत्ययं शब्दः केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति । गावर
अस्यं । केवलमन्नम् ॥

णवरिति निपातोऽयं केवलार्थे प्रयुज्यते ।

एसो णवर कन्दप्यो एसा णवर सा रई ॥

केवल अर्थे णवर एते निपातेव वावहाव ह्य । यथा, णवर अणः, ईत्यादि ।

आनन्तर्ये णवरि ॥८॥*

णवरि इत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातमञ्जो भवति ।
णवरि ॥

आनन्तर्ये निपातोऽस्ति योऽसौ णवरिअस्मृतः ।

हत्तूण रावणं रामो गत्रो णवरिअ प्यहं ॥ (१)

आनन्तर्य अर्थे णववि एते निपातेव वावहाव ह्य ।

किणो प्रश्ने ॥९॥

किणो इत्ययं शब्दः प्रश्ने निपातमञ्जो भवति । किणो
धुव्वमि । किणो हसमि । किन्नुधुयमि । किन्नु हसमि ॥

किणो इति निपातोऽयं प्रश्ने तावत् प्रयुज्यते ।

किणो गच्छसि तुण्हिक्को किणो रूसइ वम्महो ॥ (२)

प्रश्नार्थे किणो एते निपातेव वावहाव ह्य । यथा, किणो हसमि,
ईत्यादि ।

* पाठांतर—आनन्तर्ये णवरिअ . ८ ॥

(१) हत्ता रावणं रामो गत्रोऽनन्तर्य अर्थम् ।

(२) किन्नु गच्छसि तुण्हिक्कः, किन्नु कथाति मन्त्रः ।

अम्ना दुःखसूचनासम्भावनेषु ॥१०॥ *

अम्नो इत्ययं शब्दो दुःखसूचना सम्भावनेषु निपातसंज्ञो भवति । दुःखे । अम्नो कज्जलरसरञ्जिएहिं अच्छीहिं । सूचनायाम् । अम्नो अवरं विअ । सम्भावने । अम्नो गं मिव अत्तं । अहो कज्जलरसरञ्जिताभ्या मत्तिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो एनमिवात्तुम् ॥

अव्वो अम्ना मता दुःखसूचना भाषणेषु च ।

अव्वो ढड्डो गअओ कामो अम्नो माहमिअओ प्पिअओ ॥ (३)

०:५, सूचना, सम्भावना ३ संशोधन अर्थे अम्ना १ अव्वो एहे ढडे निपातेव वाच्यताव इव ।

अलाहि निवारणे ॥११॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणार्थे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलहलेसेण । अलाहि कलहवन्धेण । अलं कलहलेसेन । अलं कलहवन्धेन ॥

अलाहीति निपातोऽयं प्रयोक्तव्यो निवारणे ।

अलाहि सहि लेहेण इमिणातुज्झ का कहा ॥ (४)

निवारणार्थे अलाहि एहे निपातेव वाच्यताव इव ।

* पाठाक्षर - अव्वो अम्ना दुःखसूचनासंभावनेषु ॥ १०

(३) अहो दक्षोगतः कामः, अहो साहसिकः प्रियः ।

(४) अलं सधि । कथेन, अनेन च वा कथा ।

अद् वले सम्भाषणे ॥१२॥

अद् वले इत्येती शब्दो सम्भाषणे निपातसंज्ञो भवतः । अद् मूलं पसूसद् । वले किं कलसि अवले । अपि मूलं प्रशुष्यति । वले किं कलयस्यवले ॥

अद् शब्दो वले चैव मती सम्भाषणे त्विमी ।

अद् वल्लह पेच्छेसु वले किं णिग्घिणोसि मं ॥ (४)

सम्भाषण अर्थे अद् ओ वले एद् ङ्गे निपातेव व्यवहार इय । तथा, अद् वल्लह, वले अवले, छेत्तादि ।

णवि वैपरीत्ये ॥१३॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । णवि तद् प्रहसद् वाला । विपरीतं तथा प्रहसति वाला ॥

वैपरीत्या अर्थे णवि एद् निपातेव व्यवहार इय ।

सू कुत्सायाम् ॥१४॥

सू शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । सू सिविणो । धिक् स्वप्नः ॥

कुत्सा अर्थे सू एद् निपातेव व्यवहार इय ।

रे अरे हिरिरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥१५॥

रे अरे हिरिरे इत्येत शब्दाः सम्भाषण रतिकलहाक्षेपेषु निपातसंज्ञा भवन्ति । यथामन्थम् । रे मा करेहि । गात्रो मि अरे । दिद्वोमि हिरिरे । रे मा कुरुष्व । नागोऽमि अरे । दृष्टोऽमि हिरिरे ॥

सम्भाषणे च सम्भोगे कलहाक्षेपयोरपि ।

रे अरे च हिरिरे चेति निपाताः परिकीर्तिताः ।

रे गच्छसु अरे कोमि मह मुञ्चसु मं हिरिरे ॥

सम्भाषण, सम्भोग, कलह ७ आक्षेप अर्थे रे, अरे ७ हिरिरे एते तिनटे निपातेव वावहाव ह्य ।

मिभिव मिभिव विभ्रि इवार्थे ॥१६॥

मिभिव मिभिव विभ्रि इत्येत शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति । गत्रणं मिभिव । गत्रणं मिभिव । गत्रणं विभ्रि कसणं । गगनमिभिव कृष्णाम् ॥

मिभिव मिभिव विभ्रिश्चेति इवार्थे परिकल्पिताः ।

चन्दोमिभिव मुहं चन्दोमिभिव चन्दो विण्तिच ॥

इवार्थे मिभिव, मिभिव ७ विभ्रि एते तिन निपातेव वावहाव ह्य । वधा, चःन् मिभिव मुहं इत्यादि ।

अज्ज आमन्त्रणे ॥१७॥

अज्ज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपातसंज्ञो भवति । अज्ज महाणुहाव किंकरेसि । अहो महानुभाव किंकरोषि ॥

आमन्त्रण अर्थे अज्ज (आर्य) एहे निपातेव वाचशाव इव । वशा, अरु महाणुहाव, हेत्यादि ।

शेषः संस्कृतात् ॥१८॥

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णकादि विधिः शेषः संस्कृतादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थविस्तर-भयान्न दर्शितः ॥

कृतद्धितसमासादि शेषो गम्येत संस्कृतात् ।

उक्तलक्षणं वृत्त्यैव तत्सर्वं च निरूप्यताम् ॥

प्रत्यय, समास, तद्धित, लिङ्ग, कादिवर्णविधि, प्रभृति ये सकल विषये किञ्च उक्त इहेन ना तांश संस्कृत इहेतेहे गृहीत इहेने ७ प्राकृतेव निरनानुसावे क्षनिवाताय प्राप्त इहेने ।

इति महामुनि वररुचिप्रणीते प्राकृतप्रकाशे

निपाताभिधानो नवमः

परिच्छेदः ।

दशमः परिच्छेदः । *

पैशाची ।

पैशाची ॥१॥

पिशाचानां भाषा पैशाची । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां
स्फुटीक्रियते ॥

अतःपरं वर्तमानं परिच्छेदे पैशाची भाषाव लक्षणं लिखितं ह्येतेच्छे ।
पैशाची पिशाचदिगेव भाषा । पिशाच शब्दे संभवतः आर्यागणकद्रुक
प्रणितं अनार्या वा तत्सदृशं जातिसमूहके वृत्तयैतेच्छे । षड्भाषा-चन्द्रिका-
काव लक्ष्मीधर ईहादिगेव वासस्थानं निरुद्धं करिष्यां दिय्याच्छेन । ।

प्रकृतिः शौरसेनी ॥२॥

अस्याः पशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां
पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यम् ॥

* अतःपरं काठ्यायन-वृत्तिं नाहै : षादश परिच्छेदेनं भाषावृत्तिं नाहै । दशमं
ह्येते षादश परिच्छेदके मूल ग्रन्थेन परिशिष्टे-स्थानीयं वलां वाहैते पावे ।

† उपक्रमिकां प्रहेवा ।

पैशाची भाषार प्रकृति शौरसेनी । सूत्रां शौरसेनी भाषाव
यावतीय लक्षण एहि भाषाय आछे । अतएव तदतिबिद्ध विधिगुलिई एहि
विच्छेदे विहित छईवे ।

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरनाद्योराद्यौ ॥३॥

पैशाच्यां भाषायां वर्गानां तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरयुक्तयो-
रनादौ वर्तमानयोः स्थाने आद्यौ प्रथम-द्वितीयौ भवतः ।
गकनं । मेखो । राचा । निच्छरो । वटिसं । दसवतनो ।
माथवो । गोपिन्तो । केसपो । सरफसं । सलफो ॥

अयुजोरिति किम् ? मंगामो । वग्घो । इत्यादि ।
अनादाविति किम् ? गमनं इत्यादि ॥

गगन । मघ । राजा । निर्भर । षडिश । दशवदन ।
माधव । गोविन्द । केशव । सरभस । शलफ । मंग्राम । गमन ।

पैशाचीभाषाय अनादि, अयूळ तृतीय ओ चतुर्थ वर्ण स्थाने यथाक्रमे
प्रथम ओ द्वितीय वर्ण हय । यथा गोविन्द स्थाने गोपिन्तो ।

इवस्य पिवः ॥४॥

पैशाच्यां भाषायां इव शब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो
भवति । कमलं पिव मुखं ॥

पैशाची भाषाय इव शब्देव स्थाने पिव आदेश हय ।

गोनः ॥५॥

पैशाच्यां भाषायां गकारस्य स्थाने नकारादेशो भवति ।
तलुनी । तरुणी ।

पैशाचीं भाषाय गकारे स्थाने नकारे हर । यथा कर्ण स्थाने कर्णे ।

ष्टस्य सटः ॥६॥

पैशाच्यां भाषायां ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो
भवति । कमटं मम वट्ट । कष्टं मम वर्त्तते ॥

पैशाचीं भाषाय ष्टकारे स्थाने सट आदेशे हर । यथा कष्टे स्थाने
कमटे ।

स्रस्य सनः ॥७॥

पैशाच्या भाषाय स्र इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो
भवति । मनानं । मर्नह । स्रान । स्रह ॥

पैशाचीं भाषाय स्र स्थाने सन आदेशे हर । यथा स्राने स्थाने मनानं ।

र्यस्य रिञ्चः ॥८॥

पैशाच्यां भाषायां र्य इत्यस्य स्थाने रिञ्च इत्ययमादेशो
भवति । भारिञ्चा, भार्य्या ॥

पैशाचीं भाषाय र्यकारे स्थाने रिञ्च आदेशे हर । यथा भार्या स्थाने
भारिञ्चा ।

ज्ञस्य ज्ञः ॥९॥

पैशाच्यां भाषायां ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । विज्ञातो । मव्वजजो । विज्ञात । सर्वज्ञ ॥

पैशाची भाषाय छ स्थाने ए०ए० आदेश छय । यथा विज्ञान स्थाने वि०ए० ए०न० ।

कन्यायां न्यस्य ॥१०॥ *

पैशाच्यां भाषायां कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ज्ञ इत्यय-
मादेशो भवति । कज्जा ॥

पैशाची भाषाय कन्या शब्देव छ स्थाने ए०ए० आदेश छय । व ए० ए० ।

ज्ज च्च ॥११॥

पैशाच्यां भाषायां ज्ज शब्दस्य शौरचेनीसाधितस्य च्च इत्ययमादेशो भवति । कच्चं । कार्यम् ॥

पैशाची भाषाय शौरसेनी ज्जकाव स्थाने छकाव छय । यथा कार्य स्थाने कछः ।

राज्ञो राचि टाडसि-डस्-डिषु वा ॥१२॥

पैशाच्यां भाषायां राजन् शब्दस्य टा-डसि-डस्-डि इत्ये-
तेषु परतो राचि इत्ययमादेशो वा भवति । राचिना, रज्जा ।

* हस्तलिखित—छायाः ए०ए०ः ॥८।१।३००६॥ पैशाचाः छायाः स्थाने ए०ए० भवति । क०ए०का । अतिम०ए० । पु०ए०क०यो । पु०ए०काहः ।

রাচিনো, রজ্জো। রাচিনি, রজ্জি। এতিষু কিম্। রাচা।
রাচানং। রজ্জো ॥

পৈশাচী ভাষায় টা, ঙসি, ঙস্ ও ঙি বিভক্তি পবে থাকিলে রাজন্ শব্দ স্থানে বিকল্পে বাচি আদেশ হয়। যথা, বাচিনা, বঞ্ঞা; রাচিনি, বঞ্ঞি। অত্র কোনও বিভক্তিতে হয় না। হেমচন্দ্র নকাব স্থানে ঞ কবিয়া বাচিঞা, বাচিঞা, বাচিঞি, পদ লিখিয়াছেন।

ত্ব সুন ॥২৩॥ *

পৈশাচ্যাং ভাষায়াং ক্ত্বা প্রত্যয়স্য স্থানং ত্বন ইত্যয়মাদেশো
ভবতি। দাত্বন। কাত্বন। ঘ্নিত্বন ॥

পৈশাচী ভাষায় ক্ত্বা স্থানে ত্বন আদেশ হয়। যথা ক্ত্বা স্থানে
কাত্বন,—পাঠান্তবে কাত্বনং।

হৃদয়স্য হি অক্ষকং ॥১৪॥

পৈশাচ্যাং হৃদয়শব্দস্য হিঅক্ষকং নিপাত্যত। হিঅক্ষকং
হরসি মে তলুনি ॥

পৈশাচী ভাষায় হৃদয় শব্দ স্থানে হিঅক্ষক (হেমচন্দ্রের মতে হিতপক)
আদেশ নিপাতনে সিদ্ধ হয়। যথা—হিঅক্ষকং হরসি মে তলুনি; কিং পি
কিং পি হিতপকে অথং চিস্তয়মানী।

इति वररुचि कृतं प्राकृतप्रकाशे पेशाचिको नाम

दशमः परिच्छेदः ।

কুমার পাল চরিত হইতে পৈশাচী ভাষার
আদর্শ সংগ্রহ ।

—*—

পজ্জান রাচিঝা গুন-নিথিনা রজ্জা অনজ্জ-পুজ্জেন ।
চিন্তেতব্বং মতনাতি-বেরিনো কিহ বিজেতব্বা ॥৬॥
সুহ্মাকসায়-হিতপক-জিত-করন কুতুম্ব^১-চেসটো^২ যোগী ।
মুক্ক-কুটুম্ব-সিনেহো^৩ ন বলতি গন্তুন মুক্ক-পতং ॥৭॥
যন্তি কমায়া নত্থুন যন্তি নহ্বুন^৪ সব্ব-মম্মাঙ্ক ।
সম সলিল-সিনাতানং উজ্জিত-কত-কপট-ভরিয়ান^৫ ॥৮॥
যতি অরিহ-পরম-মন্তো পঠিজয়্যতে ৪ কীরতে ৫ন জীব বয় ।
যাতিস-তাতিস-জতী ততো জনো নিব্বুতিং যাতি ॥৯॥
অচ্ছতি রত্তে সেলেপি অচ্ছতে দড়তপং তপন্তোপি ।
তাপ ন লফেয়্য ৬ মুক্কং যাব ন বিসযান তুরাতো ৩ ॥১০॥

১ টৌস্তর্বা ॥ হে, চ, ৮।৪।৩১১।

২ ক্বন-থুনো ষ্টেঃ। হে. চ ৮।৪.৩২৩।

৩ ব-স-ষ্টোঃ রিয়-সিন-সটাঃ কচিং ॥ হে. চ. ৮।৪।৩১৪।

৪ ক্য স্তো যাঃ ॥ হে চ ৮।৪।৩১৫ ॥

৫ ক্বগো ডীরঃ ॥ হে চ ৮।৪।৩১৬ ॥

৬ অত্তো উসেডাতো ডাত্ত ॥ হে চ ৮।৪।৩১১ ॥

৭ ভবিষ্যত্তায়া এব ॥ হে চ ৮।৪।৩২০ ॥

तूराते * नन खेप्पति मुत्तिसिरी नात्र योगकिरीआए ।

चत्तारि-मङ्गलं-पभुति-मन्तं उक्खोसमानेन ॥११॥

कु पा च ८।६-११ ।

উল্লেখ্যঃ সংস্কৃত ছায়া ।

प्राज्ञानां राज्ञा गुणनिधिना राज्ञा अनन्यपुण्येन ।

चिन्तयितव्यं मदनादि वैरिणः किल विजितव्याः ॥६॥

शुद्धाकषाय-हृदय-जित-करण-कुटुम्ब-चेष्टो योगो ।

मुक्त-कुटुम्बस्नेहो न वलते गत्वा मोक्षपदम् ॥७॥

यान्ति कषाया नष्टा यान्ति नष्टा सर्वकर्मणि ।

शम-सलिल-स्नाताना मुञ्जत-कृत-कपट-भार्याणाम् ॥८॥

यदि अहत्परम मन्वो पच्यते क्रियते न जीववधः ।

यादृश-तादृशजाति स्ततो जनो निर्वृतिं याति ॥९॥

आस्तेऽरस्ते शैलेऽप्यास्ते दृढतपस्तप्यमानोऽपि ।

ताव न्न लप्स्यते मोक्षं यावन्न विषयेभ्यो दूरात् ॥१०॥

दूरादनेन गृह्यते मुक्तिश्चोर् अनेन योगक्रियया ।

चत्वारि-मङ्गलं-प्रभृति-मन्त्रम् उद्घोषता ॥११॥

উল্লেখ্যঃ বঙ্গানুবাদ ।

प्राज्ञगणेषु वै श्रेष्ठ, गुणनिधि, अनन्यपुण्या नृपति, “मदनादि षड् विषु
ज्जयं कस्मिन्ते ह्तेवे” तेहाते चिन्ता कविबेन । ७ ।

* उद्विग्नमोक्षानेन त्रिषाड् नात्र ॥ हे च ८।७।३२२ ॥

শুদ্ধ ও অকষায়-হৃদয়, ইন্দ্রিয়রূপ কুটুৰ্ঘ-চেষ্টাবিজয়ী, মুক্ত-কুটুৰ্ঘ মেহ যোগী মোক্ষ পদ প্ৰাপ্ত হইয়া তথা হইতে প্ৰত্যাবৰ্ত্তন কৰে না । ৭ ।

যাহাবা শমকপ-সলিলে স্নান কৰিয়াছেন ও যাহাবা কাপট্যকপ ভাষা পৰিত্যাগ কৰিয়াছেন, তাঁহাদেব কষায় (কোপাদি মালিহা) নষ্ট হইয়া যায়, ও সৰ্ব কস্ম ক্ষয় হইয়া যায় । ৮ ।

যাদৃশ তাদৃশ জাতীয় ব্যক্তি যদি অহং-পবন-মন্ত্ৰ পাঠ কৰে ও জীবদণ্ড না কৰে, তবে নিৰু তি প্ৰাপ্ত হয় । ৯ ।

অবণ্যে শয়ন কৰিয়াই থাকুন আৰু তীব্ৰ তপস্শ্ৰাউ কৰুন যতদিন বিষয় হহতে দূৰ না হইবেন, ততদিন কেহই মোক্ষলাভ কৰিতে পাবিবেন না । ১০ ।

“চত্বাৰি মঙ্গলং” প্ৰভৃতি মন্ত্ৰেৰ উদেঘাষণ কৰিয়া সেই যোগ ক্ৰিয়া হাবা তিনিই দৰ হইতে মুক্তিশ্ৰী লাভ কৰিতে পাবেন । ১১ ।

প্ৰশ্ন ।

উদ্ধৃত পৈশাচা গাথা সমস্ত মহাবাষ্ট্ৰী প্ৰাকৃতে অনুবাদ কৰ । স্ত্ৰ উদ্ধৃত কৰিয়া উভয় ভাষাব প্ৰভেদ প্ৰদৰ্শন কৰ ।

एकादशः परिच्छेदः ।

मागधी ॥१॥

मगधानां भाषा मागधी । लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटी
क्रियते ॥

अधिकार । अतःपर मागधीभाषार लक्षण लिखित हईतेछे । मागधी
मगधवासीर भाषा ।

प्रकृतिः शौरसेनी ॥२॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनीतिवेदितव्यम् ॥
मागधीभाषार प्रकृति शौरसेनी ।

षसोः शः ॥३॥

मागध्यां भाषायां षकार सकारयोः शकारो भवति ।
माशे । विलाशे । माषः । विलासः ॥

मागधी भाषाय् षकार ७ सकार स्थाने शकार हय । यथा हंस स्थाने
हंशे, माष स्थाने माशे ।

* रसोर्लसौ ॥ हे, च, ८।४।२८८॥

भागध्यां रफस्य दन्त्यसकारस्य च स्थानि यथासंग्ख्यं लकार-
स्तालव्यशकारस्य भवति ॥२॥ एले । कले ॥म॥ हंशे ।
शुदं । शोभणं । उभयोः । शालशे । पुलिशे ॥

मागधी भाषाय बकार ओ (शोबसेनीविहित) सकार स्थाने यथाक्रमेण
लकार ओ शकार ह्य ।

* न्य-एव-ञ्-ञ्जा ज्ञः ॥ हे, च, ८।४।२९३॥

भागध्यां न्य एव ञ् ञ्, इत्येतेषां द्विरुक्तौ जो भवति । न्य ।
अहिमज्ज-कुमाले । अज्जदिशं । शामज्ज-गुणे । कज्ज-
का वलणं । एव । पुज्जवन्ते । अवमहज्जं । पुज्जाहं ।
पुज्जं । ञ् । पज्जाविशाले । शब्ज्जे । अवज्जा ।
ञ् । अज्जली । धणज्जए । पज्जले ॥

मागधी भाषाय ना ना छ ओ ञ् स्थाने ए३ ए३ ह्य । यथा कञ्जका स्थाने
क ए३ ए३का ; पुण्य, पु३ ए३ ए३ ; प्रज्जा, प३ ए३ ए३ ; अज्जलि, अ३ ए३ ए३ली ।

जो यः ॥४॥ †

भागध्यां जकारस्य यकारो भवति । यायदे । जायते ॥

* अति प्रयोगजनोय वलिय । हेमचन्द्रेर व्याकरण हहेते सकलित सूत्र दुडेगी
परिच्छेद शोधेई समिबेनितु इहेल ।

† ४ ओ १ संथाक सूत्रश्वेषेर स्थाने हेमचन्द्र एकरू व लिथियाहेन । यथा-

ज-ज-यां यः ॥ हे, च, ८।४।२९२॥

मागधी भाषाय जकाव स्थाने यकाव इय । यथा जानाति स्थाने
रागदि ।

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥५॥

मागध्यां चवर्गी यथा स्पष्टस्तथोच्चारणो भवति । पलिच-
ण । गह्निदक्कले । वियले । णिभ्ले । परिचयः । गृहीत-
कलः । विजलः । निर्भरः ॥

मागधी भाषाय चवर्गेषु स्पष्टता उ उच्चारण इय ।

हृदयस्य हड़कः ॥६॥

मागध्यां हृदयशब्दस्य स्थाने हड़को भवति । हड़कं
आदले मम । हृदये आदरो मम ॥

मागधी भाषाय हृदय शब्द स्थाने हड़क इय ।

र्यं र्जं यो र्य्यः ॥७॥ *

मागध्यां र्यकार र्जकारयोः स्थाने र्य्यो भवति । कथ्यं ।
दुय्यणे । कार्य्यम् । दुर्जनः ॥

मागधी भाषाय र्, ज स्थाने र्य्य इय । यथा कथ्यं स्थाने कथ्यो, गजति,
रागदि ।

* मागधायां ज ङ यः स्थाने यो भवति । ज । रागदि । यणरदे । अङ्गुण ।
गवादि । गुणवयिदे । ङ । मया* । अया किल विवाहले आगदे । य । यदि ।
यथाशब्द* । यदि । यञ्च बहुविधानमागधी जः इति बाधनार्थम् ॥

क्षस्य स्कः ॥८॥

मागध्यां क्षस्य स्थाने स्कारो भवति । लस्कशे । दस्क ।
राक्षसः । दक्षः ॥

मागधी भाषायं क् स्थाने क् ह्य । यथा लक् स्थाने लक् ।

अस्मदः सौ हके हगे अहके ॥९॥

मागध्याम् अस्मदः स्थाने सौ परतो हके हगे अहके इत्येत-
आदिशा भवन्ति । हके, हगे, अहके भणामि । अहं
भणामि ॥

मागधी भाषायं स्-विभक्तिव सहित अश्वर शक्येव स्थाने हगे, हगे &
अहके ह्य ।

अत इदेतौ लुकच ॥१०॥

मावित्यनुवर्तते । मागध्याम् अकारान्ताच्छब्दात् सौ परत
इकार-एकारौ भवतः । पक्षे लोपश्च । एशि लाआ । एशि
पुलिशि । एश पुलिश । एष राजा । एष पुरुषः ॥

मागधी भाषायं अकारान्त शक्येव उभय स् प्रत्याय स्थाने ईकाव वा
एकार ह्य एवं पक्षे स् प्रत्यायेव लोप ह्य । यथा एशि लाआ, एश
पुलिशे, एश पुलिश ।

क्तान्तादुश्च ॥१४॥

क्त-प्रत्ययान्ताच्छब्दात् सौ परत उकारश्च भवति । चकारा-
दित तौ लुक् च । हशिद् । हशिदि । हशिदे । हशिद ।
हसितः ॥

मागधी भाषाय क्त प्रत्यायुक्त शब्देव उद्भव सू प्रत्याय स्थाने उ, ई, वा
ए ह्य एवम् पक्षे सू प्रत्यायेव लोप ह्य । यथा हशिक, हशिदि, हशिदे,
हशिद ।

डसोहो वा दीर्घञ्च ॥१२॥

मागध्यां भाषायां डसः षष्ठ्यकवचनस्य स्थाने हकारादेशो
वा भवति । तत्संयोगे च दीर्घत्वम् । पुलिशाह धणे ।
पुहिशश्च धणे । पुरुषस्यधनम् ॥

मागधी भाषाय डम् विभक्ति स्थाने विकल्पे हकार आदेश ह्य ७ उ-
नसंयोगे पूर्ववर्ती अत्र दीर्घ ह्य । यथा पुरुषस्य स्थाने पुलिशाह ।

अ दीघः सम्बुद्धौ ॥१३॥

अदन्तादित्येव । मागध्याम् अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो
भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । माणुशा आगच्छ ।
सम्बुद्धाविति किम् ? वल्हणश्च धणे । पुरुष आगच्छ ।
मानुष आगच्छ । ब्राह्मणस्य धनम् ॥

मागधी भाषाय अकावासु शक्येव सञ्चोधने अकाव स्थाने आकाव इय ।
यथा पुलिशा ।

चिट्टस्य चिष्ठः ॥१४॥

मागध्यां भाषायां शौरसेनी साधितस्य चिट्टस्य स्थाने चिष्ठ
इत्ययमादेशो भवति । पुलिषे चिष्ठदि । पुरुषस्तिष्ठति ॥
मागधी भाषाय शौरसेनी चिट्ठे स्थाने चिष्ठ आदेश इय । चिष्ठदि ।

क्लञ्मृड् गमां क्तस्य डः ॥१५॥

डुक्लञ् करणे । मृड् प्राणत्यागे । गन्तु गतो । एतेषां
क्त प्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति मागध्यां भाषायाम् । कडे ।
मडे । गडे । क्ततः । मृतः । गतः ॥

मागधी भाषाय कृ, मृ, उ गम् धातुव उडव कृ प्रताय स्थाने डकाव इय ।
बडे, मडे, गडे ।

क्त्वा दाणिः ॥१६॥

मागध्यां भाषायां क्त्वा प्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो
भवति । शहिदाणि गडे । करिदाणि आअडे । सोट्टा
(सहित्वा) गतः । क्त्वा आगतः ॥

मागधी भाषाय क्त्वा प्रताय स्थाने दाणि आदेश इय । यथा कृत्वा स्थाने
कविदाणि ।

शृगालस्य शिञ्जाला शिञ्जाले शिञ्जालका ॥१७॥

मागध्यां भाषायां शृगालशब्दस्य स्थाने शिञ्जालादय
आदेशा भवन्ति । शिञ्जाला आञ्छदि । शिञ्जाले आ
ञ्छदि । शिञ्जालके आञ्छदि । शृगाल आगच्छति ॥

प्राग्वही भाषायं शृगाल शब्द स्थाने शिञ्जाला, शिञ्जाले ओ शिञ्जालके एते
तिनटे आदेशा हय । यथा शिञ्जाला आञ्छदि, शिञ्जाले आञ्छदि;
शिञ्जालके आञ्छदि ।

इति महामुनि वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे

मागध्याय्य एकादशः

परिच्छेदः ।

प्रश्न ।

भाषा निर्देश पृथक् संस्कृते अनुवाद कर ।

—०००—

ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्द्वयपुरुषमादाय
रक्षिणी च ।

रक्षिणी । ताडयित्वा । अले कुम्भिलत्रा कहेहि कहिं
तुण एणे मणिवन्धाणुक्खिण्णामहेण लाअकीए अङ्गुलीअण
गमाशादिए ॥

पुरुषः । भीतिनाटितकेन । पशीदन्तु पशीदन्तु भाव
मिश्शे ! अहके ण एरिशकम्मकाली ।

प्रथमतः । किस्सु क्वु शोहणे वम्हणे त्ति कलिअ रस्सा
पडिग्गहे दिस्से ।

पुरुषः । शुणुह दाणिं । हगे शक्कावदालव्भन्तलवाशी
धीवले ।

द्वितीयः । पाडच्चला ! किं अम्हेहिं यादी पुच्छिदा ?

श्यालः । सूअअ कहेउ सव्वं अणुक्कमेण । मा णं अन्तरा
पडिवन्धह ।

उभौ । यं आवुत्ते आणवेदि : कहेहि ।

पुरुषः । हके यालुग्गालादिहिं मच्छवन्धणोवाएहिं
कुडुम्बभलणं कलेमि ।

श्यालः । विहस्य । विसुद्धो दाणिं आजीवो ।

पुरुषः । भट्टा ।

शह ये किल ये विणिन्दिए णहुशे कम्म विवय्यणीअए ।

पशुमालण कम्मदालुणे अणुकम्पामिदुए वि शोत्तिए ॥

श्यालः । तदो तदो ।

पुरुषः । एकशिशं दिअशे खण्डशो लोहिअमच्छे मए
कप्पिदे याव तश उदलवभन्तले एदं लदण भाशुलं अङ्गुलीअअं
देक्खिअं । पच्छा अहके शे विक्कआअ दंशअन्ते गहिदे भाव-
मिशोहिं । मालेध वा मुञ्चेध वा अअं शे आअमवुत्तन्ते ।

श्यालः । जाणुअ विस्सगन्धी गोहादी मच्छवन्धो एव्व
णिस्संसअं । अङ्गुलीअदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं
एव्व गच्छामो ।

रत्तिणी । तह ।

श्यालः । गच्छ रे गण्ठभेदअ ।

सव्वं । परिक्रामन्ति ।

श्यालः । सूअअ इमं पुरदुअरि अप्पमत्ता पडिवालेह च
जीव इमं अङ्गुलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो
सासणं पडिच्छिअ णिक्कमामि ।

उभौ । पविशदु आवुत्ते शामिप्पशादशश । निष्क्रान्तः
श्यालः ।

प्रथमः । याणुअ चिलाअइ क्वु आवुत्ते ।

द्वितीयः । णं अवशलोवशप्पणीआ लाआणी ।

प्रथमः । याणुअ फुलन्ति मे हत्या इमश्श वहश्श शुमणो
पिण्डुं । पुरुषं निर्दिशति ।

पुरुषः । ण अलुहइ भावे अआलणे मालणे हुविउं ।

द्वितीयः । विलोक्य । एशे अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअ-
शाशणं पाडिच्छअ इदोमुखे देक्वीअइ । गिइवली हुविश-
शशि शुणो मुहं वा देखिशाशि ।

प्रविश्य

श्यालः । सूअअ मुच्चीअउ एसो जालोव जीवी । उव-
वसो किल से अङ्गुलीअस्स आअमो ।

सूचकः । यह आवुत्ते भणाइ ।

द्वितीयः । एशे यमशदणं पविशिअ पाडिणउत्ते । पुरुषं
परिमुक्तबन्धनं करोति ।

पुरुषः । श्यालं प्रणम्य । भट्टा अह कलिसे मे आयीवी ।

श्यालः । एसो भट्टिणा अङ्गुलीअअमुत्तसम्मिदो पसादो
वि दाविदो । पुरुषायार्थं प्रयच्छति ।

पुरुषः । सप्रणामं परिगृह्य । भट्टकेण अणुग्गहिदम्हि ।

सूचकः । एशे णाम अणुग्गहे ये शूलादो अवदालिअ
हत्थिकन्धे पडिष्ठाविदे ।

जानुकः । आवुत्त पलिदोशे कहेइ तेण अङ्गुलीअएण
भट्टिणो शम्भदेण होदव्वं ।

श्यालः । ण तस्सिं महारिहं रदणं भट्टिणो वहुमतं त्ति

तक्केमि । तस्स दंसणेण भट्टिणी अभिमदो जणो सुमराविदो ।
महुत्तअं पकिदिगम्भीरो वि पस्सुअणअणो आमि ।

सूचकः । शैविदं णाम आवुत्तेण ।

जानुकः । णं भणाहि इमश्श कए मच्छिआभत्तुणोत्ति ।
पुरुषमसूयया पश्यति ।

पुरुषः । भट्टालके इदो अद्धं तुम्हाणं शमणोमुल्ल होउ ।

जानुकः । एत्तके युय्यइ ।

श्यालः । धीवर महत्तरो तुमं पिअवअस्सो दाणिं मे
संवुत्तो । कादम्बरी मक्खिअं अम्हाणं पढममोहिदं इच्छीअइ ।
ता मोण्डिआपणं एव्व गच्छामी ।

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

अभिज्ञानशकुन्तले षष्ठाङ्कप्रवेशकः ।

द्वादशः परिच्छेदः ।

शौरसेनी ॥१॥

अधिकारसूत्र । अतःपव वर्तमान पविच्छेदे शौरसेनी भाषाव लक्षण
निश्चित हईतेछे ।

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥२॥

शौरसेनी भाषाव प्रकृति संस्कृत ।

अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥३॥

शौरसेनी भाषाय अनादि अयुक्त त ओ थ स्थाने यथाक्रमे द ओ ध हय ।
-था गच्छति स्थाने गच्छदि ; कथय, कथेहि , ईत्यादि ।

व्यापृते डः ॥४॥

शौरसेनी भाषाय व्यापृत शब्देव तकाव स्थाने डकाव हय ।
बाबुडे ।

পুত্রেষুপি ক্বচিৎ ॥৫॥

শোরসেনী ভাষায় কখনও কখনও পুত্র শব্দের তর্কাব স্থানে ডকাব হয়। পুড্ডো, পক্ষে পুত্তো।

इ गृघ्नसमिषु ॥৬॥

শোরসেনী ভাষায় গৃধ্ প্রভৃতি শব্দে ঋকার স্থানে ইকাব হয় : গিক্কো।

ब्रह्मण्यविन्नयन्नकन्यकायां यन्नन्यानां

ञ्ज्ञो वा ॥৩॥

শোরসেনী ভাষায় ব্রহ্মণ্য, বিজ্ঞ, যজ্ঞ ও কন্যকা শব্দে ণ্য, জ্ঞ ও য় স্থানে বিকল্পে ঙ্গ হয়। যথা ব্রহ্মণ্য স্থানে বম্হঞ্জং, বা বম্হঞ্জং, বিজ্ঞ, বিজ্ঞো বা বিজ্ঞো ; যজ্ঞ, জঞ্জো, বা জঞ্জো ; কন্যকা, কঞ্জকা বা কঞ্জকা।

सर्व्वञ्ज्ञेद्वितयोर्गाः ॥৮॥

শোরসেনী ভাষায় সর্ব্বজ্ঞ ও দ্বিজিত শব্দের জ্ঞ ও ঙ্গ স্থানে ঞ্গ হয় : সর্ব্বজ্ঞো, ইঞ্জিদো।

तु इन्द्रः ॥৯॥

শোরসেনী ভাষায় তু প্রত্যয় স্থানে ইন্ড হয়। যথা কবিন্ড, গম্বিন্ড, ইত্যাদি।

क्वगमोर्द्वयः ॥१०॥

शौरसेनी भाषाय क् व गम धातुर उन्तर क्। प्रताय श्वाने छ् अ ह्य।
कछ् अ, गछ् अ। पक्के करिअ, गमिअ।

गिर्जश्चसोर्वाक्त्वौवि स्वरदीर्घश्च ॥११॥

शौरसेनी भाषाय क्लीबलिङ्गे जस् व शस् विभक्ति स्थाने विकल्ने णि ह्य
व णि ह्इले पूर्ण श्व दीर्घ ह्य। जलाणि, वणाणि ; पक्के जलाइं,
वणाइं।

भो भुवस्तिङि ॥१२॥

शौरसेनी भाषाय तिङन्त प्रताय पवे थाकिले भू धातु स्थाने भो
आदेश ह्य। यथा, भोदि, भोह्।

न लृटि ॥१३॥

किञ्च लृट् विभक्ति परे थाकिले भू धातु स्थाने भो आदेश ह्य ना।
यथा भविस्सदि, ह्विस्सदि।

ददातेर्दे ददस्सलृटि ॥१४॥

शौरसेनी भाषाय दाधातु स्थाने दे आदेश ह्य ; किञ्च लृट् विभक्ति
परे थाकिले दइस्स ह्य। यथा देइ, देउ, दइस्सं इत्यादि।

ভুক্তজঃ কবঃ ॥১৫॥

শোরসেনী ভাষায় ক্ৰু ধাতু স্থানে কব আদেশ হয় । যথা কবোরদি,
কবেদি, কবিস্ং ইত্যাদি ।

স্থস্থিষ্টিঃ ॥১৬॥

শোরসেনী ভাষায় স্থাধাতু স্থানে চিট্ঠ আদেশ হয় । যথা চিট্ঠদি,
চিট্ঠিস্ং ।

স্মরতঃ স্মরঃ ॥১৭॥

শোরসেনী ভাষায় স্ম ধাতু স্থানে স্মর আদেশ হয় । যথা স্মবেদি
স্মবিঅ, ইত্যাদি ।

দৃশিঃ পেক্খঃ ॥১৮॥

শোরসেনী ভাষায় দৃশ ধাতু স্থানে পেক্খ আদেশ হয় । যথা পেক্খদি,
পেক্খিঅ, ইত্যাদি ।

অস্তী রচ্ছঃ ॥১৯॥

শোরসেনী ভাষায় অস্ ধাতু স্থানে অচ্ছ আদেশ হয় ।

তিদাথি ॥২০॥

কিস্তু তিপ্ প্রত্যয়ের সহিত অস্ ধাতু স্থানে অথি হয় ।

भविष्यति मिपा स्मं वा स्वरदीर्घश्च ॥२१॥

शौरसेनी भाषाय भविष्यत्कालेर उक्तम् पुरुषेव एकवचने मिप् स्थाने न्स्सं ह्य ; किञ्चा पूर्वं स्व दीर्घं ह्य । यथा गमिम्सं, भविम्सं, करिम्सं ।

स्त्रियामित्यौ ॥२०॥

शौरसेनी भाषाय स्त्री शब्द स्थाने इथो आदेश ह्य । यथा इथिआए, इथिआणं, इत्यादि ।

एवसा ज्ज्व ॥२३॥

शौरसेनी भाषाय एव स्थाने ज्जेव आदेश ह्य ।

द्ववसा विञ्च ॥३४॥

शौरसेनी भाषाय इव स्थाने विञ्च आदेश ह्य ।

अस्मदो जसा वञ्चं च ॥३५॥

शौरसेनी भाषाय अस्मद् शब्देव प्रथमाव बहुवचने विकल्ने वञ्चं ह्य ; ।स्फे अम्हे ।

सर्वनाम्नां ङेः स्मिं वा ॥२६॥

शौरसेनी भाषाय सर्वनाम शब्देव उक्तव सप्तमीव एकवचन स्थाने

বিকল্পে স্মিং হয়। যথা সৰ্বস্মিং, পুৰ্বস্মিং; পক্ষে সৰ্বস্মি, পুৰ্বস্মি।

ধাতোৰ্ভাবি কৰ্তৃকৰ্মসু পরস্মৈপদম্ ॥২৩॥

শোরসেনী ভাষায় ভাব, কৰ্তৃ ও কৰ্ম্বাচ্যে ধাতু পরস্মৈপদী হয়। যথা কৰীঅদি, গমীঅদি

অনন্ত্যএষ ॥২৮॥

শোরসেনী ভাষায় ধাতুব উত্তব বিকল্পে অনন্ত্য এং হয়। যথ কৰেদি, দেদি, গেদি, ইত্যাদি। পক্ষে কৰোদি।

মিপো লোট চ ॥২৯॥

শোরসেনী ভাষায় মিপ্ প্রত্যয় পরে থাকিলে ও লোট্ বিভক্তিতে ধাতুব উত্তব অনন্ত্য এং হয়। যথা কবেমি, কৰেছ, ইত্যাদি।

আশ্চর্য্যস্যাচ্ছরিঅং ॥৩০॥

শোরসেনী ভাষায় আশ্চর্য্য শব্দ স্থানে অচ্ছবিঅং হয়।

প্রকৃত্যা দোলাদগডদশনীষু ॥৩১॥

শোরসেনী ভাষায় দোলা, দণ্ড ও দশন শব্দে দকার প্রকৃতিব হ্রা অবিকৃত থাকে অর্থাৎ দকাব স্থানে ডকার হয় না।

शेषं महाराष्ट्रीवत् ॥३२॥

एतद्विन्न महाराष्ट्री भाषाव जगु प्रथम नय परिच्छेदे ये सकल नियम विहित हईयाछे शौरसेनी भाषायउ सेई सकल विधि प्रयोज्या ।

इति महामुनि वररुचि प्रणीति प्राकृतप्रकाशे

शौरसेनी लक्षणं नाम द्वादशः

परिच्छेदः ।

समाम्नायं ग्रन्थः ।

एतदतिरिक्तु शौरसेनी भाषाय निम्नलिखित लक्षण समुह परिदृष्ट हय ।
यथा

- १ । हकार स्थाने कथनउ कथनउ धकाव हय । ईह स्थाने ईध ।
- २ । कु प्रताय स्थाने कथनउ कथनउ दूण हय । करिदूण ।
- ३ । ईदानीम् स्थाने दाणिं हय । दाणिं ।
- ४ । तस्मां स्थाने तः हय । ता गच्छम्ह ।
- ५ । एव मेतं स्थाने “एकं गेदं” हय ।

भाषानिर्देशपूर्वक संस्कृत ७ महाराष्ट्री प्राकृते

अनुवाद कर ।

देवी । किञ्चित् स्मित्वा । सहि विअक्वणे । अम्हाणं
पुरदो तुमं गाढं कइत्तणेण उताणा होसि । ता पढ् संपदं
अज्जउत्तस्स पुरदो सअं किं पि कव्वं । जदो तं कव्वं जं
महाए पढीअदि । तं सुवस्सं जं कसवट्टए णिवट्टेदि । सा
घरिणी जा पिअं रञ्जेदि । सो पुत्तो जो कुलं उज्जलेदि ।

विचक्षणा । जं देवी आणवेदि । पठति ।

जे लंकागिरि मेहलाहिं खलिदा संभोअक्विणोरइं
फारप्-फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिइत्तणं ।

ते एण्हिं मलआणिला विरहिणीणीसास संपक्किणी
जादा भत्ति सिसुत्तणे वि वहला तारुस्सपुस्साविअ ॥

राजा । सच्चं विअक्वणा चदुरत्तणेण उत्तिस्सं । ता
किमस्सं कइणं वि कई ।

देवी । विहस्य । कइ चूडामणित्तणेण द्विदा एसा ।

विदूषकः । सक्रोधम् । ता उज्जुअं ज्जेव्व किण भणी-
अदि देवीए । अच्चुत्तमं विअक्वणा कव्वम्मि । अच्चधमो
कविं जल वम्हणी ति ।

विचक्षणा । अज्ज ! मा कुप्प । कव्वं जिव्व कइत्तण
पिसुणोदि । जदो णिअकंतारंजण जोगं णिजोदर भरि
त्तणं । णिन्दणिज्जे वि अत्थे सुउमारा दे वाणी, लम्बत्थणीण
विअ एक्कावल्ली, तुन्दिलाए (१) विअ कं चुन्निआ, टेराण (२)
विअ कडकव विकवेवो, कट्टिदकेसाण विअ मानदीकुसुम माला,
कागाण (३) विअ कज्जलमलाआ, ण सुद्धदरं भादि रमणिज्जा ।

विदूषकः । तुज्झ उण रमणिज्जे वि अत्थे ण सुन्दरा
सद्दावली, कणअकडिसुत्तए विअ लोह किंकिणीमाला, पदि
वट्टे विअ टसरविरअणा, (४) गोरं गीण विअ चन्दणचच्चा, ण
चारुत्तणं अवलम्बेदि । तहावि तुम वस्सीअसि ।

विचक्षणा । अज्ज । मा कुप्प । का तुम्हेहिं सह
पडिप्फद्धा ? जदो तुमं णाराओ (५) विअ णिरक्खरो वि
रअण तुलाए णिउं जीअसि । अह उण तुलेव्व लद्धक्खरा वि
ण सुवस्स भण्ढे विणिउं जीआमि ।

विदूषकः । एवं मह भणन्तीए तुह वामं दक्खिणं अ
जहिठ्ठि ल जेठ्ठ भाअरणा महेअं (६) अङ्गजुअलं उप्पाडइस्स ।

(१) तुन्निआ—लक्ष्मिपत्रा ।

(२) टेरा—ककत्रा, वज्राक्षी ।

(३) कागा—चक्रुवाशोना ।

(४) अतिपट्टे जसन्न विरचना—पट्टेवसनेनः कश्चानिआणम् ।

(५) नाराओ हि रत्नपत्रीकृतेन निबुज्जात् ।

(६) कर्णनाअधेयम् ।

विचक्षणा । अहं वि उत्तर फग्गुणीपुरस्सरणक्खत्तणा-
महंअं (१) अंगं तुह भत्ति खण्डिस्सं ।

राजा । वअस्स ! एव्वं भण । कइतमत्तेण ठ्ठिदा
एसा ।

विदूषकः । सक्रोधम् । उज्जुअं ता किं ण भणाइ, अम्हाणं
चेडिआ हरिअन्दणं दिअंदकोट्टिसहालप्पहुदोणं (२) वि पुरदो
सुकइ त्ति ।

राजा । एव्वं णदं ।

विदूषकः सक्रोधं परिक्रामति ।

विचक्षणा । तहिं गच्छ जहिं मे पढमा साडिआ (३)
गदा ।

विदूषकः । वलितग्रीवम् । तुअं उण तहिं गच्छ जहिं
मे मादाए पढमा दन्तावली गदा । ईदिसस्स राअउलस्स
भहं भोदु जहिं चेडिआ वम्हणेण ममं समसीसिआए दीसदि ।
मइरा पञ्चगव्वं च एकस्सिं भण्डए कीरदि । कच्चं (४)
माणिक्कं च समं आहरणे पउं जीअदि ।

चेटी । इध राअउले तं ते भोदु कण्ठठ्ठिदं जं भअवं

(१) इत्यम् ।

(२) हरिचम्पन-चम्पलकाटिशाल-अपुत्रयः उरुकाल प्रसिद्धा करयः ।

(३) शालिका नाम गदा ।

(४) काष्ठ ।

तिलोअणो समुव्वहदि । (१) तेण च दे मुहं चूरीअदु जेन असोअतरू दोहदं लहदि । (२)

विदूषकः । आः ! दासीए पुत्ति ! टेण्टाकराले ! कोस-सदवंचणि ! रच्छालोठ्ठणि ! एव्वं मं भणसि ! ता मह महव्वम्हणस्स भणिदेण तं तुमं लहसु जं फग्गुण समए सोहं जणो (३) जणदो लहदि । जं पामराहिनो वड्ढो लहदि । (४)

विचक्षणा । अहं उण तुह एव्वं भणन्तस्स णेउरस्स विअ पाअलग्गम्स पाएण मुहं चूरइमं । अस्सं च, उत्तरा-साढापुअरस्सर णक्वत्तणामहेअं अङ्गजुगलं उप्पाडिअ धाअस्सं । (५)

विदूषकः । सक्कोधं जवनिकान्तरे । ईरिसं राअउलं दूरं वज्जीअदि जहिं दासी वम्हणेण ममं पडिप्फद्धां करेदि । ता अज्ज प्पहुदि णिअगेहिणीए वम्हणीए चलणसुससूअओ(६) भविअ गेहे ज्जेव चिट्ठिस्सं ।

—कर्पूरमञ्जरी ।

- (१) अर्कहस्त ।
- (२) पद्मवाक् ।
- (३) शोभाङ्गनवृक्षः मङ्गले इति भाषा ।
- (४) नामाच्छद ।
- (५) श्रवणयुगलम् । धाअस्सं अस्सं ।
- (६) चरणशुभ्रम् ।

পারিশিষ্ট (ক) ।

কতিপয় পারিভাষিক শব্দ ।

অধিকার—

পূর্বসূত্রস্থিত পদস্য পরসূত্রেপূপস্থিতিরধিকারঃ । মতু
ত্রিবিধঃ—সিংহাবলোকিতাংল্যম্গুণ্ডকল্পুতিরেবচ । গঙ্গাস্রোত-
হতিখ্যাতান্ধ্যধিকারাস্তয়ো মতাঃ ॥ মতান্তরে স গব চতুর্বিধঃ ।
গোযুথঃ সিংহদৃষ্টিশ্চ মগুণ্ডকল্পুতিরেব চ । গঙ্গাস্রোতঃ প্রবাহশ্চ
অধিকারশ্চতুর্বিধঃ ॥ অপরশ্চ । নদীস্রোতী গবাং যুথৌ
মগুণ্ডকল্পুতিরেব চ । সিংহাবলোকিতশ্চৈবাপাধিকারশ্চতুর্বিধঃ ॥

পূর্বসূত্রস্থিত পদের পরসূত্রে উপস্থিতিকে অধিকার বলে । যথা প্রথম
পরিচ্ছেদের প্রথম সূত্রস্থ “আদেঃ” এই পদ পরিচ্ছেদ সমাপ্তি পর্য্যন্ত পব
বর্তী যাবতীয় সূত্রেই অনুবর্তিত হইয়াছে ; সূতরাং এইটী অধিকার । আবার
“অতঃ” এই পদটীও পববর্তী কতিপয় সূত্রে অনুবর্তিত হইয়াছে ; সূতরাং
সেই সেই সূত্রগুলির জন্ত “অতঃ” এই পদটীও অধিকার । অধিকার
ত্রিবিধ—সিংহাবলোকিত, মগুণ্ডকল্পুতি ও গঙ্গাস্রোতঃ । সিংহ যেমন একটী
মাত্র শিকারের উপর দূর হইতে তীক্ষ্ণ দৃষ্টিপাত করে, সেইরূপ একটী মাত্র
সূত্রে যে অধিকার সংক্রান্ত হয়, তাহাকেই সিংহাবলোকিত অধিকার বলা
যায় । যথা “লোপোহরণ্যে ১:১৪।” সূত্রের লোপাধিকার । এখানে

“लोपः” शब्देव पव सूत्रे उपस्थिति नाई । भेक उल्लम्फन करिले येमन मध्ये व्यवधान थाकिया थाव सेइकप मध्येव छुई एकटी सूत्र अतिक्रम कबिया पववर्ती सूत्रे ये अधिकाव संक्रान्तु हय, ताहाके मञ्जूकपप्लुति अधिकाव बले । प्राकृत प्रकाश तृतीय पविच्छेद ५२ सूत्र, प्रथम पविच्छेदेव १४७ सूत्र, ओ १४७ सूत्र द्रष्टवा । गङ्गाश्रोतः येमन धावावाहिक प्रवाहे चलिया थाय, कोथायओ व्यवधान थाके ना, सेइकप ये अधिकाव विना व्यवधाने पववर्ती सूत्र समूहे संक्रान्तु हय ताहाके गङ्गाश्रोताधिकाव बले । यथा प्रथम पविच्छेदेव प्रथम सूत्रेव “आदेशः” एई अधिकाव । गोयूथ अधिकाव गङ्गाश्रोतोहधिकावैवई अन्तुहु ल । प्रभेद एई ये अधिक संथ्याक सूत्रे धावावाहिक भावे ये अधिकाव संक्रान्तु हय ताहाई गङ्गाश्रोतोधिकाव ओ ये अधिकाव अपेष्फाकृत अन्नसंथ्याक सूत्रे धावावाहिक भावे संक्रान्तु हय ताहा गोयूथाधिकाव । १।१ सूत्रेव “अतः” एई अधिकावके गोयूथाधिकाव वला याईते पावे । फलतः ए उभय अधिकावैव मध्ये प्रभेद कलना ना कवाई भाल ।

आकृतिगण—

आ क्षिप्तं कृत्या गण्यते इति आकृतिगणः । असम्पूर्ण गणके आकृतिगण बले । आकृतिगणेव उदाहवण समूह आंशिक मात्र इहाई वुखिते इईवे ।

आगम ओ आदेश—

आगमोऽनुपघाती यः प्रकृतः प्रत्ययस्य वा ।

तयोर्य उपघाती स आदेशः परिकीर्तितः ॥

आगमादेशयोर्मध्ये वलीयानागमो विधिः ॥

वाहा प्रकृति वा प्रत्ययके नष्ट ना कवे ताहाके आगम बले एवं वाहा प्रकृति वा प्रत्ययवे विनाशसाधन कबिया ताहाव स्थाने वसे ताहाके आदेश बले । यथा ४।१५ सूत्रे अल्लुस्वावेव आगम एवं २।२१ सूत्रे ष,

ব, থ, ধ ও ভকারের স্থানে হকাবের আদেশ। আগমবিধি ও আদেশ বিধির মধ্যে আগম বিধি বলীয়ান্।

উৎসর্গবিধি ও অপবাদ বিধি—

बह्वी विषया यस्य स उत्सर्ग विधिर्भवेत् ।

स्वल्पः स्याद्विषयो यस्य सोऽपवादविधिर्मतः ॥

सदोत्सर्ग विधस्तु स्यादप्रवादविधिर्वली ॥

যে বিধির বিষয় অনেক তাহাকে উৎসর্গ বিধি বা সামান্ত্র বিধি বলে, এবং যে বিধির বিষয় অল্প তাহাকে অপবাদ বিধি বা বিশেষ বিধি বলে। যথা ১।১৫ সূত্র উৎসর্গবিধি ও ২।১৬ সূত্র অপবাদ বিধি। এই উভয় বিধির মধ্যে অপবাদ বিধি বলীয়ান্; যথা ২।১৫ সূত্রের বিধান অনুসারে পকারের স্থানে বকাব হইবে; কিন্তু ২।১৬ সূত্রের বিধান অনুসারে আপীড় শব্দের পকার স্থানে বকাব না হইয়া মকাব হইবে। আপীড়—আমেলো।

স্থানী—

यं शब्दं वर्णं वा आश्रित्याविधयः प्रयुज्यन्ते स एव स्थानी ।

स्थानी मूल शब्दो वर्णा वा आदेशस्तत् प्रतिनिधिः ।

যে শব্দ বা বর্ণকে আশ্রয় করিয়া বিধি প্রণীত হয় তাহাকে স্থানী বলে মূল শব্দ বা বর্ণ স্থানী, আদেশ তাহার প্রতিনিধি। যথা ১।১ সূত্রে “অতঃ” এইটা স্থানী এবং ১।২ সূত্রের আদেশ আকার তাহা স্থানে প্রতিনিধি। ১।১০ সূত্রে স্থাশ্রুত্তরের নির্দেশ হইয়াছে।

যোগবিভাগ—

योगविभागादिष्ट सिद्धिः (अभीष्ट शब्द साधनम्) स च एकसूत्रस्थ पदानाम् अन्वयं विच्छिद्य अन्यसूत्रस्थपदैर् अन्वयं कृत्वा पृथक् सूत्र करणम् ।

अभिमत पदसाधानेव जग्न वृत्तिकारगण अनेक स्थाने एक सूत्रस्य पदसमूह इति पदविशेष विच्छिन्न करिष्या ओ अग्न सूत्रस्य पदसहित ताहाव अग्न करिष्या पृथक सूत्र प्रणयन करिष्या थाकेन ; एहिरूप एकसूत्रेव विभागके योगविभाग बले ।

विभाषा—

नवेति विभाषा—पाणिनिः ॥१।१।४५॥

विभाषाशब्देव अर्थ विकल्प । विकल्प द्विविध ; व्यवस्थित ओ ऐच्छिक । ऐच्छिक विकल्पे प्रकृत विकल्प ; विकल्पद्वयेव ये कोनओटी गृहीत इति पावे । किन्तु व्यवस्थित विभाषाय याहा व्यवस्थित अर्थां नियमित इति याहे, ताहाइ ग्रहण कविते इतिवे । सूत्रवां व्यवस्थित विभाषा नामतः विभाषा इति लेओ कार्यातः नित्यविधि ।

बहल—

क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिद् प्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।

विधिर्विधानं बह्वधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाह्वलकं वदन्ति ॥

प्रवृत्तिश्चा प्रवृत्तिश्च विभाषोक्त विधिः क्वचित् ।

पूर्वाक्तस्याविधानं च बह्वलं स्याच्चतुर्विधम् ॥

प्रवृत्ति, अप्रवृत्ति, विभाषा ओ पूर्वोक्तेर अविधान ; एहि चारि प्रकार बहल शब्देव अर्थ । ४।१ सूत्रे द्रष्टव्य ।

शेष—

लोपेव पर युक्तव्यञ्जनेर येटी अवशिष्ट थाके ताहाके शेष बले । यथा उक्ताशब्देव लकावेर लोपेर पर ककार अवशिष्ट थाके , इहाइ शेष । ७।५० सूत्रे अनुसारे एहि शेषभूत ककारेव द्वित्व इति । उक्ता ।

विकर्ष, विप्रकर्ष, स्वरभङ्गि—

युक्त व्याञ्जनैर पृथक्करणेन जञ्च मध्ये ये स्ववागम ह्य ताहाके विकर्ष वा विप्रकर्ष बले । ईंवाञ्जी भाषातद्धे ईहा स्वरभङ्गि वा vowel-augmentation नामे परिचित । यथा कृष्ण स्थाने कसण ; हर्ष, हरिस, ज्ञान, मिलाण ; क्लेश, कलेस वा किलेस ; इत्यादि ।

प्रत्याहार सूत्र—

अ इ उण् । ऋ लृ क् । ए ओ ङ् । ऐ औ च् । ह
य व र ट् । लण् । ज म ड ण न म् । भ भ ज् । घ ढ
ध ष् । ज ब ग ड द श् । ख फ छ ठ थ च ट त व् । क प
य् । श ष स र् । हल् ।

प्रत्या ह्रियन्ते संच्छिप्यन्ते वर्णा येन स प्रत्याहारः ; आदि वर्ण इत्सञ्ज्ञकेन अन्यवर्णेन सह उच्चारितः सन् स्वस्य मध्यवर्त्ति वर्णानां च नाम भवति । यथा अण् इति अकार-इकार-उकाराणां नाम । उपरि लिखितैः चतुर्दशभिरनु वन्धै र्यथाक्रमम् एकचत्वारिंशत् प्रत्याहाराः क्रियन्ते । एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं त्रयं त्रयम् । एकं द्वे षट् तथैवैकं चतुः पञ्चषडैव च ॥

अण् । अक् इक् उक् । एङ् । अच् इच् एच् ऐच् ।
अट् । अण् इण् यण् । अम् यम् डम् । यज् । भष् भष् ।
अश् हश् वश् भश् जश् पुनर्वश् । क्व् । यय् मय् भय् खय् ।
यर् भर् खर् चर् शर् । अल् हल् रल् बल् भल् शल् ॥ इति ॥

अर्थ स्पष्टे ।

परिशिष्ट (थ) ।

—:~:—

कलिकाला विश्वविद्यालयेर प्रश्नावली ।

१। संस्कृते अबुवाद कव ।

इमं अवत्यन्तरं गण तारिसे अणुराए किंवा सुमराविण्ण ।
अत्ता दाणिं मे मोअणीओ त्ति ववसिअं णटं । अज्जउत्त !
मंसइए परिणण ण एसो समुदा-आरो । पौरव । जुत्तं
णाम दे तह पुरा अस्सम पदे सहावुत्ताण हिअअं इमं जणं
ममअ पुवं पआरिअ एरिसेहिं अक्खरेहिं पच्चक्खाउ' ।

२। ईश्वरजीते अबुवाद कव ।

उभे । (सस्मितम्) । का अम्ह परिताणे ; एत्थ दाव
दुस्सन्दं अक्कन्द । जदो राअरक्खिदाइं तपोवणाइ णाम ।

* * *

शकुन्तला । ण एसो दुब्बिणीदो विरमदि । ता अस्सदो
गमिस्सं । (पदान्तरे सदृष्टिपम्) । हद्दी हद्दी कधं इदो
वि मं अणुसरदि । ता परिताअध मं ।

* * *

सख्यौ । अज्ज ण किं पि अच्चाहिदं । किस्सु क्खु
इअं पिअसही दुष्टमहुअरेण आउली कि अमाणा कादरीभूदा ।
(इति शकुन्तलां दर्शयतः) ।

७। मञ्जुते वाथा कर ।

इ धो वि पढमे पत्रोठे ससिसंखमुणाल सच्छाहाओ विणि
हिद चुस्समुट्टि पाण्डराओ विविहरअणपडिवद्ध कच्चण सोवाण
सोहिदाओ पासादवन्तीओ ओलम्बिदमुत्तादामेहिं फटिह
वादाअण मुह चन्देहिं णिज्भाअन्ती विअ उज्जइणिं ।

८। वाथा कर ।

पिअ आरिणं सन्भावेम्ह राएमिं, इच्छामि पिअं विअ
महाराअस्स कत्तिइं सुरलोअं णदुं । राअ रहस्सेण फुट-
माणेण ण सक्कणीमि अत्तणो जीहां धारिदुं ।

९। मञ्जुते परिणत कव ।

हिअअ पसोद पसीद किं इमिणा आआसमेत्त फलेण
दुल्लहजन पत्यणाणुवन्धेण । अस्सं च जेण एव्व दिठ्ठेण दे
ईदिसो सन्दावो णं वड्ढि पुणो वि तं जेव्व पेक्खिदुं अहि-
लससि त्ति अहो दे मुढदा । अइ णिसंसहिअअ ! जम्मदो
पड्ढि सह संवड्ढिअं इमं जणं अणुगच्छन्तो ण लज्जेसि ।
अहवा को तुह दोसो अणङ्ग सर पडण भीदेण तुए एव्वं अज्ज
ववसिदं । भोदु दाव । अणङ्गं दाव उवालहिस्सं ।

७। जीका लिथ ।

दासीए पुत्तेहिं सउणि लुद्ध एहिं * * * * *
पडि बोधिदोम्हि । एसो वाणासण-हत्याहिं जवणीहिं
परिवुदो । तिसडू विअ अन्तराले चिट्ठ ।

१। संस्कृते परिवर्तन कर ।

अदिसअगरुण दानदपुणे दन्ती
सजल जलदलीलामुव्व हन्ती णदन्ति ।
कसअ हरभ एणं जाअकम्पा तुरन्ता
गहिद जअण सज्जा संपदन्ते तुरङ्गा ॥

८। भारतेर प्राचीन भाषाव सहित संस्कृत ० प्राकृत भाषार कि संस्कृत ? भारतैव आधुनिक भाषासमूहेव सहित प्राकृत भाषार कौतूहल संस्कृत ?

२। संस्कृते अनुवाद कर ।

(क) सिद्धार्थकः । (गृहीत्वा पादयोर्निपत्य स्वगतम्) ।
एदं कखु अज्जीवदेसेण करिस्सं । (प्रकाशम्) । अमच्च !
एत्थ मे पढम पविट्ठस्स एत्थि कोवि परिचिदो जहिं एदं
अमच्चस्स प्पसादं णिक्खिविअ णिव्वुदो भविस्सं । ता
इच्छामि अहं इमाए सुहाए सुहिअं अमच्चस्स ज्जेव भाण्डा-
गारि णिक्खिविदुं । जदा मे एदिणा प्पओअणं भविस्सदि
तदागेण्हि स्सं ।

(ख) प्रियंवदा । सहि पइइ वक्को सो कस्स अणुअं
पडिगेण्हइ । किं पि उन साणुक्कोसो कओ ।

अनुसूया । सस्मितम् । तस्मिं बहु एदं वि । कहेसु ।
प्रियंवदा । जदा णिवत्तिउं ण इच्छइ तदा विस्सविओ
मए भअवं पढमं त्ति पेक्खिअ अविस्साअ तवप्पहावस्स दुहिउ
जणस्स भअवदा एक्को अवराहो मरिसिअव्वोत्ति ।

अनसूया । तदो तदो ।

प्रि । तदो मे वअणं अण्णहा भविउं ण अरिहइ किन्तु
अहिण्णणा भरणदंसणेण सावो णिवत्तिस्सइ त्ति मन्तअन्तो
सअं अन्तरिहिअो ।

१० । असूवादि कर ।

(क) क्षपणकः । सावका निसामेहि पढमं दाव एत्थ
मलअकेदुक्कडए लोअस्स अणिवालिअ णिक्कमणप्पवेसो
आसी । दाणीं इदो पञ्चासन्ने कुसमउरे ण कोवि अमुद्दल-
ञ्चिदो णिक्कमिदुं पविसिदुं वा अणुमोदीअदि । ता जदि
भागुराअणस्स मुद्दालञ्चिदो सि तदो गच्छ वीसत्यः अण्णधा
णिव्वान्तअ णिउक्कण्ठं चिठ्ठ । मा तुमं गुम्माठाणाधिवेहिं मं
जमिदकलचलणो राअउलं प्पवेणो असि ।

(ख) जानुकः । आवुत्त पलिदोशो कहेइ तेण अङ्गुली-
अण्ण भट्टिणो सम्मदेण होदव्वं ।

श्यालः । ण तस्सिं महारिहं रदणं भट्टिणो वहुमदं त्ति
तक्कमि । तस्स दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमरा-
विदो । मुहुत्तअं पकिदि गम्भीरो वि पस्सुअणअणो
आमि ।

सूचकः । शेविदं णाम आवुत्तेण ।

जानुकः । णं भणाश इमशश कए मच्छिआभत्तणोत्ति ।

११ । भाषाविशेष ज्ञापक 'पालि' शब्दस्य अर्थ कि ?

“अरिसवयणे मिद्धं देवानमद्धमागहावाणी”—

এই বচনের অর্থ লিখ ।

১২। “হিন্দুস্থানী ভাষা বৈদিক ভাষা বা সংস্কৃত ভাষা হইতে উদ্ভূত হয় নাই। যে সজীব ভাষা হইতে সংস্কৃত ভাষার উৎপত্তি হইয়াছে, হিন্দুস্থানীও সেই সজীব ভাষার শাখা বিশেষ।” উদাহরণ সহ ব্যাখ্যা কর ।

১৩। নিম্নলিখিত অংশ সমূহ যে যে ভাষায় লিখিত, তাহাদের নাম ও লক্ষণ লিখ ।

(ক) अमीहि अृक्षा निहिताम उच्चा ।

नक्तं ददृश्रे कुर्हाचिद्विवेयुः ॥

(ख) सुकितिमतिगं सपुतदलनं ।

इयं शल्लिलनिधानं भगवतीबुधस ॥

(ग) बहुहि प्राणेहि मही संवृता

अणूहि स्थूलेहि च मध्येहि च ।

बुद्धो यदा गच्छति भूतसंस्तृत

व्यथाततो उपपद्यति आक्रमे ॥

(घ) चत्वारि लोकपालाः ससेत्यकास्ते तव प्रतीक्षन्ते ।

दास्याम चतुरि प त्रां वोधिध्वजिपूर्णमनसस्य ॥

(ङ) काया तरुवर पञ्चविडाल चञ्चलचौये पदঠো কাল ।

দিট করি মহাসুখ পদিমান লুহ মনহ গুরু পুচ্ছিয় জান ॥

(চ) लोअह गव्व समुव्वहह परमथविन ।

कोटिह माह एकजत होइ निरञ्जन लीन ॥

পরিশিষ্ট (গ)

শব্দ সাদৃশ্য ।

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
অণ্ডক	অগব	অগব (হিন্দী)
অগ্নি	অগ্গি	আগ (হিন্দী)
অগ্র	অগ্গ	আগ, আগা (বাঙ্গালা)
অগ্রণী	অগ্গনী	অগোনী (হিং), আণ্ডয়ান
অক্ষি	অক্খি	আখি, আখ
অত্র	অথ, এথ	এথা, হেথা
অণ্ড	অজ্জ	আজ
অণ্ড	অন্ন	আন
অণ্ডত্র	অন্নত্ত	অনত (হিং)
অপুত্র	অউত্ত	অউত, উত (হিং)
অবুদ্ধ	অবুজ্জ	অবুঝ (হিং)
অলগ্ন	অলগ্গ	অলগ (হিং), আলগা
অলবণ	অলোগ	অলোনা (হিং), আলোনা
অর্দ্ধ	অর্দ্ধ	আধা, আধ
অর্দ্ধপূর	অর্দ্ধউব	অধূর (হিং)
অস্থায়ী	অথাঈ	অথাই (হিং) বৈঠকখানা

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
अष्ट	अट्ठ	आठ, आट
अष्टादश	अट्ठावह	आठाव
अस्ति	अथि, अच्छि	आছে ; अहना (हिं)
अस्मि	अट्ठि	आंठि
असौ	अह, अम्	ॐ. अमूक
अहम्	अहस्मि	आस्मि, (मावाठी), आमि
अहम्	हं	हम् (हिं)
अवस्था	अवथा	आवथा (चण्डीदास)
आम्र	अम्भ	आंभ, आम (वां) ; अम्भ,
आम्रवाजि	अम्भवाजि	अम्भवजि (हिं)
आथेट	अहेड	अहेर (वाध)—हिं
आयुनः	अप्रणो	आपन (श्वकोय)
आज्जा	आणा	आन (हिं)
आहीव	आहीव	अहीव हिं, आहीव (वां)
इष्टक	इट्ठक	ईठ (हिं), इट (वां)
इक्ष्व	इस्सव	ईसव (चण्डीदास)
इक्षु	उच्छु	उथ, उथ (हिं)
उत्तिष्ठ	उट्ठैहि	उठ
उत्सङ्ग	उच्छङ्ग	उच्छङ्ग (गदि) हिं
उत्साह	उच्छाह	उच्छाह (हिं)
उदूथल	उकूथल	उथुल (वां)
उज्जू	उज्जू	उजू (आसामी)
उज्जूक	उज्जूअ	उजूबुक

সংস্কৃত	প্রাকৃত	আধুনিক
একান্তে	এঅন্তে	ওঁতে (বাং)
একাদশ	এগাবহ	এগার
অবসব	ওসব	ওসবা, ওঁসর (হিং)
কটাহ	কড়াহ	কড়াই (বাং), কড়াহ (হিং)
কথয়	কহেহি	কহ
কটক (বলয়)	কড়া	কড়া
কঠোব	কটোব	কটা, কড়া
কপিথ	কইথ	কয়েত, কৎ
কবোতি	কবোই	কবে
কাতব	কাঅব, কাদব	কাযব, কাদব (হিং)
কাষ্ঠ	কট্ট	কাঠ
কাঘ্য	কঙ্ক	কাজ
পুষ্প	পুপ্প	পুহপ, পহপ (হিং)
প্রালেয়	পালেঅ	পালা (হিং)
পততি	পড়াই	পড়ে
পঠতি	পট্ট	পচে, পড়ে
প্রিয়	পিঅ	পিউ, পিউ, পিয়, পিন্না, পী (হিং)
পত্র	পত্ত	পাতা, পাত
পৃষ্ঠ	পিট্ট	পিঠ
পশ্চিম	পচ্ছিম	পচ্ছিম
পীঠক	পীঢ়অ	পীঢ়া, পীঢ়ি, পিডি
পানীয়	পাণিঅ	পাণি
পঞ্চ	পঞ্চ	পাঁচ

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
पञ्चदश	पण्बह	पनर
पश्चात्	पच्छा	पाछा, पेछन
वृद्ध	वुड्ठ	वुठा, वुड़ा
वधु	वह	वहू, वउ
वधिव	वहिर	वहिरा, वहवा (हिं)
वेष्टन	वेठण	वेठा, वेड़ा
वाग्धते	वज्जइ	वाजे
वंस	वच्छ	वाछा
बलीवर्द्ध	वह्ल्ल	बैल (हिं), बलद
वज्र	वज्ज	वाज
वदव	वोव	वो'व, वैव, ववि (पूर्ववक्त्र)
वृश्च	वुश्च	वोटा
वदन	वअण	वयान
वद्वन	वड्ठण	वाड़ान
वक्कल	वक्कल	वाकल
वद्वते	वड्ठइ	वाड़े
वज्र	वज्ज	वात
वर्त्ता	वव्तावो	वातार
वर्गिनी	वहिनी	वहिन, वोन
व्रमव	व्रमव	वोमवा
व्राता	वाआ	वाया, वाई
मित्र	मित्त	मिता
मृत्या	मिच्छू	मीच (हिं)

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
मंस	मच्छ	माछ
मसुक	मथअ	माथा
मधु	मह	मो
मृत्ति	मट्टि	माटि
मर्कट	मकड़	माकड़
मधा	मझ	माव, मावा, माजा
मङ्गि	मच्छि	माछि
माता	माआ	मा, माङ्गे (हिं)
यष्टि	लट्टि	लाटि, लड़ि, नड़ि
बाजा	बाअ	बाय, बा०
बाज्य	बज्ज	बाज (हिं)
ब्रह्म	बिच्छ	बीछ, बीछ (हिं)
बृह्म	ब्रुकथ	ब्रुथ (हिं)
लोह	लोह	लोहा
कुत्र	कहिं	कई
कृष्ण	कण्ह	काह, कान, कानाई कान्
क्लेश	कलेस, किलेस	कलेस, कलेश (हिं)
क्रोध	कोह	कोह (हिं)
क्षति	थङ्ग	क्षङ्ग, थङ्ग (हिं)
क्षार	छार	छार—चण्डीदास, थार (बां)
थादिश्यासि	थाहिसि	थाइम्
थङ्ग	थगुग	थाग (हिं)
थिदाति	थिज्जइ	थीजना (हिं)

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
खादति	खाई	खाय
खादतु	खाउ	खाउक
खञ्ज	खञ्ज, खञ्ज	खान्जा, खाम, खान्जा थाम
गृह	घर	वर
गर्त	गड	गाड़ा, गेड़े, गड़ (बां.)
गन्ध	गन्ध	गन्धा, गन्धा (हिं), गांधा
गज्ज	गज्ज	गज्ज, गेज्ज (हिं)
गुक्क	गक्क	गक्क (चण्डीदास)
ग्राह	गाह	गाह (= मकर) — हिं
गाथा	गाहा	गाहा (हिं)
गृध	गिद्ध	गिद्ध, ग्रीध (हिं)
गोत्र	गोत्र	गोत्र (= वंश) — हिं
गोब	गोर	गोब, गौरा — चण्डीदास
गोत्रज	गोत्रज	गोत्रिया (हिं)
घ्न	घिञ्	घि
चक्र	चक्र	चक्रा, चक्री, (हिं), चाक, चाका (बां.)
चन्द्र	चन्द	चन्द, चन्दा (हिं) चांद
चतुर्थ	चउट्ठ	चोठा
चिकण	चिकण	चिकण
चतुर्दश	चउद्दह	चौद
चन्द्रिका	चन्दिमा	चादिमा
छत्र	छत्र	छाता

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
षट्	छअ	छय
शावक	छावअ	छा (वाछा)
जलस्थल	जलपल, जलथल	जलथल (शृणुपुवाण)
युथी	जूही	जूही, जूही (हिं) यूँइ, जूँइ (बां)
ज्योष्ठ पुत्र	जेठ्ठउड	जेठौत (हिं)
जिह्वा	जीहा	जी
यथा	जह	याहा
जामाता	जामाआ	जामाई
जानाति	जाणइ	जाने
दोला	डोला	डोला, डूली
दंष्ट्रा	दाटा	डाटा (हिं)
तं	ता	ता
तप्त	तड	ताता
तैल	तेल्ल	तेल
त्रि	तिरि	तिन
त्रयोदश	तेवड	तेव
तथा	तह, तहा	ताहा
तान्न	तन्न	ताना
स्थल	थल	थल
स्थिर	थिब	थिब, थीब
स्तन	थण	थन
स्थान	थान	थान, थाना
द्वम्	तूमन्नि	तून्नि (मारठा), तूमि

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
दधि	दहि	दहि, दडि, दै
दाक्षिण	दाहिण	डाहिन, डाङिन
ददाति	देडि	दय
दद्, व	दद, व	दाइव
दृत्	दट	दड़ (बां)
दृष्टि	दिट्ठी	दीठ, दिदि
देवगृह	देअहव	देहवा, दिहवा
दादश	वावह	वाव
नव	णव, णअ	नवा, नआ
नृत्याति	णच्छ	नाचे
नष्टा	णत्तिअ	नाति, नाति
नक्र	णक	नाका (हाङ्गव,
नदा	ण्नि	नै (आसामी)
नाथ	णाह	नाह (आमी)
पिनष्टि	पीसेदि	पिसे
पुत्र	पुड	पुत
पादेषु	पा एअ	पावे
पृच्छति	पुच्छि	पुछे
पुस्तक	पोथअ	पोथि पुथि,
पद्म	पडम	पडम
प्रस्तव	पथव	पाथव
लवण	लोण	लुण, लुन
लभे	लहे	लई

संस्कृत	प्राकृत	आधुनिक
हृत्	हृथ	हृथ, हृति
प्रदम	ह्रिअअ	ह्रिया
हविद्रा	हलदा	हलुद
हसति	हसठे	हासे
भवति	होहै	होहै, ह्य
हसिता	हसिअ	हासिया
शब्दाया	सदाविअ	सुधाहैया
शुगाल	शिआल	शियाल
शर्ष	सीस	शिस, शिस
शुक्	शुकथाण	शुथान, शुकना
शुश्र	सास	सास, सास (हिं)
शाटी	साडी	साडी
शैवाल	सेआल	सेउला
वट्	छअ	छय
मेह	मणेह	मनेह
मेह	णेह	नेहा, नेहा
मप	मव	मव
माधु	माह	माह
सुगन्ध	सुअन्ध	सौंधा
सप्तमी	सत्तमी	सत्तमी (हिं)
सत्ता	सत्त	सात्, सत्, सत्ता (हिं)
सदृश	सर्विस	सरिस, सबीथ (हिं)
सूत्र	सुत्त	सूता
सोभाग्या	नोहगग	सोहाग
शोभन	सोहण	सोहन (हिं)
शय्या	सेज्जा	सेज
भविष्य	होतव	होतव (प्राक्क)--हिं

প্রাকৃত শব্দসূচী ।

—:—

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
অই (অব্যয়)	২৫৫	অঞ্ ঞ্গলী (অঞ্জলি)	৩৬৭
অক্কো (অর্ক)	৬০	অট্ঠারহ (অষ্টাদশ)	৫১
অগ্গং (অগ্র)	(২০)	অট্ঠী (অস্থি)	৬৩, ৯২
অগ্গী (অগ্নি)	১০৪, ১৩০	অড্ঢো (আঢ্যা)	
অগ্ঘো (অর্ঘ)	৮২, ৩২	অগ্গো (অগ্ৰ, অজ্জ, অন্ন)	(২০)
অক্কো (অক্ক)	১০৭	অগ্গারিসো (অগ্গাদশ)	(২২)
অক্কুরো	(১৯)	অগ্গবত্তস্তো, অগ্গত্তস্তো	
অঙ্গং	(১৯), ১০৭	(অম্মবর্ত্তমান)	১০১
অচ্ছ (অক্ষি)	১০৯	অগ্গুস্ সরই (অম্মসরতি)	২৪৮
অচ্ছতে, অচ্ছতি (আস্তে)	২৬৩	অত্তো (আর্ত্ত)	৬৯
অচ্ছত্তি (সত্তি)	২৮০	অত্তা (আত্মা)	৮০
অচ্ছরিঅং (আশ্চর্য্য)	২৮২	অথক্ক (অনবরত)	(২১)
অচ্ছী (অক্ষি)	৭১, ১০৯	অথো (অর্থ)	
অচ্ছেরং (আশ্চর্য্য)	৭, ৬৬, ৭৬	অথি (অস্তি)	২৮০
অজ্জ (অগ্গ)	(২০)	অত্তো (অর্দ্ধ)	৫৬
অজ্জ (অব্যয়)	২৫৭	অধগ্গো	৪৪
অজ্জ (আজ্য)	৫৯	অধবন্ শব্দরূপ	১৪৯
অজ্জাও (অধ্যায়)	৭১	অত্তো (অস্ত)	(১৯)
অঞ্চলং	(১৯)	অপ্পা (আত্মা)	৮০
অঞ্ ঞ্গদিশং (অগ্গদিশম্)	২৬৭	অপ্পু ল্লং (আত্মীয়)	১১২

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
অবম্ হঞ্ঞং (অবক্রণ্য)	২৬৭	অবসারিঅ, ওসাবিঅ	
অভিমঞ্ঞ (অভিমন্য)	২৬১	(অপসারিত)	১০৯
অভিস্‌সরই (অভিস্মরতি)	২৪৮	অবহোবাসং (উভয়পার্থম্)	১১৬
অধ্বং (আত্র)	৮৪	অহকে, হকে, হগে (অহম্)	২০৯
অন্মো (অব্যয়)	২৫৪	অহিজ্জাঈ, আহিজ্জাঈ	
অম্‌হ শব্দরূপ	১৮৬	(অভিজাতি)	৫
অম্‌হে (বয়ম্)	২৮১	অহিমজ্জু (অভিমন্য)	৬৬
অয্য (অঘ)	২৬৮	অহিমুংকো (অভিমুক্ত)	১০৬
অয্যুণে (অর্জুনঃ)	২৬৮	অহিলো (অখিল)	(২০)
অরিহো (অর্হঃ)	৯০	অস্‌ ধাতুরূপ	২০০, ২১১
অরিঅল্লো	১১২	অসু, অসুং	১০৬
অরে (অব্যয়)	২৫৬	অসেবং, অসিবং (অশিব)	৮৬
অলাহি (অব্যয়)	২৫৪	অস্মদশব্দরূপ (অম্‌হ শব্দ)	১৮৬
অলিঅং (অলীক)	১৪	অস্‌সো, আসো (অশ্ব)	৫, ৮৬
অবক্‌থই (পশুতি)	২৪৪	অংকুসো (অক্ষুশ)	৫১
অবচ্ছিন্নং, ওচ্ছিন্নং	১০৯	অংগুলী (অক্ষুলি)	৪৬
অবঞ্ঞং (অবজ্ঞা)	২৬৭	অংকোল্লো (অক্ষোঠ)	৪৩
অবরণ্‌হো (অপরাহ্)	৬২	অংসো (অংশ)	১০৫, ১০৬, ১০৭
অবরি (উপরি)	১৬	অংসু (অশ্র)	৯৫, ১০৫
অবলা	(১৯)	আঅদো (আগত)	৩৬
অববাসই, ওবাসই		আঅড়ে (আগতঃ)	২৭১
(অবকাশতে)	২৩২	আইদী (আকৃতি)	৩৬
অববাহই, ওবাহই (অবগাহতে)	২৩১	আউদী (আকৃতি)	৩৬
অবসরো	(১৯)	আউসা (আয়ুসা)	৩১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
আগন্তী (আজ্ঞাপ্তি)	৮৫	ইংগিঅজ্জো (ইঞ্জিতজ্জ)	৬২
আগা (আজ্জা)	৮৫	ইংগালো (অঙ্গার)	৬,৪৬
আগালং (আগান)	১১৫	ঈসরো, ইস্‌সরো (ঈশ্বর, ২.৮৬,৯২	
আগালখন্তো, আগালকখন্তো	৮৬	ঈসা (ঈর্ষ্যা)	(২০)
আয়্বন্ শব্দরূপ	১৪৮	ঈসালু (ঈর্ষ্যালু)	১১০
আমেলো (আপীড়)	১৫,২৪	উঅহ (পশ্চত)	(২১)
আলুজ্জাণ (স্পর্শ)	(২১)	উকা (উকা)	৬০
আবত্তো (আবর্ত)	৬৯	উক্কের (উৎকর)	৭
আসিসা (আশিষ্)	৩১	উক্খও, উক্খাও (উৎখাত)	৯
আসো, অস্মো (অশ্ব)	৫,৯৮	উক্খোসমাণো (উদেবোধমান)	২৬৪
আহ্‌ঈ (আহতি)	(২০)	উগ্গমো (উদ্‌গম)	(২০)
ইঅগ্গ্‌ঈ, ইঅংগ্গ্‌ঈ (ইয়ন্নদী)	১০৮	উচ্ছা (উচ্ছন্)	৭২
ইট্ঠো (ইষ্ট)	(২০)	উচ্ছিত্তো (উৎক্ষিপ্ত)	৭২
ইয়িত্তো (ইংজিত)	২৭৮	উচ্ছু (ইক্ষু)	১২, ৭২
ইতি (ত্তি, ইঅ)	১২	উজ্জুও (ঋজুক)	৮৩
ইথিআএ, (স্ত্রীয়াঃ)	২৮১	উত্তরিঅং, উত্তরিজ্জং (উত্তরীয়)	৪০
ইথিআণং (স্ত্রীগাম্)	২৮১	উদু (ঋতু)	২৩, ৩৬
ইধ (ইহ)	২৮৩	উদ্ধু মাই (উদ্ধমতি)	২৩০
ইম শব্দরূপ	১৬৬	উপ্পলং (উৎপল)	৫৮
ইর (অব্যয়)	২৫১	উপ্পাও (উৎপাত)	৫৮
ইব (অব্যয়)	১৪	উষরা (উত্থর)	১০০
ইব্ব (অব্যয়)	৮৭	উম্‌হা (উম্মা)	৭৩, ১৪৯
ইসী (ঋষি)	৬,২০	উলবো (উলপ)	৩৯
ইস্‌সরো, ঈসরো (ঈশ্বর)	২,৮৬,৯২	উল্লহলো, ওক্খলো (উল্লখল)	১৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
উবলক্কো (উপলক্ক)	৪৪	ওক্খলং, উল্হলং (উলুখল)	১৬
উবসগ্গো (উপসর্গ)	৩৯	ওচ্ছিগ্গং, অবচ্ছিগ্গং (অবচ্ছিন্ন)	১০৯
উব্বাঅ (শুক)	(২১)	ওট্ঠং (ওষ্ঠ)	(২০)
উব্বেলই (উদ্বেষ্টতে)	২৩৪	ওবাহই, অববাহই	
উব্ববই (উদ্বেজতে)	২৩৪	(অবগাহতে)	২৩১
উয়ন্ শব্দরূপ	১৪৯	ওবাসই, অববাসই	
উন্সুও, উন্সুও (উৎসুক)	৭৭	(অবকাশতে)	২৩১
এআরহ (একাদশ)	৩৭	ওসারিঅ, অবসারিঅ	
এআরিসো (এতাদৃশ)	২২	(অপসারিত)	১০৯
এও (এক)	৮৬,১০	ওহাসো, অবহাসো	
এক্কেং (এক)	৮৬	(অবহাস)	১০৯
এণ্ছিং (ইদানীম্)	১১৬	ওহর (অবাস্থুখ)	(২১)
এতদশব্দরূপ	১৭১	কঅং (কৃত)	১৯, ৩৩
এত্তিও (এতাবৎ)	১১২	কইঅবো (কৈতব)	২৪
এদিণা (এতেন)	৩১	কঙ্ক (কবি)	৩৩, ৩৯
এদ্বহো (এতাবৎ)	১১২	কউয়ও (কৌরব)	২৭
এরাবণো (ঐরাবত)	২৪,২৭,৫১	কউসলো (কৌশল)	২৭
এরিসো (ঈদৃশ)	১৫,২২	কচ্চং (কৃত্য)	২৬১
এব, এব্ব (এব)	৮৭,১০১	কজ্জং (কার্য্য)	৬৬
এব্বং (এবম্)	১০১	কঞ্ঞা (কণ্ঠ্য)	২৬১
এব্বংগেদং (এবমেতৎ)	২৮৩	কঞ্ঞকা (কণ্ঠ্যকা)	২৬৭,২৭৮
এশি, এশ, এশে (এষঃ)	২৬৯	কট্ঠই (কষ্টয়তি)	২৪৮
ও (অব্যয়)	২৫১	কড়ে (কৃত)	২৭১
ওকঅং (অপকৃতম্)	১০৯	কট্ঠই (কথয়তি)	২৩৩

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
কটোরং (কঠোর)	৩১, ৪৩	করণিজ্জং, করণীঅং	.
কণঅং (কনক)	৫০	(করণীয়)	৪০
কণিআরো, কণ্ণিআরো (কর্ণিকার)	৮৬	করাবিঅং, কারিঅং (কারিত)	২১২
কণেরু (করেণু)	১১৪	করাবেই, করাবিজ্জই (কার্যতে)	২১২
কণ্ণউরো, কণ্ণোরো (কর্ণপুর)	৯৬, ৯৮	করিঅং (কৃত)	২৭৭
কণ্ণকা (কন্ডকা)	২৭৮	করিসো (করীষ)	১৪
কণ্ণিআরো, কণিআরো (কর্ণিকার)	৮৬	করিসই (কর্ষতি) কলম্বো (কদম্ব)	২২২ ৩৮
কণ্ণোরো, কণ্ণউরো (কর্ণপুর)	৯৬, ৯৮	কলুণং (করুণ)	৪৬
কণ্ণহো (কৃষ্ণ)	১, ৪, ৮৯	কলে (ক্লতঃ)	২৬৭
কন্তুগং (কর্ত্তন)	৬৯	কলেসো, কিলেসো (ক্লেপ)	২৪
কন্তুরী (কর্ত্তরী)	৬৯	কল্পং (কল্যা)	৬০
কত্তিএও (কার্ত্তিকেষ)	৯৬	কব্বং (কাব্য)	৬০
কত্তৃণ, কাউণ (কৃত্তা)	১১০	কসটং (কষ্ট)	২৬০
কহুঅ (কৃত্তা)	২৭৯	কসগো (কৃষ্ণবর্ণ)	১, ৭৪, ৮৯
কথেহি (কথয়)	২৭৭	কসব্ব (কর্কশ)	(২১)
কন্দোচ্ঠং (উৎপল)	১১৭	কসাও (কষায়)	৫১
কবালং (কপাল)	৩৯	কহ, কহং (কথম্)	১০৬
কম্মো (কম্ম)	১০২, ১০৮	কহই (কথমতি)	২৪৮
কম্মসো, কংসো (কংস)	১০৫	কালান্সং, কালাসং (কালায়স)	১০০
কয়ংধো (কবন্ধ)	৪১	কাহাবণং (কার্ষাপণ)	৭৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
কারেই, করাবেই, কারাবেই (কারয়তি)	২১২	কিং (কিম্) কিং শব্দরূপ	৩১ ১৬৬-৬৭
কারিঅং (কারিত)	২১২	কীরতে (ক্রিয়তে)	২৬৩
কারিঅ্জই (কার্যতে)	২১৩	কুঅলও, কুবলও (কুবলয়)	১০১
কাহিঅ, কাহিই, কাউণ, কাউং, কাঅবং, কাহং	২১৪	কুক্খেঅও (কৌক্ষেয়ক) কুচ্ছা (কুৎসা)	২৮ ৭৭
কাতুন (কৃত্বা)	২৬২	কুচ্ছী (কুক্ষি)	৭২
কির্জ (কৃতি)	২০	কুণই (করোতি)	২২৩
কিচ্চা (কৃত্তা)	২০	কুস্তআরো, কুস্তারো, কুম্হারো (কুস্তকার)	২৭-২৮
কিণই (ক্রীণাতি)	২৩০	কুসুমপ্ণআরো, কুসুমপআরো	
কিণো (অব্যয়)	২৫৩	(কুসুমপ্রকর)	৮৫
কিস্তণং (কীর্তন)	৬৯	কু ধাতুরূপ	২০৫,
কিস্তী (কীর্তি)		কেটবং (কৈটভ)	৪২, ৪৫
কিবা (কৃপা)	২০, ৩১	কেত্তিও (কিয়ান্)	১১২
কির, কিল (অব্যয়)	২৫১	কেদহো (কিয়ান্)	১১২
কিঁরআ (ক্রিয়া)	৮৮	কেবট্ৰও (কৈবর্জক)	৬৮
কিঁরীতো (ক্রীত)	৯০	কেরিসো (কীদৃশ)	১, ১৪, ১৫
কিলন্তো (ক্রান্ত)	৯০	কেলাসো (কৈলাস)	১, ২, ৪
কিলিত্তো (কুপ্ত)	২৩	কেসপো (কেশব)	২৫৯
কিলিট্ঠো (ক্লিষ্ট)	৮৮	কোটিমো (কুট্টিম)	১৫
কিলেসো, কলেসো (ক্লেশ)	২৪, ৯০	কোথুহো (কৌস্তভ)	২৬, ৬৪
কিসরো (কৃশর)	১০	কোমুর্জ (কোমুর্জী)	২, ২৬
কিসী (কৃষি)	১০	কোসংবী (কৌশাঘী)	২৬
কিহ (কিল)	২৬৩		

शब्द	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
कोसलो, कउसलो (कौशल)	୨୧	गच्छन्तो (गच्छन्)	୭୨
खईअं, थाईअं (थादित)	୯	गড়ে (गतः)	୨୩୨
खगुंगो (खडुंग)	୧୮	गडेडा (गर्त)	୭୯
खणं (ऋण)	୧୨	गडडहो (गर्दभ)	୧୦
खनो (ऋत)	୧୧, ୧୨	गहुअ (गद्वा)	୨୧୯
खनो (ऋन्द)	୧୧, ୧୨	गव्भिनं (गर्भित)	୭୧
खको (ऋक)	୧୨	गमि धातुरूप	୨୦୧, ୨୦୧
खमा (ऋमा)	୧୨, ୨୨	गमिअ (गद्वा)	୨୧୮
खन्तो (स्तम्भ)	୭୧, ୮୨	गम्भई, गम्भई, (गम्याते)	୨୪୨
खलिअं (खलित)	୧୮	गव्यादि (गर्जति)	୨୭୮
खाई (थादित)	୨୨୯	गरुअं, गरुद्धं, (गुरु, गुरु)	୨୭, ୨୨
खाईअं, थाईअं (थादित)	୯	गरिहो (गर्ह)	୯୦
खानू (खानू)	୭୧	गहवद् (गृहपति)	୨୨୭
खु (खलु)	୨୧୨	गहिदहले (गृहीतहलः)	୨୭୮
खुञ्जा (कुञ्ज)	୪୮	गहिरं (गभीर)	୨୪
खुत् (निम्न)	(୨୨)	गंठी (ग्रन्थि)	୨୦୧
खुप्रई, बुद्धई, डुवई (मञ्जति)	୨୪୪	गाअई, गाय (गति)	୨୨୧
खेपति (गृहते)	୨୭୪	गारवं, गौरवं (गौरव)	୨୮
खोडु (स्फोटक)	୭୧, ୭୭	गाहा (गाथा)	୭୨, ୪୪
गओ (गज, गत, गद,)	୭୨	गाहिञ्जई, गहिञ्जई (गृहते)	୨୪୨
गआ (गदा)	୭୭	गिर्दु (गृष्टि)	୨୦
गौरवं, गारवं (गौरव)	୨୮	गिदो (गृष्ट)	୨୧୮
गकनं (गगन)	୨୧୯	गिपुद्ध (गीष्पति)	୧୧
गग्गरो (गद्गद)	୭୮	गिम्हो (ग्रीष्म)	୧୭

ଅବ୍ଦ	ପୃଷ୍ଠା	ଅବ୍ଦ	ପୃଷ୍ଠା
ଗିରା (ଗିର)	୧୦୨	ଚନ୍ଦିମା (ଚନ୍ଦ୍ରିକା)	୭୫
ଗିରିଗାମୋ, ଗିରିଗ୍ଗାମୋ (ଗିରିଗ୍ରାମ)	୮୬	ଚମରଂ, ଚାମରଂ (ଚାମର)	୨
ଘୁଞ୍ଚାଓ (ଘୁଞ୍ଚକ)	୧୧	ଚରକ୍ଥଇ (ଅନ୍ତ୍ରି)	୨୫୮
ଘୁନନିଧିନା (ଘୁନନିଧିନା)	୨୬୭	ଚଲଇ, ଚଲଇ (ଚଳତି)	୨୭୮
ଘୁନବସାଦେ (ଘୁନବର୍ଜିତ)	୧୬୮	ଚାତୁଲିଅଂ (ଚାତୁର୍ଯ୍ୟା)	୧୧୬
ଘେଞ୍ଚଇ (ଘୁଞ୍ଚାତି)	୨୨୭	ଚିଟୁଟିସଂ (ସ୍ତାନ୍ତାମି)	୨୦୮
ଘୋପିନ୍ତୋ (ଘୋବିନ୍ଦ)	୨୫୨	ଚିଂଘଇ (ଚିଂଘୋତି)	୨୨୨
ଘୋଟୁଣୀ (ଘୋଞ୍ଚି)	୫୮	ଚିଲାନ୍ତୋ (କିରାତ)	୫୬, ୫୭
ଘୋଲା (ଘୋନାବରୀ)	୧୧୧	ଚିଞ୍ଚିଦି (ତିଞ୍ଚିତି)	୨୧୦
ଘଣା (ଘୁଣା)	୧, ୧୨	ଚିହୁରଂ (ଚିହୁର)	୭୫
ଘରଂ (ଘୁ)	୧୧୬	ଚୁଡୁଞ୍ଚ (ଞ୍ଚତ)	
ଘେଉଁଞ (ଘୁଣିଞ୍ଚା)	୧୧୦	ଚୁଷୁଇ (ଚୁଷୁତି)	(୨୧)
ଘେତୁଁଞ, ଘେତୁଁଂ, ଘେତୁବଂ, ୨୨୫, ୨୬୨		ଚେକ୍ଚଂ, ଚିକ୍ଚଂ (ଚିହୁ)	୧୧, ୧୫
ଘେଞ୍ଚଇ (ଘୁଞ୍ଚାତି)	୨୫୬	ଚେସଟଂ (ଚେଷ୍ଟ)	୨୬୭
ଘୋଲଇ (ଘୁଞ୍ଚାତି)	୨୨୭	ଚୋଦୁଦୁ, ଚୋଦୁଦୁ (ଚୋଦୁଦୁ)	୨
ଚଇତ୍ତଂ (ଚୈତ୍ୟ)	୨୫	ଚୋଧୁ, ଚୋଧୁ (ଚୋଧୁ)	୨
ଚଉଦୁଦୁ (ଚୋଦୁଦୁ)	୭୮, ୫୧	ଚୋରିଅଂ (ଚୋରାମିତ)	୬୧
ଚଉଦୁଦୁ, ଚୋଦୁଦୁ (ଚୋଦୁଦୁ)	୨	ଛଅ (ଷଟ୍)	୧୨
ଚଉଧୁ, ଚୋଧୁ (ଚୋଧୁ)	୨	ଛଞ୍ଚନ୍ତ୍ରି (ଦୈପାତେ)	(୨୧)
ଞ୍ଚ (ଞ୍ଚନ୍ଦର)	(୨୧)	ଛଟୁଟୁ (ଷଟ୍ଟି)	୫୨
ଚଡୁ, ଚାଡୁ (ଚାଟୁ)	୧୨୦	ଛଞ୍ଚଂ (ଞ୍ଚଞ୍ଚ)	୧୨
ଚନ୍ଦୋ (ଚନ୍ଦ୍ରି)	୬୧	ଛନ୍ତ୍ରିବନ୍ତୋ (ସଞ୍ଚପଞ୍ଚ)	୫୦
ଚନ୍ଦଳା (ଚନ୍ଦ୍ରିକଳା)	୨୮	ଛନ୍ଦା (ଞ୍ଚନ୍ଦା)	୨୧, ୧୨
		ଛନ୍ଦୁହୋ (ଷଡୁ ମୁଖ)	୫୦

शब्द	पृष्ठा	शब्द	पृष्ठा
छावण (शावक)	୧୦	झलाइं, झलाणि (झलानि)	୨୧୨
छारं (क्षार)	୧୨	झसो (वषः)	୧୬, ୨୧, ୧୦୨
छाहा (छाया)	୪୧	झह, झहा (यथा)	୨, ୪୪
छिवई (स्पृशति)	(୨୧)	झहणं (झषण)	୪୧
छिन्ई (छिनति)	୨୭୭	झहिट्टिलो (युधिष्ठिर)	୧୬, ୪୬
छीरं (क्षीर)	୧୨	झा, जाव (धाव)	୧୦୨
छुणो (क्षुण)	୧୨	झाणई, मुणई (झानाति)	୨୨୧, ୨୪୬
छुको (क्षुको)	୧୨	झामाउं (झामातृक)	୨୧
छुरो (क्षुर)	୧୨	झामातृशब्दरूप	୧୪୧
छेत्रो (क्षेत्र)	୧୨	झाव, झा (धाव)	୨୧, ୧୦୧, ୧୦୨
झ (यद्) शब्दरूप	୧୬୪-୬୨	झिणई (झयति)	୨୭୨
झआ, झई (यदा)	୨	झिणञ्जई, झिक्वई ($\sqrt{\text{झ}}$)	୨୪୧
झउणा (यमुना)	୭୭	झीअं (झीव)	୭୭, ୧୦୧
झउणाडं, झउणअडं (यमुनातट)	୨୬	झीअं, ଜୀବିअं (ଜୀବିତ)	୧୦୧
झक्थो (वक्)	୪୬, ୧୧, ୮୨	झीआ (झ्या)	୨୨
झट्टी (यष्टि)	୪୬	झीहा (झिह्वा)	୨, ୧୭, ୮୪
झट्टरं (झट्टर)	୪୭	झुगंग (युगा)	୧୮
झणु (झनक)	୮୭	झुण्छा (झुण्छ्वा)	୧୧
झणो, झणो (यञ्)	୧୮, ୨୧୮	झुझाई (युधाति)	୨୭୬
झण्ह (झह)	୧୪	झुत्रं (युक्त)	୧୮
झमो (यम)	୧୦୮	झुमई, बिस्मई (यिञ्जति)	୨୪୧
झम्पई (झयति)	୨୨୧	झुवा (युवा)	୧୪୨
झञ्जाअई (झञ्जति)	୨୨୭	झूचई (झुधाति)	୨୪୭
झन्ना (झन)	୧୮, ୧୦୮	झୋବणं (झୋବନ)	୨, ୨୬, ୭୧, ୮୭

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
জোব্বণবস্তো (যৌবনবান্)	১১১	গট্টুও (নর্তক)	৬৮
জ্ঞেত্তিঅং (যাবৎ)	১১২	গমকারো, গমোকারো	
জ্ঞেদহো (যাবৎ)	১১২	(নমস্কার)	৯৮
জ্ঞেব (এব)	২৮১	গবর (অব্যয়)	২৫২
ঝনুর (তাম্বুল)	(২১)	গবরি (অব্যয়)	২৫৩
ঝাঅই, ঝাই (ধ্যায়তি)	২২৭	গবি (অব্যয়)	২৫৫
ঝিজ্জই (ক্ষয়তি)	২৩২	গবেসজ্জং (নবৈবখ্যা)	৯৭
টিবিডিক্কিঅ (প্রসাধিত)	(২১)	গরো (নর)	৪১
ঠাঅই, ঠাই (তিষ্ঠতি)	২২৭	গলে (নবঃ)	২৬৭
ডণো (দণ্ড)	৪৮	গহং (নভঃ)	৯৫, ১০২, ১০৮
ডসণো (দশন)	৪৮	গহো, গক্থো (নথ)	৭৬
ডোলা (দোলা)	৪৮	গিঅক্কই, পুলঅই, অবক্থই	
গঅণং (নয়ন)	৩৩	(পশ্চতি)	২৪২
গঙ্গ (নদী)	৫০	গিঅহ (পশ্চত)	(২১)
গঙ্গ (শব্দরূপ)	১৩৭	গিগ্গামো (নির্গম)	৮৫
গঙ্গগামো, গইগ্গামো		গিচ্চং (নিত্য, নৃত্য)	৭০
(নদীগ্রাম)	৮৫	গিচ্চারো (নির্ধর)	৮২
গঙ্গসোত্তো, গইসোত্তো		গিঝলে (নির্ধর)	২৬৮
(নদীশ্রোতঃ)	৯৬	গিট্টুরো (নিষ্ঠুর)	৫৮
গঙ্গজলং, গইজলং (নদীজল)	৯৮	গিড্ডালং (লাট)	১১৭
গপ্পই, গজ্জই, জাগই, মুগই		গিগ্গং (নিম্ন)	৭৮
(জানাতি)	২৪৬	গিখাম (মন্দ)	(২১)
গগ্গো (নগ্ন)	৫৯	গিখাবো (নিস্তাব)	৮২
গচ্চই (নৃত্যতি)	২৩৬	গিদ্ধা, গেদ্ধা (নিদ্রা)	১০

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
গিন্দালু (নিদ্রালু)	১১১	গোহলো (লোহল)	৪৯
গিপফাও (নিস্পায়)	৭৪	গ্হাণং (স্নান)	৭৪
গিব্তরো (নির্ভর)	৮২	গ্হুসা (স্নুসা)	৫২
গিন্মহই (গচ্ছতি)	(২১)	ত-শব্দরূপ	১৬৯—৭০
গিন্মাণই (নিস্মাতি)	২৩২	তআ, তই (তদা)	১০
গিবত্তও (নিবর্তক)	৬৯	তআগিং (তদানীম্)	১৩
গিক্বুদৌ (নিবৃত্ত)	২১	তইঅং (তৃতীয়)	১৪
গিক্বুদৌ (নিবৃত্তি)	৩৬	তগং (তুগ)	১, ১৯
গিসচৌ (নিষধ)	৪৫	তগুঈ (তব্বী)	৯২
গিসা (নিশা)	৫১	তগ্নায় (আদ্র)	(২১)
গিসাসৌ, গীসাসৌ (নিশ্বাস)	৮৬	তদ্ শব্দরূপ	১৬৯—৭০
গিহসৌ (নিকষ)	৩৪	তথ (তত্র)	৫৮, ৬৪, ৮৩
গিহিত্তৌ (নিহিত)	৮৬	তপস্তৌ (তপ্যমান)	২৬৩
গিহেলং, গেেলং (নীল)	১১৭	তমৌ (তমঃ)	১০৮
গীসাসৌ, গিসাসৌ (নিশ্বাস)	৮৮	তলবেণ্টঅং, তালবেণ্টঅং	
গুগ, গুগং (নুনম্)	২৫, ১০৬	(তালবৃন্ত)	৯, ৪২, ৭৯
গেউরং (নুপুর)	১৯	তলুগী (তকুগী)	২৬০
গেড্ডং (নীড়)	১৫, ৮৩	তহ, তহা (তথা)	৯
গেদি (নয়তি)	২৮২	তহিং, তহি (তস্মিন্)	১০৬
গেদ্বা, গিন্দা (নিদ্রা)	১০	তং (তং)	৩১
গেহৌ (স্নেহ)	৫৮, ৯১	তংসং (ত্র্যস্র)	১০৫
গোমল্লিআ, গোমালিআ		তাতিসৌ (তাদৃশ)	২৬৩
(নবমল্লিকা)	৮	তারিসৌ (তাদৃশ)	২২
গোল্লই (হুদতি)	২২০	তা, তাব (তাবৎ)	৯৫, ১০১, ২৮৩

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
তালবেণ্টঅং, তলবেণ্টঅং		থিম্পই (তূপাতি)	২২৬
(তালবৃন্ত)	১,১২,৭৯	থুঙ্ক (স্তুতি)	৬৪
তিগ্গং (তিগ্ম)	৫৮	দইচো (দৈতা)	১,২৪
তিগ্হং (তীক্ষ্ণ)	৭৪	দইবং, দেবং (দৈব)	২৫,৮৬
তিথং (তীর্থ)	৬০,৬১	দইসং (দাশ্চামি)	২৬৯
তরই, তিরই, বঅই (শক্ৰোতি)	২৪৫	দচ্ছো (দক্ষ)	৭২
তুআরিসো (ত্বাদৃশ)	২২	দডুটো (দধ্ধ)	২৪২
তুগ্হিক্কাং, তুগ্হিঅং (তুষ্ণাক)	৮৬	দক্ষে (দক্ষঃ)	২৬৯
তুগ্গং, তোগ্গং (তুগ্গ)	২,১৫	দহ (দশ)	৫১
তুম্হ শব্দরূপ	১৮০	দহ মুহো, দসমুহো (দশমুখ)	৫২
তুরিঅং (ত্বরিতম্)	২২০	দহবলো, দসবলো (দশবল)	৫২
তুবরই (ত্বরয়তি)	২১৯	দসরহো, দহরহো (দশরথ)	৫২
তুহ অক্ষং, তুহক্ষং (তবার্দ্ধম্)	১৬	দসবতনো (দশবদন)	২৫৯
তুরং (তুর্যা)	৬৬,৮৪	দংসগং (দর্শন)	৫৫,১০৫
তুসই (তুষ্যতি)	২৩৬	দা ধাতুরূপ	২০৫
তুরাতো (দূরাৎ)	২৬৩	দাউগ (দস্তা)	১১০
তেজো (তেজঃ)	৮৬	দাতুন (দস্তা)	২৬২
তেত্তিঅং (তাবৎ)	১১২	দাতা (দংষ্ট্রা)	৮৬
তেক্ষহং (তাবৎ)	১১২	দাণিং (ইদানীম্)	২৮৩
তেরহ (ত্রয়োদশ)	৭,৫১,৩৮	দালিমং (দাড়িম্)	৩২,৪২
তেল্লোক্কাং (ত্রৈলোক্য)	১,২৪,৮৬	দাবগ্গী, দবগ্গী (দাবাগ্নি)	৯
থবগ্গ (স্তবক)	৬৪	দিঅরো, দেঅরো (দেবর)	২৩
থাগ	৮৪,৮১	দিঅহো (দিবস)	৩৩,৫২
থাগ্গ (স্থাগ্গ)	৬৪	দিগ্ধং (দীর্ঘ)	২,৮৬,৯৯

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
দিট্ঠী (দৃষ্টি)	১,২০,৬৩,৮০,৮২	ধগঞ্ ঞ্গএ (ধনঞ্জয়)	২৬৭
দ্বিগ্নং (দন্ত)	২৪২	ধগবস্তো, ধগালো (ধনবান্)	১১১
দিসা (দিক্)	৩১,১০৩	ধগিল্লো (ধনবান্)	১১২
দ্বঅল্লং, দ্বউলং (দ্বকুল)	১৮	ধশ্মিল্লং, ধশ্মেল্লং (ধশ্মিল্যা)	১০
দ্বইঅং (দ্বিতীয়)	১৪	ধাই, ধাবই (ধাবতি)	২২৯
দ্বক্খিও, দ্বহিও (দ্বঃখিত)	৮৬	ধীআ, ধুদা (দ্বহিতা)	১৬১
দ্বত্তই (দোষ্টি)	২৪৬	ধীরং (ধৈর্যা)	১,২৬,৬৬,৮৪
দ্ব্যণে (দ্বর্জনঃ)	২৬৮	ধুগই (ধুনোতি)	২৩৯
দ্ববারিও (দোবারিক)	১৭	ধুগিজ্জই, ধুবই (ধুয়তে)	২৪০
দ্বহাইঅং, দোহাইঅং, (দ্বিধাকৃত),	১৩	ধুতো (ধূর্ত)	৬৯
দ্বহাইজ্জই, দোহাইজ্জই (দ্বিধা- ক্রিয়তে)	১৩	ধুদা, ধীআ (দ্বহিতা)	১১৬
দ্বমেই (পরিভাপে)	(২১২)	ধুরা (ধূর্)	১০২
দ্বা (দ্বহিতা)	১১৭	নথ্ ন (নষ্টা)	২৬৩
দেই, দেদি (দদাতি)	২৮২	নন্ধ্ ন (নষ্টা)	২৬৩
দেবথুঈ, দেবথুঈ (দেবস্তুতি)	৮৫	নুমেই (আচ্ছাদয়তি)	(২১)
দেবং, দইবং (দৈব)	৮৬	নিচ্ছেরো (নির্ঝর)	২৫৯
দোহলো (দোহদ)	৩৮	পঅড়ো, পাঅড়ো (প্রকট)	৫
দোহাইঅং, দ্বহাইঅং (দ্বিধাকৃত)	১৩	পউও, পাউও (প্রাকৃত)	৯
দোহাইজ্জই, দ্বহাইজ্জই (দ্বিধাক্রিয়তে)	১৩	পউত্তী (প্রবৃতি)	২১
দ্বিশি ধাতুরূপ	২০৫২,০৭	পউমো, পদ্বমো (পদ্ম)	৯২
দ্বি ও ত্রি শব্দরূপ	১৮৮	গউরো (গোর)	২,২৭
		পউরমো (পোরুষ)	২৭
		পওট্ঠো, পবট্ঠো (প্রকোষ্ঠ)	২৬
		পকো, পিকো (পক)	৫৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
পখলো (প্রথর)	৪৪	পতমো (প্রথম)	৪৫
পচ্চছো (প্রত্যক্ষ)	৭০	পঢ়াবিহ্নং (পাঠিত)	২১২
পচ্ছো (পক্ষ)	৭০,৮২	পঢ়াবিহ্নই (পাঠাতে)	২১৩
পচ্ছা (পশ্চাৎ)	১০২	পঢ়াবেই (পাঠয়তি)	২১২
পচ্ছিমো (পশ্চিম)	৭৬	পঢ়িও (পঠিত)	২১৫
পচ্ছন্তো (পর্যাপ্ত)	৫৮	পঢ়িহ্নই (পঠাতে)	২৬৩
পঞ্চমো (পঞ্চম)	৮২	পল্পরহ (পঞ্চদশ)	৫১, ৭৮
পঞঞা (প্রজ্ঞা)	২৬৭	পঞ্জা (প্রজ্ঞা)	৮৫
পঞঞাণং (প্রজ্ঞান)	২৬৩	পঞ্জাসা (পঞ্চাশৎ)	৭৮
পঞঞালে (প্রাঞ্জলঃ)	২৬৭	পঞ্জহা (প্রশ্ন)	১০২
পট্টণো (পত্তন)	৬৮	পঞ্জহো (প্রশ্ন)	৭৪, ১০২
পড়ই (পততি)	২৩৭	পঞ্জহ্নো প্রশ্নুত)	৭৪
পড়াআ (পতাকা)	৩৬	পথরো, পথাবো (প্রস্তর)	৯
পড়িচ্ছনো (প্রতিচ্ছন্দ)	১৩	পহ্নমো, পউমো, পহ্নমও	
পড়িপ্ফদ্বী, পাড়িপ্ফদ্বী		(পহ্ন)	২১, ১১৩
(প্রতিস্পর্দী)	৫	পভূতি (প্রভৃতি)	২৬৩
পড়িবআ, পাড়িবআ		পমিল্লই (প্রমিলতি)	২৩৮
(প্রতিপৎ)	৫, ১০২	পম্তী, পংতী (পংক্তি)	১০৫
পড়িবদ্বী (প্রতিপত্তি)	৩৬	পম্হো (পশ্ন)	৭৩
পড়িমা (প্রতিমা)	৩১	পরহুও (পরভৃত)	২১
পড়িসরো, (প্রতিসর)	৩৬	পবট্ঠো, পওট্ঠো (প্রকোষ্ঠ)	২৬
পড়িসিদ্ধী, পাড়িসিদ্ধী		পলহী (কার্পাস)	(২১)
(প্রতিসিদ্ধি)	৫, ৭৫	পলংঘণো (প্রলঙ্ঘন)	৪৪
পড়িংহ্নো (প্রতিশ্রুত)	১০৬	পলাসো (পলাশ)	৫১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
পলিত্তো (প্রদৌপ্ত)	৩৮	পাট্টিজ্জই (পাঠ্যতে)	২১৩
পল্লখো (পর্যাত্ত)	৬৮	পাটেই, পাটাবেই (পাঠয়তি)	২১২
পল্ললো (পবল)	৬৮	পাণাইন্তো (প্রাণবান্)	১১১
পল্লাণো (পর্যাণ)	৬৮	পাণিঅং (পানীয়)	১৪
পবগুদ্ধও (পবনোদ্ধত)	৯৭	পাপীঢ়ো, পাপীঢ়ো (পাদপীঠ)	৯৮
পবো (প্লেব)	৬১	পারত্তী (পত্রিকা)	(২১)
পসিদ্ধী, পাসিদ্ধী (প্রসিদ্ধি)	৫	পারাবও, পারাবও (পারাবত)	১০১
পস্তুত্তো, পাস্তুত্তো (প্রস্তুপ্ত)	৫	পালেই (পদ্যতে)	২২১
পস্মরই (প্রস্মবতি)	২৪৮	পাবড়ং, পাবড়ং (প্রাবরণ)	৯৭
পহরো, পহারো (প্রহর)	৯	পসিদ্ধী, পসিদ্ধী (প্রসিদ্ধি)	৫
পহো (পহাঃ)	১১	পাস্তুত্তো, পাস্তুত্তো (প্রস্তুপ্ত)	৫
পংকং (পঙ্ক)	১০৭	পিঅগমং (প্রিয়গমন)	৩৩
পাঅই, পাই (জিহ্বতি)	২২৬	পিআপিঅং, পীআপীঅং	
পাঅপীঢ়ো, পাপীঢ়ো (পাদপীঠ)	৯৮	(পীতাপীত)	৯৬
পাঅড়ং, পাবড়ং	৯৭	পিকং, পকং (পক)	৬,৬০
পাঅড়ো, পঅড়ো (প্রকট)	৫	পিট্ঠং (পিষ্ট)	৫৮
পাউও, পউও (প্রাকৃত)	৯	পিণ্ডং, পেণ্ডং (পিণ্ড)	২,১০
পাউমো (প্রাবৃষ্)	২১, ১০৩, ১০৮	পিতৃশব্দরূপ	১৪১
পাড়িপ্ফদ্ধী, পড়িপ্ফদ্ধী		পিব (ইব)	২৫৯
(প্রতিস্পর্ধিন্) পাড়িবআ,		পীঅং, পীঅলং, পীঅবং	
পড়িবআ (প্রতিপং)	৫	(পীত)	১১৩
পাড়িসিদ্ধী, পড়িসিদ্ধী		পীআপিঅং, (পিআপিঅং)	৯৬
(প্রতিসিদ্ধি)	৫, ৭৫	পীঢ়ী (পীঠী)	৪৩
পাট্টিঅং (পাঠিত)	২১২, ২১৩	পীগদা, পীগত্তং (পীনতা)	১০৯

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
পুঞ্ঞ কন্মো (পুণ্যকন্ম)	২৬১	পেন্মো (প্রেম)	৮৩
পুঞ্ঞ বন্মো (পুণ্যবান্)	২৬৭	পেরন্তং (পর্যন্ত)	৭,৬৬
পুঞ্ঞ হো (পুণ্যাহ)	২৬১,২৬৭	পোক্খরো (পুঙ্কর)	১৫,৭১
পুট্ঠং পুট্ঠী (পৃষ্ঠ)	১০৯	পোথ্ণও (পুস্তক)	২,১৫
পুড্ডো, পুত্তো (পুত্র)	২৭৮	ফণসো (পনস)	৪৯
পুত্তী (পুষ্টি)	৬৯	ফন্দণো (স্পন্দন)	৭৫
পুপ্ফং (পুষ্প)	৫৫,৭৪,৮১,৮২	ফরিসো (স্পর্শ)	৯০
পুপি ক্খন্ডং (পুস্পিত)	৭৫	ফরুসো (পুরুষ)	৪৮
পুঝং (পূর্ক)	২	ফলং (পটতি)	২২১
পুঝং হো (পূর্কাহ)	৬২	ফলমবহরই, ফলং অবহরই	১০৪
পুরিল্লং (পুরভব)	১১২	ফলিহো (ফাটিক)	৪২,৪৮
পুরিসো (পুরুষ)	১৭	ফলিহা (পরিখা)	৪৬,৪৮
পুলই, নিঅক্খই, অবক্খই (পশ্চতি)	২২৪	ফংসো (স্পর্শ)	৭৫,১০৫
পুলিশাহ, পুলিশশ্শ (পুরুষশ্চ)	২৭০	ফুট্ঠই, ফুড্ঠই (ফুট্ঠতি)	২৩৮
পুলিশা (পুরুষ)	২৭০	বঅই, তরই, তাঁরই (শকোতি)	২৪৫
পুলিশে (পুরুষঃ)	২৬৬	বঅণং (বধন, বচন)	৩১,৩৩,৫০
পুসই, স্পই, লুভই, লুহই (মাষ্টি)	২৪৪	বইদেসো (বৈদেশ)	২৪
পুস্শো, পুসো, পুসো (পুষ্য)	৮৬	বইদেহো (বৈদেহ)	২৪
পুহবী (পৃথিবী)	১,১১	বইরং (বৈর)	২৪
পেক্খন্দি (পশ্চতি)	২৮০	বইসংপাঅণো (বৈশম্পায়ন)	২৪
পেট্ঠং, পিট্ঠং (পিষ্ঠ)	১১	বইসাহো (বৈশাখ)	২৪
পেণ্ডং, পিণ্ডং (পিণ্ড)	১০	বইসিও (বৈশিক)	২৪
		বক্কলো (বক্কল)	৬০

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
বক্খাণং (ব্যাক্ষ্যান)	৮২	বভুই (চর্কতি)	২৪৬
বগ্গী (বাগ্মী)	৫৮	বভই (বহতি)	২৪৫
বচিধাতুরূপ	২০৫	বম্মো (বম্ম)	১০৮
বচ্চই (ব্রজতি)	২৩৬	বম্মহো (মম্মথ)	৪৯, ৭৮
বচ্ছো (বৃক্ষ) ২১, ৭২, ৭৭, ৮১, ১০৪		বম্মহণো (ব্রাক্ষণ)	৬৩
বচ্ছো (বৎস)	৫৬	বম্মহণশ্শ (ব্রাক্ষণশ্শ)	২৭০
বচ্ছ শব্দরূপ	১২৭	ববই (বৃণতে)	২২২
বচ্ছরো (বৎসব)	৭৭	ববিসই (বর্ষতি)	২২২
বজ্জাও (বাহুক)	৭১	বলহৌ (বলভি)	৪২
বটিসো (বড়িশ)	২১৯	বলিঅং (ব্যলীক)	১৪
বড্‌টই (বর্দ্ধতে)	২৩৫	বসহো (বৃষভ)	১৯, ৩১, ৫১
বগং (বন)	১০৪	বসহী (বসতি)	৩৭
বগাইং, বগাণি (বনানি)	২৭৯	বসিট্‌ঠেসী (বশিষ্ঠর্ষিঃ)	৯৯
বগ শব্দরূপ	১৩১, ৩৯	বহিবো (বধিব)	৩২, ৪৪
বগ্নো (বর্ণ)	১০৬	বহুশব্দরূপ	১৩৮
বগ্হী (বহ্নি)	৭৩	বংকং (বক্র)	৯৫, ১০৫
বত্তা (বক্তা)	৬৯	বংচণীঅং, বম্‌চণীঅং	
বত্তিআ (বক্তিকা)	৬৯	(বঞ্চনীয়)	১০৫
বত্তমাণো (বর্তমান)	৬৯	বাত্‌ই, বাই (ম্নায়তে)	২২৬
বথু (বস্ত্র)	৮১	বাত্‌আ, বাচা (বাক্)	১০২
বদিরো (বদনশীল)	১১১	বাত্‌ঈ (বাপী)	৩৯
বদ্ধো (বৃদ্ধ)	১৯	বাউশব্দরূপ	১৩০ ৩১
বপ্‌ফো (বাপ্প)	৭৬	বাউগা (বায়ুনা)	৩১, ৩৩
ববা (বপা)	৩৯	বাচা, বাআ (বাক্)	১০২

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
বাবুডো (ব্যাপৃত)	২৭৭	বিৎপ্রগাতো (বিজ্ঞাত)	২৬১
বারহ (দ্বাদশ)	৩৮,৫১	বিট্ঠরো (বিষ্টর)	৬৩
বাহিত্তো	৮৩	বিডপ্প (রাহ)	(২১)
বাহো (বাম্প)	৭৬,৮৪	বিড়বো (বিটপ)	৪১
বিঅ (ইব)	২৫,২৫৬	বিচত্তো (অর্জিত)	(২১)
বিঅড্ডৌ (বিতর্দি)	৭০	বিঘাণো (বিজ্ঞান)	৭৮
বিঅণো (ব্যজন)	৬	বিণ্হু, বেণ্হু (বিষ্ণু)	৭৪
বিঅণা, বেঅণা (বেদনা)	২৩	বিপ্ফরিসো (বিস্পর্শ)	৮২
বিঅাণো (বিতান)	৩৩	বিভ্হই (বিধ্যতি)	২৪৮
বিঅাবিল্লো, বিঅাকল্লো (বিকারিন্)	১১১	বিম্ঝো (বিন্ধ্য)	১০৫
বিইণ্হো (বিতৃষ্ণ)	২০	বিম্হও (বিস্ময়)	৫৩
বিউদো (বিবৃত)	২১,৩৬	বিম্মলে (বিজলঃ)	২৬৮
বিউলো (বিপুল)	৩৩	বিলাশে (বিলাসঃ)	২৬৬
বিক্টিণ্হই, বিক্কেই (বিক্রীণাতি)	২৩০	বিসয়ান (বিষয়াণাম্)	২৬৩
বিছড্ডৌ (বিছর্দি)	৭০	বিসং (বিস)	৪৯
বিছ্ছুও (বৃশ্চিক)	২০,৫৫,৭৭	বিসই (গ্রসতি)	২২৯
বিজ্জা (বিজ্ঞা)	৭০	বিসৌ (বৃষী)	২০
বিজ্জাহলে (বিজ্ঞাধবঃ)	২৬৮	বিস্হরই (খিণ্ণতি)	২৪২
বিজ্জুল্লা (বিদ্যৎ)	৭০	বিস্হরই, জ্হু বই (খিণ্ণতি)	২৪৭
বিজ্জুল্লা (বিদ্যৎ)	১১৩	বিস্হরই (বিস্মরতি)	২৪৮
বিজ্জু (বিদ্যৎ)	১০৩,১১৩	বিস্হাসো, বীসাসো (বিশ্বাস)	৮৬
বিজ্জুও (বৃশ্চিক)	৭৭	বিংদু (বিন্দু)	১০৭
বিজ্জো (বিন্ধ্য)	৫৬,১০৫	বিংহিও (বৃংহিত)	২০
		বীরিঅং (বীর্ঘ্য)	৬৭

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
বীমাসো, বিস্মাসো (বিশ্বাস)	৮৬	ভত্তং (ভক্ত)	৫৭
বীহলো, বেডলো (বিহ্বল)	৭৯	ভদং (ভদ্র)	১০৪
বীহী (ব্রীহি)	৬০	ভমই (ভ্রমতি, ভ্রাম্যতি)	২৪৫
বুজ্জই (ভ্রম্যতে)	২৪৩	ভমো (ভ্রম)	৬১
বুছাই (বুধ্যতে)	২৩৬	ভমিবো (ভ্রমণশীল)	১১১
বুডই, খুপ্পই (মজ্জতি)	২৪৪	ভরই, সুমরই, সুমরেই	
বুত্তন্তো (বুত্তান্ত)	২১	(স্মরতি)	২২৫
বুন্দাবণং (বুন্দাবন)	২১	ভবণীঅং, ভরণিজ্জং (স্ববণীয়)	২৪০
বেজ্জো (বৈজ্ঞ)	৭০	ভর্ত্তৃ শব্দরূপ	১৪২
বেড়িসো (বেতস)	৬,৩৬	ভবং (ভবান্)	৩১
বেড্‌টই, বেচই (বেষ্টতে)	২৩৩	ভবারিসো (ভবাদৃশ)	২২
বেণ্‌হ্‌, বিণ্‌হ্‌ (বিষ্ণু)	১১	ভবিস্মদি (ভবিষ্যতি)	২৭৯
বেত্তূণ, বেত্তুং, বেত্তবং	৩৯	ভাই, বীহই (বিভেতি)	২২৫
বেত্তুলো (বিহ্বল)	৭৯	ভাণং, ভাঅণং (ভাজন)	৯৯
বেলুবিঅং (বৈদূর্ঘ্য)	১১৭	ভারিয়া (ভার্য্যা)	২৬০
বেল্লো বল্লী)	৭	ভিঙ্গো (ভৃঙ্গ)	২০
বোচই, বোচ্চই (বদতি)	২৪৯	ভিঙ্গাবো (ভৃঙ্গার)	২০
বোবং (বদব)	৭	ভিণ্ডিবালো (ভিন্দিপাল)	৭৯
বোলই, বোল্লই (ব্রবীতি)	২৪৯	ভিন্দই (ভিন্তি)	২৩৩
ব্রহ্মন্ শব্দরূপ	১৪৯	ভিসিণী (বিসিণী)	৪৯
ব্রংদো, বন্দো, বন্দরো	১১৪	ভুত্তো (ভুক্ত)	৮১
ভঅপ্‌ফন্ট (বৃহস্পতি)	১১৫	ভুবণং (ভুবন)	৯৫
ভইরবো (ভৈরব)	২৪	ভুমআ (ভূ)	১১৭
ভট্টালকে (ভর্ত্তা)	২৭৬	ভোত্তূণ, ভোত্তং, ভোত্তবং	২৩৯

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
ভোদি (ভবতি)	২৭৯	মরিসই (মর্ষতে)	২২২
ভোহু (ভবতু)	২৭৯	মলই (মর্দতি)	২৩৭
ভাতৃশব্দরূপ	১৪৩	মসাং (শ্মশান)	৬২
মঅচ্ছী (মৃগাক্ষী)	৭২	মহই (ইচ্ছতি)	২৪৮
মও (মৃগ)	১৯, ৩৩	মহদ্ধং, মহঅদ্ধং (মমর্দক্)	৯৭
মইলং (মলিন)	১১৬	মহিংদো (চুতঃ)	১১৭
মউড়ং (মুকুট)	১৬	মহিন্দো (মহেল্ল)	৯৮
মউলং (মুকুল)	৩১, ৩৩	মহুঅং (মধুক)	১৮
মউবো, মোরো (ময়ূব)	৮, ৩২	মংথং (মস্ত)	১০৫
মউহো, মোহো (মগথ)	৮	মংসং, মাংসং (মাংস)	৯৫, ১০৬
মগ্গো (মার্গ)	২, ৮১	মংসু (শ্মশ্রু)	৬২, ৯৫
মঙ্গুল (পাপ)	(২১)	মাঅংদো (চুত)	১১৭
মচ্ছীআ (মক্ষিকা)	৭২	মাউও (মাতৃক)	২১
মচ্ছো (মংসু)	৫৬	মাটী (মাঠী)	৪৩
মজ্ঝংহো (মধ্যাঙ্ক)	৬২	মাংইন্তো (মানিন্)	১১২
মজ্জো (মধ্য)	৭১, ৮২	মাংসো (মানুষ)	৫০
মটো (মঠ)	৪১	মাংসা (মানুষ)	২৭০
মাংসিনী, মাংসিনী (মনস্বিনী)	৫, ১০৫	মাতৃশব্দরূপ	১৪২
মগুরো (মগুরু)	১১৬	মাথবো (মাধব)	২৫৯
মতনো (মদন)	২৬৩	মারিসো (মাদৃশ)	২২
মত্তণো (মর্ত্তণ্ড)	৬২	মালাশব্দরূপ	১৩৬
মঘ্যং (মগ্ধ)	২৬৮	মালাইল্লো (মালাবান্)	১১১
মরই (ম্রিয়তে)	২২২	মাশে (মাষঃ)	২৬৬
		মাংসং, মংসং (মাংস)	৯৫, ১০৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
মিও (মৃগ)	৮৬	মেহলা (মেথলা)	৪৪
মিঅঙ্কো (মৃগাঙ্ক)	২০	মোত্তা (মুক্তা)	১৫
মিচ্ছা (মিথ্যা)	৭০	মোরো, মউরো (ময়ূর)	৮
মিব, ম্মিব (ইব)	২৫৬	মোহো, মউহো (ময়ূথ)	৮
মিলাণো (ম্লান)	৯০	ষণবদে (জনপদে)	২৩৮
মুইংগো (মৃদঙ্গ)	৬	যধাশলুবং (যথাস্বরূপ)	২৬৮
মুক্কো (মুক্ত)	২৬৩	যাণদি (জানাতি)	২৬৮
মুক্খো (মুখ)	৫৫, ৭১	যাতিস (যাদৃশ)	২৬৩
মুক্খো (মোক্ষ)	২৬৩	যায়দে (জায়তে)	২৬৭
মুগ্গো (মৃদগ)	৫৮	রঅণং (রত্ন)	৮৮
মুগ্গরো (মৃদগর)	৫৮	রঅদং (রজত)	৩৩, ৩৬
মুচ্ছা (মুচ্ছা)	৮২	রচ্ছা (রথ্যা)	৭০
মুঞ্জাঅণো (মৌঞ্জায়ন)	২৮	রজ্জং (রাজ্য)	৯৭
মুণই, জাণই, ণক্কাই, ণজ্জই (জানাতি)	২৪৬	রধং (অরণ্য)	৭, ২৬৩
মুণালো (মৃগাল)	১, ২১	রত্তং (রক্ত)	২৪২
মুত্তী (মুক্তি)	৬৯	রত্তী, রাঈ (বাত্রি)	৮৬
মুক্কো (মুক্ত)	৫৭	বম ধাতুরূপ	১৯৮
মুহং (মুখ)	৩২, ৪৪, ৯৫	বমণিজ্জং, বমণীঅং (বমণীয়)	৪০
মুহলো (মুথর)	৪৬	বমিজ্জই, বম্মই (বম্ম্যতে)	২৪০
মুচত্তণং, মুচ্দা (মুচতা)	১০৯	বম্মসী, বাসী (বম্মি)	৫৮, ৮৬, ৯৮
মূসা (মূষা)	৫১	বাম্ভউলং, রাউলং	
মেথো (মেঘ)	২৫৯	(বাম্ভকুল)	৯৬
মেহো (মেঘ)	৩২, ৪৪	বাম্ভ, বম্মী (বাম্ভি)	৮৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
রাউলং, রাঅউলং (রাজকুল)	৯৬	রে (অব্যয়)	২৫৬
বাচিনা, রঞ্ঞা (রাজা)	২৬১	রেহই (বাজতে)	২৪৬
বাচিনি, বঞ্ঞি (রাজনি)	২৬২	রোত্ত্ৰং, রোত্ত্ৰুং, বোত্তবং	
বাচা, রঞ্ঞা (রাজা)	২৬২	(রুদ)	২৩৯
রাচিনো, রঞ্ঞা (রাজঃ)	২৬২	রোসাইস্তো (রুষ্ট)	১১১
রাচানং (রাজাম্)	২৬২	লগ্গই (লগতি)	২৩৮
বাচা (রাজা)	২৫৯	লচ্ছী (লক্ষ্মী)	৭১, ৮২
রাজন্ শব্দরূপ	২৪৭	লঠ্ঠী (যষ্টি)	৫৫, ৬৩, ৮১, ৮২
বাসহো (রাসভ)	৩২, ৪৪	লফেযা (লেভেত)	২৬৩
রাসী, রস্মী (রশ্মি)	৫৮, ৮৬, ৯৮	লক্ষসে (বাক্ষসঃ)	২৬৭
বাহা (বাধা)	৪৪	লহুঈ (লঘী)	৯২
বিচ্ছো (ঋক্ষ)	২১, ৭২	লিচ্ছা! (লিপ্সা)	৭৭
বিণং (ঋণ)	২১	লিঞ্জাই (লেটি)	২৪১
রিদ্ধো (ঋদ্ধ)	২১	লিত্তুই (লেটি)	২৪৬
রুক্থো (বৃক্ষ)	১২, ৭২	লুণই (লুনাতি)	২৩৯
রুচি ধাতুরূপ	২০৫	লুণিঞ্জই, লুব্বই (লৃয়তে)	২৪০
রুগ্নং (রুদিত)	২৪২	লুদ্ধো (লুদ্ধ)	৮২
রুদ্ধো (রুদ্ধ)	৬১	লুভই, লুপই, লুসই, লুহই	
রুদ্ধই (রুগন্ধি)	২৩৭	(মাষ্টি')	২৪৪
রুগ্নং (রুগ্ন)	৮০	লোণং (লবণ)	৮
রুগ্নিণী (রুগ্নিনী)	৮০	লোদ্ধও (লুদ্ধক)	১৫, ১৬
রুগ্ভই, রুদ্ধই (রুগন্ধি)	২৩৭	শব্বঞ্ঞে (সর্বজ্ঞ)	২৬৭
রুবই (রোদিতি)	২৩৪	শহিদাণি (সহিতানি)	২৭১
রুসই (রুশ্রুতি)	২৩৬	শামঞ্ঞে (শ্রামণ্যগুণঃ)	২৬৭

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
শালশে (সারসঃ)	২৬৭	সগ্ৰহো (শ্লক্ষ)	৭৪
শিআল, শিআলে, শিআলকা (শৃগাল)	২৭০	সদহই (শ্রদ্ধধাতি)	২৩১
শুদং (শ্রুতম্)	২৬৭	সদো (শব্দ)	৫১
শোভণং (শোভন)	২৬৭	সদালো (শব্দযুক্ত)	১১১
শ্রুধাতুরূপ	২০৫	সস্তবই, সংতবই (সস্তরতি)	১০৭
সঅং (শত, স্বয়ং)	৬১	সপ্ফো (শপ্প)	৭৪
সঅটো (শকট)	৪২	সভরী (শফবী)	৩২, ৪৩
সঅহত্তং (শতকৃত্বঃ)	১১২	সভলো (সফল)	৪৩
সআ, সই (সদা)	১০	সমথো (সমর্থ)	৬৪
সইরং (সৈস্বর)	২৪	সম্পত্তৌ, সংপত্তী (সম্পত্তি)	১০৭
সকই (শক্ৰোতি)	২৩৮	সরদো (শবৎ)	১০৩, ১০৮
সকো (শক্র)	৬০	সরফসং (সরভস)	২৫৯
সগ্গো (স্বর্গ)	৫৮	সরকুহো, সরোকুহো (সরোকুহ)	৯৬
সচ্চং (সত্য)	৭০	সরিআ (সরিৎ)	১০২
সজ্জং (ষড়্জ)	৫৮	সরিচ্ছং সারিচ্ছং (সদৃক্ষ)	৫, ৭২
সজ্জো (সহ)	৭১	সরো (সরঃ)	১০২, ১০৮
সঞ্চবই (সঞ্চরতি)	৯৫, ১০৭	সলফো (শলভ)	২৫৯
সড়ই	১৩৭	সলাহা (স্লাঘা)	৯১
সঢ়া (শটা)	৪২	সবহো (শপথ)	৩৯, ৪৪
সনানো (স্নান)	২৬০	সবোমুও, সবোমুও	৯৬
সণেহো, গেহো (স্নেহ)	৯১, ২৬০	সর্ব শব্দরূপ	১৬৩-৬৪
সণ্ডো (ষণ্ড)	৫১	সব্বজ্জো (সর্বজ্জ)	৬১
সণ্টো (শণ্ট)	১০৭	সব্বএণ্ণো (সর্বজ্জ)	২৬১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
সব্বলো (সর্বলো)	২৭৮	সারিচ্ছো, সরিচ্ছো (সদৃক্ষ)	৫
সব্বস্মি, সব্বস্মিং (সর্বস্মিন্)	২৮২	সিআলো (শৃগাল)	২০
সব্বো (সর্বঃ)	৬১	সিআসিঅং, সীআসীঅং	৯৬
সহআবো, সহারো (সহকার)	৯৮	সিঙ্গারো (শৃঙ্গার)	২০
সহস্হতং (সহস্কৃতং)	১১২	সিট্ঠী (সৃষ্টি)	২০
সহা (সভা)	৪৪	সিঢ়িলং (শিথিল)	৪৫
সংকা (শঙ্কা)	১০৭	সিগিন্ধো (শিগ্ধ)	৫৭
সংকন্তো (সংক্রান্ত)	৮৫	সিগ্হো (শিগ্ধ)	৭৪
সংখো (শঙ্খ)	১০৭	সিত্তী (শুক্টি)	১১৭
সংচরই (সঙ্করতি)	৯৫, ১০৭	সিথও (সিক্খক)	৫৭
সংঝা (সঙ্ঘা)	৮৫	সিন্দুরং, সেন্দুরং	২, ১০
সংজদো (সংঘত)	৩৬	সিন্ধবং (সৈন্ধব)	১, ২৫
সংজাদো (সংজাত)	৩৬	সিভা (শিফা)	৪৩
সংঠাবিঅং, সর্ঠাবিঅং (সংস্থাপিত)	৯	সিরং (শিরঃ)	১০৮
সংতরই, সন্তরই (সন্তরতি)	৫১	সিরবেঅণা, সিরোবেঅণা	
সংপদি (সম্পদি)	৩৬	(শিবোবেদনা)	৯৬
সংবৃত্তও (সংবৃত্ত)	৬৯	সিররোও, সিরোরোও	
সংবুদো (সম্বৃত্ত)	২১	(শিবোরোগ)	৯৮
সংবুদী (সম্বৃতি)	৩৬	সিরী (শ্রী)	৯০
সংবেল্লই (সংবেষ্টতে)	২৩৪	সিলিট্ঠো (শিষ্ট)	৮৮
সংমডেডা (সংমর্দ)	৭০	সিবিণো (স্বপ্ন)	৬, ৯০
সাবো (শাপ)	৩৯	সীঅরো (শীকর)	৩৬
সামিদ্ধী, সমিদ্ধী (সমৃদ্ধি)	৫	সীআসীঅং, সিআসিঅং	৯৬
সারঙ্গো (শাঙ্গ)	৮৮	সীহরো, সীভরো (শীকর)	৩৫

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
সীহো (সিংহ)		সেবা, সেব্বা (সেবা)	৮৬
সুইদী (সুকৃতি)	৩৬	সোঅং, সোঅঅং (সোহয়ম্)	৯৭
সুউরিসো (সুপুরুষ)	৩১,৩৩	সোঅমল্লো (সৌকুমার্যা)	১৬,৬৮
সুজ্জো (সূর্যা)	৬৭	সোউণ (শ্রুত্বা)	১১০
সুজ্জো, সুরো (সূর্যা)	৯৯	সোণ্হা (সুুয়া)	৫২
সুণই (শুণোতি)	২৩৯	সোত্তো (স্রোতঃ)	৮৩
সুণিজ্জই (শ্রয়তে)	২৪০	সোমালো (সুকুমার)	৬৪
সুণ্ণো (শৌণ্ড)	২৮	সোম্মো (সৌম্যা)	৫৯
সুত্তং (সুত্র)	৫৮	সোরিঅং (শৌর্যা)	৬৭
সুন্দরং (সৌন্দর্যা)	৭,২৮,৬৬	সোলহ (ষোড়শ)	৫১
সুপই, পুনই, লুভই, লুইই (মাষ্টি)	২৪৪	হকে, হগে, অহকে (অহম্)	২৬৯
সুমরেই, সুমরিঅং (স্ম)	২৮১	হড়কং (হৃদয়)	২৬৮
সুব্বই, সুণিজ্জই (শ্রয়তে)	২৪০	হগুমা, হগুমস্তো (হনুমান্)	১১১
সু (অব্যয়)	২৫৪	হত্তা (হত্যা)	৬৯
সুঈ (সূচী)	৩৩	হথো (হস্ত)	৫৫,৬৪
সুরো, সুজ্জো (সূর্যা)	৬৭	হদো (হত)	৩৬
সুসই (শুশ্রাতি)	২৩৬	হম্মই (হস্তি)	২৩৫
সেচ্চং (শৈত্য)	২৪	হলণং (হরণ)	৪৬
সেজ্জা (শয্যা)	৭,৬৬	হলদা (হরিদ্রা)	১১,৩২,৪৬
সেন্দুরং (সিন্দুর)	২,১০	হলিও, হালিও, (হালিক)	৯
সেভালী (শেফালি)	৩২	হস ধাতুরূপ	১৯৮,২০৮
সেভালিআ (শেফালিকা)	১৩	হসিরো (হসনশীল)	১১১
সেলো (শৈল)	২৪,৩১	হসিহিই, হসেহিই (হসিষ্যতি)	২১৫

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
হস্‌সই, হসিজ্‌জই (হস্মতে)	২৪০	হিঅঅং (হৃদয়)	২০
হাসেই, হসাবেই (হাসয়তি)	২১২	হিঅঅঅং (হৃদয়)	২৬২
হাসিজ্‌জই, হসাবিজ্‌জই (হাস্মতে)	২১৩	হিতপকং (হৃদয়)	২৬৩
হসেঅববং, হসিঅববং (হসিতব্য)	২১৫	হিথং (ত্রস্ত)	২৪২
হসিঅং (হসিত)	২১৫	হিমই (তাপে)	২৪৭
হসেউণ, হসিউণ (হসিত্বা)	২১৫	হিরী (হ্রী)	২০
হশিত্ত, হশিদ, হশিদি, হশিদে, (হসিত)	২৭০	হিরে (অব্যয়)	২৫৬
হরিসই (হস্যতি)	২২২	হীরই (হরতি)	২৪১
হরিসো (হর্ম)	৫৫,৯০	হুঅং (ভূতম্)	২১২
হংসো (হংস)	১০৫	হুণই (জুহোতি)	২৩২
হংশে (হংসং)	২৬৭	হুবিম্‌সদি (ভবিষ্যতি)	২৭২
		হুং (অব্যয়)	২৫০, ২৫২
		হো ধাতুরূপ	১৯৮, ২০৪
		হোই, হুবই (ভবতি)	২১২

প্রাকৃত প্রকাশের সূত্রসূচী ।

—:০:—

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
অই বলে সম্ভাষণে	৯।১২	অনাদাবযুজোস্তথয়োদধৌ	১২।৩
অক্ষ্যাদিসু হঃ	৩।৩০	অন্ত্যস্ত্র হলঃ	৪।৬
অচি মশ্চ	৪।১৩	অন্মু কুটাদিসু	১।২২
অজ্জ আমন্ত্রণে	৯।১৭	অমি হ্রস্বঃ	৫।৩১
অত আ মিপি বা	৭।৩০	অশ্মো ছঃথস্চনাসস্তাবনেষু	৯।১০
অত ইদেতো লৃক্ চ	১১।১০	অম্হাহিস্তো অম্হাস্তো	
অত এ সে	৭।৫	ভ্যসি	৬।৪৯
অত ওং সৌ	৫।১	অম্হে জশ্ শসোঃ	৬।৪৩
অতো ওসেৰ্ভাতোভাতু		অম্হেসু সুপি	৬।৫৩
হে, চ,	৮।৪।৩২১	অম্হেহিং ভিসি	৬।৪৭
অতোহমঃ	৫।৩	অযুক্তস্ত্র রিঃ	১।৩০
অং পাথি হরিদ্ভা পৃথিবীষু	১।১৩	অযুক্তস্ত্রানাদৌ	২।১
অদসোদোমুঃ	৬।৩৩	অলাহি নিবারণে	৯।১১
অদাতো যথাদিসু	১।১০	অবাদ্ গাহেৰ্বাহঃ	৮।৩৪
অ দীর্ঘঃ সম্বন্ধৌ	১১।১৩	অসংজ্ঞায়্যাং বা	৩।৬১ ক
অদেশ্চরক্থঃ	৮ পরিশিষ্ট । ৯	অস্তেরচ্ছঃ	১২।১৯
অদ্ কূলে বা লস্ত্র দ্বিস্বম্	১।২৫	অস্তেরাসিঃ	৭।২৫
অধোমনযাম্	৩।২	অস্তেরাসী	৭।২৫
অনন্ত্য এচ	১২।২৮	অস্তেরোপঃ	৭।৬

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
অস্থিনি	৩১১	আম্রতাম্রয়োর্ব:	৩৫
অস্মদঃ সৌ হকে হ্গে অহকে	১১৯	আলানে লনো:	৪২৯
অস্মদো জসা বঅং চ	১২৩৫	আন্নিগ্লোল্লালবন্তেস্তামতুপ:	৪২৫
অস্মদো হমহমহঅং সৌ	৬৪০	আবি: ক্ত ভাবকস্ম্ব বা	৭২৮
অহস্মিরমি চ	৬৪১	আবে চ	৭২৭
অংকোঠে ল:	২২৫	আশ্চর্য্যাস্থাচ্ছরিঅং	১২৩০
অঃ স্মাশ্লাঘয়ো:	৩৬৩	আ সমৃদ্ধ্যাदिষু বা	১২
আঙি চ তে দে	৬৩২	আহে ইআ কালে	৬৮
আঙি মে মমাই	৬৪৫	ই গ্ৰসমেষু	১২৬
আচ সৌ	৫৩৫	ইচ্চ বহু	৭৩১
আচ্চ গৌববে	১৪৩	ইজ্জশ্ শসোদীর্ঘশ্চ	৫২৬
আঞোক্তস্ত	৩৩৫	ইট্ মিপো মি:	৭৩
আণোণমোরঙসি	৫৪৪	ইত এং পিণ্ডসমেষু	১১২
আস্মনি প:	৩৪৮	ইতেন্তঃ পদাদে:	১১৪
আস্মনোহপ্পাণো বা	৫৪৫	ইং পুরুষে বো:	১২৩
আদীতো বহুলম্	৫২৪	ইং সদাদিষু	১১১
আদেৱত:	১১	ইং সৈন্ধবে	১৩৮
আদেযোজ:	২৩১	ইত্ৰ দ্বিত্ব বর্জং রাজবদনাদেশে	৫৪৬
আনন্তর্য্যে ণবরি	২৮	ইদদ্বিত্বে	৫৪৩
আপীড়ে ম:	২১৬	ইদম ইম:	৬১৪
আম এসিং	৬৪	ইদমেতং কিং যত্তদ্যাপ্টাইণা বা	৬৩
আমন্ত্ৰণে বা বিন্দু:	৫৩৭	ইদীতঃ পানীয়াদিষু	১১৮
আমা সিং	৬১২	ইদীষং পক্ স্বপ্ন বেতস ব্যজন	
আমোণং	৫৪০	মৃদঙ্গাঙ্গারেষু	৩৫৪

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
ইদ্রুতোঃ শসোণো	৫১১৪	উদোবিজেঃ	৮১৪৩
ইদৃষ্যাদিষু	১১২৮	উদ্বা উদ্বু মা	৮১৩২
ইর কির কিল অনিশ্চিতাথ্যানে	২১৫৩	উপরি লোপঃ কগ উতদপষসাম্ ৩১	
ইবস্ত পিবঃ	১০১৪	উর্জশ্শস্টাঙস্শ্বপ্শ্ব বা	৫১৩৩
ইবস্ত বিঅ	১২১২৪	উলুথলে ঙা বা	১১২১
ইবে লোপঃ	১১১৭ ক	উস্শমু বিধ্যাদিষেকবচনে	৭১১৮
ইষে মর্হঃ ৮ পবিশিষ্ট। ১০		উঃ পদ্ম তবীসমেষু	৩১৬৫
ইঃ শ্রীশ্রী ক্রীত ক্রাস্ত ক্রেশ য়ান স্বপ্ন		ঋত আরঃ স্মপি	৫১৩১
হর্ষ স্পর্শার্হ গর্হেষু	৩১৬২	ঋতোহং	১১২৭
ঈঅ ভূতে	৭১২৩	ঋতোহবঃ	৮১১২
ঈ চ স্ত্রিয়াম্	৭১১১	ঋত্বাদিষু তোদঃ	২১৭
ঈং সিংহ জিহ্বয়োশ্চ	১১১৭	৯তঃ ক্লুপ্তইদিঃ	১১৩৩
ঈদ্রুতোহ'বঃ	৫১২৯	একাটোহীঅ	২৪১৭
ঈঈর্ধে	১১৩৯	এ চ স্প্য্যাঙিসোঃ	৫১১২
ঈদ্ভ্যঃ স্মা সে	৬১৬	এ চ স্ত্রা তুন্ তবোষু	৭১৩৩
উত ওভু ও রূপেষু	১১২০	এত ইদ্ বেদনা দেবরয়োঃ	১১৩৪
উত্তমে স্মা হা চ	৭১১৩	এতদঃ সাবোত্তং বা	৬১১৯
উত্তরীয়ানীয়য়োর্জে বা	২১১৭	এন্নীড়াপীড়কীদৃশেদৃশেষু	১১১৯
উৎ সৌন্দর্যাদিষু	১১৪৪	এন্ন পুরে	১১২৬
উৎসমোলঃ	৮১৪১	এ ভাসি	৬১৬২
উদিক্ষু বৃশ্চিকয়োঃ	১১১৫	এবস্ত জ্জেকব	১২১২৩
উদ্ব্ষরে দোলো'পঃ	৪১২	এ শয্যাদিষু	১১৫
উদ্রুতো মধুকে	১১২৪	এষামামোণং হং	৬১৫৯
উদ্বাাদিষু	১১২৯	ঐত এং	১১৩৫

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
ঐরাবতে চ	২।১১	কৃঞঃ কা ভৃতভবিষ্যতোশ্চ	৮।১৭
ও চ দ্বিধাকৃঞঃ	১।১৬	কৃঞঃ কুণো বা	৮।১৩
ওতোহ্না প্রকোষ্ঠে কশ্চ বঃ	১।৪০	কৃঞ্, মৃঙ্, গমাং ক্তস্য ডঃ	১১।১৫
ওদবাপয়োঃ	৪।২১	কৃদাশ্চবচিগমিকৃদিদৃশিবিদি রূপাণাং	
ও বদবে দেন	১।৬	কাহং দাহং সোচ্ছং বোচ্ছং গচ্ছং	
ও সূচনা পশ্চাত্তাপবিকল্পেষু	২।৪	রোচ্ছং দচ্ছং বোচ্ছং	৭।১৬
ওত ওৎ	১।৪১	কৃষ্ণে বা	৩।৬১
কগচজতদপযবাংপ্রায়োলোপঃ	২।২	কৈটভে ভোবঃ	২।২৯
কথের্হঃ	৮ পবিশিষ্ট। ১৩	ক্তান্তাত্ত্শ্চ	১১।১১
কত্মায়াং ক্তশ্চ	১০।১০	ক্তে	৭।৩২
কবেণুাং রণোঃ স্থিত		ক্তে তুবঃ	৮।৫
পরিবৃত্তিঃ	৪।২৮	ক্তেন দিগ্নাদয়ঃ	৮।৬২
কবন্ধে বো যঃ	২।১৯	ক্তে হ্ঃ	৮।২
কষ্টেষ্টঃ	৮ পবি। ১৪	ক্ত্, ইঅঃ	১২।৯
কার্ষাপণে	৩।৩৯	ক্ত্, উগঃ *	৪।২৩
কালায়সে যস্য বা	৪।৩	ক্ত্, স্ত্, ন	১০।১৩
কাসের্বাসঃ	৮।৩৫	ক্তো দাণিঃ	১১।১৬
কিণো প্রপ্তে	৯।৯	ক্সশ্চ	৩।৪৯
কিমঃ কঃ	৬।১৩	ক্যাসোযাঃ হে, চ,	৮।৪।৩১৫
কিরাতে চঃ	২।৩৩	ক্রীঞঃ কিণঃ	৮।৩০
কিংযৎতদ্ভ্যোঙসআসঃ	৬।৫	ক্রুধে জ্, রঃ	৮।৬৪
কুজে খঃ	১।৩৪	ক্রিষ্ট শ্লিষ্ট বত্ন ক্রিয়াশাঙ্গেষু	
কৃগমোহ্ অঃ	১২।১০	তৎস্বরবৎ পূর্কস্য	৩।৬০
কৃগোভীরঃ হে, চ,	৮।৪।৩১৬	কচিদ্ ঙসিঙ্যোলোপঃ	৫।১৩

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
কচ্চিদ্ যুক্তস্যাপি	১৩১	ঙসি তুব তুমো তুহ তুজ্ঞ তুম্হ	
ক্বে চঃ	৮৩৯	তুম্মাঃ	৬৩১
ক্ষশ্চ ক্ঃ	১১৮	ঙসেবাদোহ্ হয়ঃ	৫৬
ক্ষাবৃক্ষক্ষণেষুবা	৩৩১	ঙসো বা	৫১৫
ক্ষিয়ৌ ঝিজ্জঃ	৮৩৭	ঙসো হো বা দীর্ঘশ্চ	১১১২
খবথধভাং হঃ	২২৭	ঙমৌ তন্তো তইন্তো তুমাদো	
খাদিধাব্যোঃখাধৌ	৮২৭	তুমাহ্ তুমাহি	৬৩৫
খিদে জ্ব ব বিস্ববৌ	৮পরি৬	ঙেবে স্মি	৫৯
খিদেবিস্ববঃ	৮৬৩	ঙেদে'ন হঃ	৬১৬
গদ্গদে বঃ	২১৩	ঙেইং	৬৭
গমাদীনাং দ্বিত্বং বা	৮৫৮	ঙেঃ সসিং স্মি থাঃ	৬২
গদন্ত সংমদ্বি বিতদ্বি বিছদ্বিস্ব		ঙৌ চ মই মএ	৬৪৬
দ'শ্চ	৩২৬	ঙৌ তুমস্মি তুমস্সিং	৬৩৮
গর্ভিতে গঃ	১১০	ঙৌ মমস্মি মমস্সিং	৬৫২
গৃহে ঘরোহ পতো	৪৩২	চতুরশ্চত্তারোচত্তারি	৬৫৮
গ্রসেবিসঃ	৮২৮	চতুর্থীচতুর্দশ্যোস্তনা	১৯
গ্রহে'র্গেগ'হঃ	৮১৫	চতুর্থ্যাঃ ষষ্ঠী	৬৬৪
গ্রহে দৌর্ঘৌ বা	৮৬১	চন্দ্রিকায়্যং মঃ	২৬
গ্রহে ব'া ষেপ্পঃ	৮পরি৬	চর্কে'শ্চম্পঃ	৮৬৫
ঘূর্গেঘৌ'লঃ	৮৬	চর্কে'ব'ভঃ	৮পরি ১৪
ষেংক্তাতুমুন্তব্যেষ্ণু	৮১৬	চবর্গশ্চ স্পষ্টতা তথোচ্চারণঃ	১১৫
ঙসশ্চ দ্বিত্বং বাহ স্ত্য		চিঞশ্চিগঃ	৮২৯
লোপশ্চ	৫৪২	চিট'শ্চ চিষ্ঠঃ	১১১৪
ঙসা সে	৬১১	চিহ্নে'ক্ঃ	৩৩৪

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
চৌর্য্যসমেষু রিঅং	৩২০	টামোর্গ:	৫১৪
চো ব্রজন্ত্যো:	৮৪৭	টৌড:	২২০
ছায়্যাং হ:	২১৮	টৌস্তর্বা হে, চ,	৮৪১৩১১
জগুয়াং য: হে, চ,	৮৪১২২২	ঠাঝাংগাশ্চভবিষ্যদ্বিধ্যাদিষ্যে ক	
জয়ন্তের্বা	৮পরি৭	বচনেষু	৮২৬
জন্নেলেঁম:	৮২৪	ঠৌচ:	২১৪
জশ্শসোলোঁপ:	৫২	ডস্ত্র চ	২২৩
জশ্শস্গুস্যাংসুদীর্ঘ:	৫১১	ডুক্ঃ কব:	২২১৫
জশ্শস্গুসাংগো	৫১৩৮	ণবর: কেবলে	২১৭
জসশ্চ ওয়ুত্ম	৫১১৬	ণবি বৈপবৌত্যে	২১৩
জসশ্চ বা ওয়ুত্ম	৫১১৬	ণিচ এদাদেদেত আং	৭১৬
জসো বা	৫২০	ণিজ্শ্শসোর্বা ক্লীবে স্বর	
জিষতে: পা পাঅো	৮২০	দীর্ঘশ্চ	২২১১
জ্ভো জস্তাঅ:	৮১৪	ণোন:	১০৫
জোয:	১১১৪	ণো শসি	৬৪৪
জ্জ চ্চ	১০১১	ততিপোরিদেতো	৭১
জ্জস্ত্র ঞ্ঃ	১০১২	তদগ্শ্চ	৬১০
জ্জোণজ্জণম্নো বা	৮পবি২	তদিদমোষ্টানেন দ্বিযাস্তনাএ	
জ্জ্যায়ামীং	৩৬৬	হে, চ,	৮৪১৩২২
টাঙসিঙস্গ্গীনামাদিহুদদাদেত:	৫২২	তদেতদো: স: সাবনপুংসকে	৬২২
টাঙস্গ্গীনামিদেদদাত:	৫২২	তল্ভয়োরদাঁত্তণো	৫২২
টাঙ্যো স্তই তএ তুমএ তুমে	৬৩০	তালবুস্তেণ্ট:	৩৪৫
টাণা	৫১১৭	তিল্লি জশ্শস্ভ্যাম্	৬৫৬
টাণা	৫১৪১	তিপাখি	১২২০

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
তুঞ্জো তুম্হে জসি	৬২৮	দুঙোদুম্:	৮৮
তুঞ্জোস্তুম্হেস্তু স্পি	৬৩৯	দৃশে: পুলঅণিঅক্ অবকৃথা:	৮৬৯
তুঞ্জোহিংতুম্হেহিং তুঞ্জোহিংভিসি৬৩৪		দৈত্যাদিষই	১৩৬
তুমাই চ	৬৩৩	দৈবে বা	১৩৭
তুম্হাহিস্তো তুম্হাস্তো ভ্যসি	৬৩৬	দোলাদগুদশনেষু ৬	২১ ৫
তুম্ চাম্মি	৬২৭	ক্ নথৃ নৌ ষ্ট: হে, হ, ০.১.১.১.৩	
তুর্য্যধৈর্ঘ্যসে, দর্ঘ্যাস্ত ৬১		দ্রেরো বা	৩৪
পর্যাস্তেষু র:	৩১৮	দ্বিবচনশ্চ বহুবচনম্	৬৬৩
তুনইরশ্ শীলে	৪২৪	দেহৃ বৈ দোণিবা	৬৫৭
তৃপস্থিম্প:	৮২২	দেদে ১	৬৫৪
তোঙসে:	৬২০	ধাতোৰ্ভবিষ্যতি হি:	৭১২
তো দো ঙসে:	৬২	ধাতোৰ্ভাবকর্তৃকর্ম্মশ্চ পরশ্চৈ	
তোথ্যেস্তলোপ:	৬২১	পদম্	১২২৭
তাত্যধ্যানাং চ ছ জা:	৩২৭	ধ্যহোঝ :	৩২৮
ত্রসেবুজ্জ:	৮৬৬	নঙিঙস্তোব্ধোত্তে	৬৬১
ত্রেষ্তি:	৬৫৫	নঞেগইলি	৪১৪
ত্ববস্তবর:	৮৪	ন থ:	৬১৭
থাস্মিপোঃসিসে	৭২	ন ধৃর্তাদিষু	৩২৪
দদাতে দে দইস্ ল্ টি	১২১৪	ন নপুংসকে	৫২৫
দশাদিষু হ:	২৪৪	ন রহো:	৩৫৪
দাঢ়াদয়োবর্ছলম্	৪৩৩	ন ল্ টি	১২১৩
দিক্ প্রাবৃষো: স:	৪১১	ন বিহ্যতি	৪২
দিবসে সশ্চ	২৪৬	নবিন্দুপরে	৩৫৬
দ্বহলিহবহাং ছন্ডলিন্তবস্তা:	৮পরি।১	ন শিরোনভসী	৪১২

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
ন সান্ত প্রাবৃট্ শরদঃপুংসি	৪২২	পনসেহপি	২১৩৭
ন স্তম্বে	৩১৩	পকুষ পরিঘ পরিথাস্থ	ফঃ২১৩৬
নপুংসকে স্বমোরিদমিগমিগমো	৬১৮	পর্যাস্থ পর্যাপ সৌকুমারেষু লঃ	৩২১
নাতোহদাতৌ	৫২৩	পিতৃমাতৃজামাতৃগামরঃ	৫১৩৪
নানেকাচঃ	৭২২	পুত্রেহপি কচিং	১২১৫
নাস্ত্যদ্বিহে	৭১৯	পৃষ্ঠাক্ষি প্রশ্নাঃ স্ত্রিয়াং বা	৪২০
নামস্ত্রুণে সাবোত্ব দীর্ঘবিন্দবঃ	৫২৭	পৈশাচী	১০১
নিপাতাঃ	৯১	পোবঃ	২১১৫
নিরোমাণোমাণঃ	৮৩৮	পোরাদিষউ	১৪২
নীড়াদিষু	৩৫২	প্রকৃতিঃ শৌরসেনী	১০১২
নুদোণোল্লঃ	৮৭	প্রকৃতিঃ শৌরসেনী	১১২
নোণঃ সর্কত্র	২৪২	প্রকৃতি সংস্কৃতম্	১২২
নোৎসুকোৎসবয়োঃ	৩৪২	প্রকৃত্যা দোলাদগুদশনেষু	১২৩১
নোপসর্গস্থ	৮পরি১২	প্রতি বেতস পতাকাস্থ ডঃ	২৮
স্তম্বাণৌ শতৃশানচোঃ	৭১০	প্রথম শিথিল নিষধেষু চঃ	২২৮
স্তিহেখামোমুমা বহুষু	৭৪	প্রদীপ্তকদম্বদোহদেষু দোলঃ	২১২
স্তহমো বহুষু	৭১৯	প্রাদেভবঃ	৮৩
ম্মোমঃ	৩৪৩	প্রাদেমীলঃ	৮৫৪
শ্রুণো ঞঃ হে, চ,	৮৪৩০৫	ফোভঃ	২২৬
শ্রুণু জ্ঞাং ঞঃ হে, চ,	৮৪২৯৩	বক্রাদিষু	৪১৫
পটেঃ ফলঃ	৮৯	বচবদোশ্চ	৮পরি ১১৫
পত্তনে	৩২৬	বর্গাণাং তৃতীয় চতুর্থয়োবযুজো-	
পদস্থ	৬২৫	বনাশ্রয়োরাত্তৌ	১০১
পদেঃ পালঃ	৮১০	বর্গেষু যুজঃ পূর্বঃ	৩৫১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
বর্তমানভবিষ্যদনগ্নতনয়োর্জ্জ		ব্রহ্মাণ্ড আত্মবৎ	৫১৪৭
জ্জা বা	৭১২০	ভবিষ্যতি মিপাসং বা	
বসতি ভরতয়োর্হ:	২১৯	স্বরদীর্ঘশ্চ	১২২১
বাস্পেশ্রগিহ:	৩৩৮	ভবিষ্যতোয্য এব হে, চ,	৮৪৩২০
বিঅ বেঅ অবধারণে	৯১৩	ভাজনে জশ্চ	৪১৪
বিদ্যং পীতাত্যাং ল:	৪১২৬	ভাবকর্মণোর্বশ্চ	৪১৪
বিপ্রকর্ষ:	৩৫৯	ভিন্দিচ্ছিদ্যোরস্ত্যস্তন্দ:	৮৩৮
বিসিন্যাংভ:	২৩৮	ভিন্দিপালে ও:	৩৪৬
বিহ্বলে ভঁহৌ বা	৩৪৭	ভিয়োভাবীহৌ	৮১৯
বুর্ড খুল্লৌ মস্জৈ:	৮৬৮	ভিসোহিং	৫১৫
বৃক্ষেবেনকুর্বা	১৩২	ভুজাদীনাংক্ত, তুমুন্ তব্যেম্পন্নতো-	
বৃধেচ:	৮৪৪	লোপ:	৮৪৫
বৃর্কেবোর:	৪২৭	ভুবো হো হুবৌ	৮১
বৃশ্চিকেজ্জ:	৩৪১	ভো ভুবন্তিঙি	১২১২
বৃষ কৃষ মুষ হৃষামৃতোহরি:	৮১১	ভাসো হিন্তো স্তস্তো	৫৭
বৃহস্পত্যৌ বহোর্ভাকৌ	৪১৩০	মজ্জা গৌ অম্হ অম্হাণমম্হে	
বেষ্টেশ্চ	৮৪০	আমি	৬৫১
বে: কে চ	৮৩১	মত্তো মইত্তো মমাদো মমাহ্	
বো চ শসি	৬২৯	মমাহি উসৌ	৬৪৮
বোভে তুজ্জাণং তুম্হাণমামি	৬৩৭	মধ্যাহ্নে হশ্চ	৩৭
ব্যধেবিভ:	৮পরি ১১	মধ্যে চ	৭১২১
ব্যাপৃতে ড:	১২১৪	মন্মথে ব:	২১৪০
ব্রহ্মণ্যবিজ্জযজ্জকন্তকায়ংগ্যজ্জন্তান্যা-		ময়ুর ময়ুধম্মোর্বা বা	১১৮
নাংজ্জো বা	১২১৭	মলিনে লিনোরিলৌ বা	৪৩১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
মং মমং	৬৪২	সসোল্লর্শৌ হে, চ,	৮৪১২৮৮
মাগধী	১১১	রাজেরেহ	৮পরি ১৮
মাতুরাং	৫৩২	রাজ্জোরাচিটাঙসিঙস্ঙিষুবা	১০১২
মাংসাদিষু বা	৪১৬	রাজ্জশ্চ	৫৩৬
মিনাস্‌সং বা	৭১৪	রুদের্বঃ	৮৪২
মিপো লোট্‌চ	১২১২২	রুধেক্‌ স্তৌ	৮৪২
মি মোয়ুমা নামধোহশ্চ	৭১৭	রুধাদীনাং দীর্ঘতা বা	৮৪৬
মুঞ্জেলু'ভল্লপৌ	৮৬৭	রো রা	৫৮
মৃদোলঃ	৮৫০	রে অরে হিরেসস্তাষণরতিকলহা-	
মে মম মহ মজ্‌ঝা ঙসি	৬৫০	ক্ষেপেযু	৯১৫
মো বিন্দুঃ	৪১২	ত'শ্চ টঃ	৩২২
মো মুমৈ হি'সসা হিথা	৭১৫	র্ষজ্‌য়োঃ	১১৭
মুজ্জ পঞ্চাশৎ পঞ্চদশেশ্বণঃ	৩৪৪	র্ষশ্যাত্তিমল্ল্যমু জঃ	৩১৭
ম্মিব মিব বিআ ইবার্থে	৯১৬	র্ষশ্চাং'রিয়সিনসটাঃক্‌চিং	
ম্লৈ বা বাস্মো	৮২১	হে, চ,	৮৪৩১৪
যক ঙ্‌অ ইজ্জৌ	৭৮	র্ষশ্চ'রিঅঃ	১০৮
যথাদিষু হঃ	২২৬ক	লবণনবমল্লিকয়োর্বেন	১৭
যমুনায়াং মশ্চ চ	২৩	লাদেশে বা	৭৩৪
যস্মি তদবর্গাস্ত্যঃ	৫১৭	লিহেল্লি'জ্‌ঝাঃ	৮৫২
যষ্ট্যাংলঃ	২৩২	লোপোহরণ্যে	১৪
যাবদাদিষু বশ্চ	৪৫	লোহলে গঃ	২৩২
যুক্তশ্চ	৩৯	শকাদীনাং দ্বিত্বম্	৮৫২
যুধিবু'ধ্যোর্বঃ	৮৪৮	শকেস্তরবঅতীরাঃ	৮৭০
যুগ্মদস্তং তুমং	৬২৬	শদ্পত্যোর্ডঃ	৮৫১

শব্দ	পৃষ্ঠা	শব্দ	পৃষ্ঠা
শরদোদ:	৪১০	স্পশ্র ফ:	৩৩৫
শযোঃস:	২৪৩	শ্ব পক্ষ্ব বিশ্বস্নেবু ম্হ:	৩৩২
শস এৎ	৫১৩৯	সটা শকট কৈটভেবু চ:	২২১
শীকরে ভ:	২১৫	সন্ধাবচামজ্ লোপবিশেষা	
শৃগালশ্রশিআলাশিআলেশিআ		বহুলম্	৪১১
লকা:	১১১১৭	সমাসে বা	৩৫
শেষাগামদন্ততা	৮৭১	সর্কজ্ তুল্যোম্বু ঞ:	৩৫
শেষা দেশয়োদ্বিত্বমনাদৌ	৩৫০	সর্কজ্জৈঙ্গিতয়োর্গ:	১২১৮
শেষংমহারাত্রীবৎ	১২১৩২	সর্কনাম্নাং ঙে: সিসং বা	১২২৬
শেষঃ সংস্কৃতাৎ	৯১৮	সর্কত্র লবরাম্	৩৩
শৌরসেনী	১২১১	সর্কাদের্জস এত্বম্	৬১
শচৎস প্সাং ছ:	৩৪০	সংখ্যায়াক্ষ	২১১৪
শ্মশ্র শ্মশানয়োরাদে:	৩৬	সংজ্ঞায়ং বা	২৪৫
শ্রদোধো দহ:	৮৩৩	সি চ	৩৩৭
শ্রবাদীনাং ত্রিষপ্যলুস্বারবর্জ্জং		স্বপঃ স্:	৫১০
হিলোপশচ	৭১১৭	স্বভিস্‌স্বপ্‌স্‌ দীর্ঘ:	৫১৮
শ্র হ্র জিলুধ্বানাংগোহস্তে		স্বকুৎসায়াম্	৯১৪
হ্রস্ব:	৮৫৬	স্বর্ঘ্যোবা	৩১৯
ষট্‌শাবক সপ্তপর্ণানাংছ:	২৪১	সেবাদিষু চ	৩৬৮
ষসোঃ শ:	১১৩	সৌবিন্দূর্নপুংসকে	৫১০
ক্ষ কক্ষাংথ:	৩২৯	স্তম্ভেথ:	৩১৪
ষ্টশ্রুঠ:	৩১০	স্তম্ভথ:	৩১২
ষ্টশ্র সট:	১০৬	স্ত্রিন্নামাৎ	৪৭
ষ্ঠাধ্যাগানাং ঠাঅকাঅগাঅ:	৮২৫	স্ত্রিন্নামাত এৎ	৫৮২

শବ୍ଦ	ପୃଷ୍ଠା	শବ୍ଦ	ପୃଷ୍ଠା
ଦ୍ଵିସ୍ତ୍ରୀମିଥୀ	୧୨।୨୨	ସ୍ଵାର୍ଥେକୋବା	୫।୨୫ କ
ଦ୍ଵିସ୍ତ୍ରୀଂ ଶସ ଉଦୀତୋ	୫।୧୨	ମ୍ନମ୍ନସିମୋରଦ୍ବା	୬।୧୫
ସ୍ଵଚ୍ଚିଟ୍ଟଃ	୧୨।୧୬	ମ୍ନସୋ ଓମଃ	୫।୮
ସ୍ଵାଗାବହରେ	୩।୧୫	ଇନ୍ଦ୍ରମଃ	୮।୫୫
ସ୍ଵସ୍ତ୍ର ସନଃ	୧୦।୧	ହରିଦ୍ରାଦୀନାଂରୋମଃ	୨।୩୦
ସ୍ଵ ସାସ୍ତ୍ରାଂଗ୍ଃ	୨।୬୫	ଇନ୍ଦ୍ରସୋ	୬।୨୫
ସ୍ଵେହେ ବା	୩।୬୫	ହଂକ୍ଵୁନିଶ୍ଚୟବିତର୍କସମ୍ଭାବନେଷୁ	୧।୬
ସ୍ଵସ୍ତ୍ର ସର୍ବତ୍ର ସ୍ଥିତସ୍ତ୍ର	୩।୭୬	ହଂନାନପୃଛାନ୍ନିର୍ଦ୍ଧାରଣେଷୁ	୧।୨
ସ୍ଵଟିକନିକସ ଚିକୁରେଷୁକସ୍ତ୍ରହଃ	୨।୫	ହକ୍ରୋହୀରକୌରୋ	୮।୬୦
ସ୍ଵଟିକେ ଲଃ	୨।୨୨	ହ୍ରଦସ୍ତ୍ର ହଡ଼କଃ	୧।୧।୬
ସ୍ଵଟିଚଲୋର୍ବା	୮।୫୩	ହ୍ରଦସ୍ତ୍ର ହିଅଅକଂ	୧୦।୧୫
ସ୍ଵଟିକେ ଚ	୩।୧୬	ହେହିମଃ	୮ ପରି ।୫
ସ୍ଵରତେର୍ଭରସ୍ତ୍ରମରୋ	୮।୧୭	ହ୍ନ ସ ଷ୍ଟ ଶ୍ଟ ଶାଂ ଗ୍ଃ	୩।୩୩
ସ୍ଵରତେଃ ସ୍ତ୍ରମରଃ	୧୨।୧୭	ହ୍ନ ହ୍ନ କ୍ଵାଂନଳମାଂ ସ୍ଥିତିର୍କର୍ତ୍ତମ୍	୩।୮

শুদ্ধিপত্র ।

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
(৩)	১১	উদ্ভূত	উদ্ভূত
(৩)	২০	সংস্কৃত	সংস্কৃত
(৫)	৮	উপলক্ষি	উপলক্ষি
(৬)	পাদটীকা	মে চাপোতে	ষে চাপোতে
(৭)	১২	অর্গাৎ	অর্ধাৎ
(৯)	৭	তুরীয়ার	তৃতীয়ার
(৯)	১৭	স্থানে	স্থানে
(১১)	১৭	যাইতে	যাইতে
(১২)	পাদটীকা	হস্তমুখ	হস্তমুখ
"	"	সুকুমারঃ	সুকুমারঃ
(১৩)	৭	দলিদক্রং	দলিদক্রং
(১৪)	৯	ত্র=ত্র=র	ত্র=ত্র=ব
"	১০	ম, ধ, খ, ভ	ঘ, ধ, খ, ভ
(১৫)	পাদটীকা	কুল্লবগ্গ	ফুল্লবগ্গ
(১৬)	১৯	নাস্থাপিত	সংস্থাপিত
(১৯)	১৮	কুঞ্জর	কুঞ্জর
(১৯)	২০	ছবি	ছার
"	২২	দার	দাব
(২৩)	৫	অস্তর্গত	অস্তর্গত
(২৫)	৪	ধৃতানাং	ধৃতানাং
(২৬)	২১	করিয়া থাকি ।	উচ্চারণ করিয়া থাকি ।

পৃষ্ঠা	পংক্তি	অশুদ্ধ	শুদ্ধ
(২৯)	১৬	বিবয়ে	বিষয়ে
(৩১)	২	কৃষ্ণলেশাক্রান্ত	কৃষ্ণলেশাক্রান্ত
(৩২)	১৯	গতকতিপয়	গত কতিপয়
(৩৫)	২	হইবাছে	হইয়াছে
(৩৮)	৫	চতুর্বিংশতি	চতুর্বিংশতি
(৪২)	৯	পাণিনিরশকানু শাসনের	পাণিনিব শকানুশাসনের
(৩৮)	১১	ধনকুলক	ধনকুলক
(৪৩)	২১	ঋষিও	ঋষি ও
(৪৪)	৭	দৈব বানী	দৈববাণী
(৪৪)	১২	শাস্ত্র	শাস্ত্রে
"	২৩	মস্ত্রি বব	মস্ত্রিবর
(৪৫)	১	মস্ত্রীর	মস্ত্রীর
"	"	"	"
(৪৭)	৮	শিরচ্ছেদ	শিবচ্ছেদ
"	১৫	নাম্নী	নাম্নী
১৭	৩	গুর্বা	গুর্বা
১৮	৩	ওকারস্থ	তকাবস্থ
২০	৯	ঋষ্বাদিষু	ঋষ্বাদিষু
২০	১০	উদ্বত্বাদিষু	উদ্বত্বাদিষু
২১	১৯	ঋত্র	ঋত্র
২২	১৯	শব্দে	শব্দে
২৪	১৭	বদেশ	বৈদেশ
"	"	কাতব	কৈতব

